

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

СЕРІЯ “ПСИХОЛОГІЯ”

Випуск 76

Започаткована 1967 р.

У Віснику Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія», подано результати теоретичних та експериментальних наукових досліджень у галузі фундаментальної та прикладної психології. Розглянуті проблеми особистості, когнітивної сфери, деякі питання медичної, соціальної психології, психодіагностики та психологічного консультування. Для науковців, аспірантів, пошукачів.

Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія», є фаховим виданням у галузі психологічних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020р. Категорія «Б»).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (протокол № 10 від 27.05.2024 р.).

Редакційна колегія:

Валентина Миколаївна Павленко,

(головний редактор), кандидат психологічних наук, професор, професор кафедри прикладної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна.

Світлана Германівна Яновська,

(відповідальний редактор), кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна.

Сергій Арнольдович Гірник,

(технічний секретар), кандидат фізико-математичних наук, науковий співробітник кафедри медичної фізики та біомедичних нанотехнологій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна.

Алла Борисівна Коваленко, доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціальної психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Олександр Суренович Кочарян, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психологічного консультування та психотерапії, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна.

Ірина Володимирівна Кряж, доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри прикладної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна.

Оксана Володимирівна Кузнецова, кандидат психологічних наук, доцент, завідувачка кафедри педагогіки та технологій неперервної освіти КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради».

Марат Амірович Кузнецов, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології. Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Україна.

Олена Львівна Луценко, доктор психологічних наук, професор, Латвія.

Валерій Олександрович Олефір, доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри загальної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна.

Ніна Вікторівна Підбуцька, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. І.А. Зязьона Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут».

Ірина Данилівна Плотка, доктор психологічних наук, професор, директор департаменту «Психологія», Балтійська Міжнародна Академія, Латвія.

Віктор Володимирович Плохих, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної психології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна.

Олександр Давидович Резник, доктор філософських наук (психологія), старший науковий співробітник регіонального центру досліджень зловживання алкоголем і наркотиками (RADAR), університет Бен-Гуріона в Нетеві, Ізраїль.

Адреса редакційної колегії: 61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, факультет психології, каб. 419, тел. 057-707-51-70.

Сайт видання: periodicals.karazin.ua/psychology

Електронна адреса: psychology_series@karazin.ua

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Ідентифікатор медіа у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R30-04465 (Рішення № 1538 від 09.05.2024 р Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Протокол № 15)

Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія» індексується у міжнародних наукометричних базах Google Scholar, Наукова періодика України (Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського), DOAJ та Index Copernicus

© Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2024

Ministry of Education and Science Ukraine

VISNYK

of V. N. Karazin
Kharkiv National University

SERIES PSYCHOLOGY

Issue 76

Founded 1967

Kharkiv – 2024

Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series Psychology contains the results of theoretical and experimental research in basic and applied psychology. The problems of personality, cognitive area, some legal questions, medical, social psychology. It can be useful for scientists, teachers, postgraduates.

Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series Psychology is a professional publication in the field of Psychology (Ministry of Education and Science of Ukraine No 886, of 02.07.2020. Category «B»).

Approved for publication due to the decision of the Academic Council V. N. Karazin Kharkiv National University (Protocol No 10 of 27.05.2024).

Editorial Board:

V. Pavlenko, (Chief Editor), Candidate of Psychological Science, Professor, Professor of the Department of Applied Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

S. Yanovska, (Deputy Editor), Candidate of Psychological Science, Associate Professor of the Applied Psychology Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

S. Hirnyk, (Technical Secretary), Ph.D. in Physical and Mathematical Sciences, Senior Researcher, Department of Medical Physics and Biomedical Nanotechnologies, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

A. Kovalenko, Doctor of Psychology, Professor, Professor of Social Psychology Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2a, ave. Academician Glushkov, 03680, Kyiv, Ukraine.

O. Kocharyan, Doctor of Psychology, Professor, Head of the Department of Psychological Counseling and Psychotherapy, V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

I. Kryazh, Doctor of Psychology, Professor of Applied Psychology V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

O. Kuznetsova, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Pedagogy and Technology of Continuing Education of the Odessa Regional Academy of Continuing Education, Ukraine.

M. Kuznetsov, Doctor of Psychology, Department of Practical Psychology, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 29, Alchevskyyh St., Kharkov, 61002, Ukraine.

O. Lutsenko, Doctor of Psychology, Associate Professor, Latvia.

V. Olefir, Doctor of Psychological Science, Head of the Department of General Psychology V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

N. Podbutska, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Department of Pedagogy and Psychology of Management of Social Systems. I.A. Zyzyna National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine.

V. Plokhikh, Doctor of Psychology, Professor of the Department of General Psychology V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

I. Plotka, Doctor of Psychology, Director of the Department of Psychology, Baltic International Academy, Latvia. Lomonosova Street, 4, LV-1019, Riga, Latvia.

O. Reznik, Ph.D (Psychology), Senior Research Associate Ben Gurion University of the Negev, Regional Alcohol and Drug Abuse Research (RADAR) Center, Israel.

Editorial address: 61022, Kharkiv, Svoboda Square, 6, V. N. Karazin Kharkiv National University, Department of Psychology, off. 419, tel. 8-057-707-51-70.

Site edition: periodicals.karazin.ua/psychology E-mail address: psychology_series@karazin.ua

Articles were internally and externally reviewed.

Media identifier in the Register of the field of Media Entities: R30-04465 (Decision № 1538 dated May 9, 2024 of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine, Protocol № 15)

Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series Psychology is being indexed in international scientometric databases Google Scholar, DOAJ and Index Copernicus

---

ЗМІСТ
ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Гуляєва О.В., Полтавська К.В. СОЦІАЛЬНА ЗРІЛІСТЬ ЯК ЧИННИК ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ	7-11
Царук І.В. САМОВИЗНАЧЕННЯ В ДИНАМІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИКАХ ЖИТТЯ	12-20

ПСИХОЛОГІЯ РОЗВИТКУ

Бобрицька А.А., Маєвська Н.А. ДОВЕРБАЛЬНІ ТРАВМИ ТА ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ОСОБИСТОСТІ	21-27
Павленко Г.В., Зверева А.М. ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ТА ПОДОЛАННЯ СТРЕСУ У ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ	28-32

ПСИХОЛОГІЯ ПІЗНАВАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

Зуєв І. О., Беляєва К. Ю. ПІЗНАВАЛЬНІ ПРОЦЕСИ ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ЗАЙМАЮТЬСЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЮ ТВОРЧІСТЮ	33-39
Невоснна О.А Зінченко Ю. О. АВТОБІОГРАФІЧНА ПАМ'ЯТЬ У ОСІБ З ПСИХОЕМОЦІЙНИМИ ПОРУШЕННЯМИ ПІД ЧАС ВІЙНИ	40-47

ПСИХОЛОГІЯ ЗДОРОВ'Я ТА КЛІНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Кукуруза Г.В., Близнюк О.О., Циліорик С.М. ПАРТИСИПАТИВНА ВЗАЄМОДІЯ ФАХІВЦІВ ТА БАТЬКІВ В РАННЬОМУ ВТРУЧАННІ ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ	48-53
--	-------

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Войтенко О.В. ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ЯК ПОСЕРЕДНИК У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МІЖ СТИЛЕМ ЛІДЕРСТВА ТА ПРОФЕСІЙНИМ БЛАГОПОЛУЧЧЯМ	54-63
Клименко М. А., Плохих В. В. САМООЦІНКА В ОРГАНІЗАЦІЇ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ОСІБ МОЛОДОГО ТА ЮНАЦЬКОГО ВІКУ	64-71

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ І ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Пугачов А.І., Люта А.П., Яновська С.Г. СУБ'ЄКТИВНЕ ЕКОНОМІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ПІДПРИЄМЦІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ	72-77
Селіверст М. А., Туренко Р.Л. ПРОФЕСІЙНА САМОЕФЕКТИВНІСТЬ ТА СУБ'ЄКТИВНА УСПІШНІСТЬ КЕРІВНИКІВ РІЗНОГО РІВНЯ	78-82

CONTENT**PERSONALITY PSYCHOLOGY**

O. Huliaieva, K. Poltavska	
SOCIAL MATURITY AS A FACTOR IN THE PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF AN ADOLESCENT PERSON	7-11
I.Tsaruk	
SELF-DETERMINATION IN THE LIFE DYNAMIC CHARACTERISTICS	12-20

DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY

A. Bobrytska, N. Maievskva	
PREVERBAL TRAUMAS AND PERSONALITY HARDINESS	21-27
H. Pavlenko A. Zvierieva	
FEATURES OF ADAPTATION AND OVERCOMING STRESS IN ADOLESCENTS IN THE CONDITIONS OF MILITARY CONFLICT	28-32

PSYCHOLOGY OF COGNITIVE PROCESSES

I. Zuev, K. Beliaeva	
COGNITIVE PROCESSES OF ADOLESCENTS ENGAGED IN SCIENTIFIC AND TECHNICAL CREATIVE WORK	33-39
O. Nevoenna, Yu. Zinchenko	
AUTOBIOGRAPHICAL MEMORY IN PERSONS WITH PSYCHO-EMOTIONAL DISORDERS DURING THE WAR	40-47

PSYCHOLOGY OF HEALTH AND CLINICAL PSYCHOLOGY

H. Kukuruza, O. Bliznyuk, S.Tslyuryk	
PARTICIPATIVE INTERACTION BETWEEN SPECIALISTS AND PARENTS IN EARLY INTERVENTION DURING THE WAR IN UKRAINE	48-53

SOCIAL PSYCHOLOGY

O. Voitenko	
PSYCHOLOGICAL SAFETY AS A MEDIATOR IN THE RELATIONSHIP BETWEEN LEADERSHIP STYLE AND PROFESSIONAL WELL-BEING	54-63
M. Klymenko, V. Plokhikh	
SELF-ESTEEM IN THE ORGANIZATION OF INTERPERSONAL INTERACTION AMONG YOUTH AND ADOLESCENCE AGE PEOPLE	64-71

PSYCHOLOGY OF LABOUR AND PROFESSIONAL ACTIVITY

A.Pugachov, L. Lyuta, S. Yanovskaya	
SUBJECTIVE ECONOMIC WELL-BEING OF ENTREPRENEURS DURING THE WAR IN UKRAINE	72-77
M. Seliverst, R.Turenko	
PROFESSIONAL SELF-EFFICIENCY AND SUBJECTIVE SUCCESS OF MANAGERS AT DIFFERENT LEVELS	78-82

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

DOI 10.26565/2225-7756-2024-76-01
 УДК 316.614-053.67

O. HULIAIEVA (Olena Huliaieva)
 Candidate of Psychological Sciences (PhD in Psychology),
 Associate Professor of Department of Applied Psychology,
 V.N. Karaz'in Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-6134-3726>

e-mail: evgulyaeva@karaz.in.ua

K. POLTAVSKA (Kateryna Poltavska)

master of Psychology,

V. N. Karaz'in Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine

e-mail: kateryna.poltavska@student.karaz.in.ua

SOCIAL MATURITY AS A FACTOR IN THE PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF AN ADOLESCENT PERSON

The article presents the results of an empirical study focused on the relationship between social maturity and professional self-determination in early adolescents. Theoretical criteria of social maturity—reflection, autonomy, and environmental management—are discussed as crucial aspects of personal development. The activity of a mature personality manifests in active creativity through processes of cognition, activity, and communication. Personal reflection involves self-awareness, self-discovery abilities, and self-directedness in interpersonal relations. Autonomy refers to the capability to resist majority opinions and to make conscious and independent decisions. The total sample of respondents aged 17-18 years was divided into two groups. The first group consisted of 32 graduates of the 11th grade; the second group consisted of 30 first-year university students. The results of the empirical study showed that graduates of the 11th grade who are in a crisis of professional development tend to rely on the opinion of society and build their lives according to the accepted standards. Those who have determined their professional direction demonstrate interest to self-knowledge but are characterised by passive social behaviour. First-year students, facing a crisis of choice, try to maintain their autonomy and uniqueness. Students with an established professional position try to be useful to society while remaining true to their values. A statistically significant difference was found in the level of development of reflexivity in adolescents. It was found that students are characterised by a higher level of self-acceptance, a higher level of self-esteem, etc. It has been established that reflexivity is an important quality that influences successful professional self-determination.

Keywords: *social maturity; reflection; professional self-determination; professional identity; adolescence.*

Problem definition. Competition in the Ukrainian labour market, which has increased significantly during the period of full-scale war, requires young people to make a well-founded, responsible choice of profession and educational institution that can ensure a high level of competitiveness of future professionals. Timely and appropriate professional self-determination of Ukrainian schoolchildren will contribute not only to the restoration of the country's economic well-being, but also to the realisation of young people's potential, professional self-fulfilment and improvement of their material status, among other benefits. Haphazard career choices can lead to disappointment, reluctance to study, and the pursuit of a second or third higher education. As a result, the country may end up with either low-level professionals or specialists who enter the profession rather late.

It is the adolescent age that involves the formation of a personality aimed at understanding their needs and interests for further career choices. Young people are challenged to be flexible, to rethink their values in the light of what is happening in the country, and to build a career that matches their skills and aspirations. An important factor in choosing a future career at a young age is the level of maturity of the individual.

Analysis of the latest research and publications. The current stage of development of the concept of social maturity is marked by a number of achievements of Ukrainian psychology. The psychological analysis and clarification of this construct is carried out both in terms of the nature of this phenomenon (Г. Комар), criteria and levels (Zh. Kysliuk, 2022), and in terms of the attributes of social maturity (Zh. Virna, O. Ivanashko, 2021).

An analysis of current theoretical concepts and empirical studies shows that social maturity is understood as a process of development and realisation of personal potential, which is manifested in self-determination, social responsibility and social activity (Radul, 2017; Omelchuk, 2022; Kysliuk, 2022); a set of personal qualities that characterise a person as able to interact with others to achieve common goals (Koptieva, 2016); awareness of himself as a subject of own life, able to solve daily tasks independently and effectively (Pizyk, 2014).

Among researchers, there is no consensus on the structure of the phenomenon of social maturity. The model of structural components of social maturity (Komar, 2018) consists of three main components – cognitive-emotional, reflective, and operational-technological. The cognitive-emotional component reflects the established system of a person's value

Як цитувати: Huliaieva, O., Poltavska, K. (2024). Social maturity as a factor in the professional self-determination of an adolescent person. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, (76), 7-11. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2024-76-01>

In cites: Huliaieva, O., Poltavska, K. (2024). Social maturity as a factor in the professional self-determination of a person of adolescence. *Visnyk of V.N. Karaz'in Kharkiv National University. Series Psychology*, (76), 7-11. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2024-76-01>

© Huliaieva, O., Poltavska, K., 2024; CC BY 4.0 license

orientations, social intelligence, unconventional thinking, planning of life paths, and choice of professional activities. The reflective component is manifested in independence, awareness of the full range of social roles, psychological literacy, self-regulation, and responsible behavior. The operational-technological component represents the existing life experience of interaction with society and skills of effective communication with others. Similar criteria of social maturity have been proposed by other researchers. Criteria are understood as sufficient and necessary conditions for studying a specific psychological phenomenon. In particular, such criteria (Virna, Ivanashko, 2021) include activity, reflection, responsible behavior, independence (autonomy), and the ability to interact constructively with the environment. The activity of a mature personality is manifested in active life creation through processes of cognition, activity, and communication. Personality reflection involves self-awareness, the ability for self-knowledge, and self-reference in relationships with others. Independence is the ability to resist the opinion of the majority and to implement consciously and independently made decisions. The opposite concept is conformity, characterized by a lack of personal opinion and the inability to resist society pressure. Effective environmental management involves maintaining the boundaries of himself, the ability to establish flexible relationships with external objects, and the ability to organize own daily life in the most successful way to meet his own needs.

Amidst the various interpretations of social maturity, the uniqueness of this phenomenon lies in the self-determination of the individual and the beginning of his or her professional activity. Professional self-determination is the central new formation of the adolescent's personality and represents a dynamic process that does not stop at the stage of choosing a profession, but develops throughout a person's life. This new formation helps to determine professional choice and to build the steps for future professional development.

E. Erikson introduced into psychological science the concept of «identity», which in foreign sources is similar to the term "self-determination". By identity, Erikson meant a person's sense of completeness and integrity of personal structure. A person who successfully overcomes an identity crisis feels consistent regardless of the social role he plays. The uniqueness of identity lies in the fact that a person, while belonging to the world and to others, is aware of his uniqueness and individuality. In the process of seeking self-

determination, an individual defines his values and establishes certain norms necessary for existence in society. It is at this stage that the realisation of self-worth and competence occurs.

The results of an empirical study (Marcia, 2007) indicate the existence of four possible identity statuses in adolescence. The researcher understands identity as an internal structure of habits, beliefs and identifications with others that develops through life decisions and practical situations. The author distinguishes four statuses: 1) achieved (mature) identity – indicates the course of the identity crisis and the transition from self-search to self-actualisation; 2) moratorium – a period of building own identity, characterised by a crisis of choice; 3) withdrawn identity – an attempt to accelerate the process of self-determination without overcoming the crisis; 4) diffuse identity – characterises a person who avoids life choices and independent decisions.

The purpose of the empirical study was to establish the relationship between social maturity and professional self-determination of a person in adolescence.

The research methods included psychodiagnostic techniques: the test-questionnaire by A. G. Gretsov and A. A. Azbel «Study of Professional Identity Statuses» (modified by O.V. Radzimovska), the method of psychodiagnostics of value orientations «Questionnaire of Terminal Values» by I. G. Senin, the questionnaire by A. V. Karpov and V.V. Ponomaryova «Methodology for Diagnosing the Level of Reflexivity Development», and the «Psychological Well-Being Scale» by C. Ryff (adapted by M.M. Lepeshinsky, focusing on the scales «Autonomy» and «Environment management»). The obtained data were processed using mathematical and statistical methods: statistical analysis (Mann-Whitney U test) and Spearman's correlation analysis.

Experimental basis of the study. To conduct the empirical study, 2 groups of respondents were formed. The first group included the 11th grade graduates in the amount of 32 people, and the second group included first-year students of higher education institutions in the amount of 30 people. in the amount of 30 people. The total number of respondents is 62. The age range of the sample is 17-18 years.

Results of the study. According to the obtained data on the determination of professional identity statuses (Fig. 1), half (50%) of secondary school graduates have a «moratorium» status, indicating a crisis of choice.

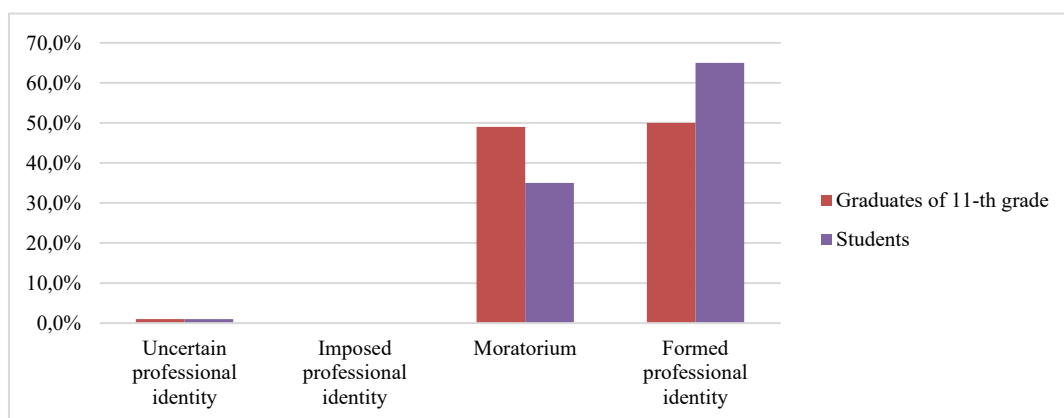

Figure 1. Comparison of respondents' professional identity statuses

At the time of graduation from the high schools, this half of the subjects are still in the process of searching for their professional purpose. The other half of the graduates have been diagnosed with a «formed» professional identity status, which indicates that the subjects already have a clear understanding of their future profession. Their professional choice has been made independently and consciously, taking into account their interests and aspirations. These individuals have chosen a specific specialty, a higher educational institution, and have clear professional goals.

65% of students have made a conscious professional choice, are actively building their future career goals and have the status of a «formed» professional identity. At the same time, 35% of the respondents in this group were diagnosed with the status of «moratorium», which indicates that they have not made a final decision about their chosen profession.

None of the respondents have an «imposed» professional identity, indicating a non-independent approach to choosing a profession and an educational institution.

The diagnostics of the terminal values of high school pupils showed that the dominant terminal values are

«spiritual satisfaction», «preservation of own individuality», and «self-development». For first-year students, the dominant terminal values are «spiritual satisfaction», «preservation of own individuality», and «active social contacts». The diagnostics of the individual value of life spheres showed (Fig. 2) that hobbies are significant for both groups of respondents. However, it should be noted that the sphere of professional life is more important for first-year students than for school graduates.

The diagnostics of the level of reflexivity (Fig. 3) showed that 72% of school graduates and 63% of students have an average level, and 19% of schoolchildren and 17% of freshmen have a low level. The results show that the respondents are aware of their individual characteristics at a superficial, shallow level, and are rather uncritical in their judgements. The subjects are not able to critically evaluate their behaviour and activities and analyse them. The subjects may have difficulty understanding the behaviour, actions, and positions of others, as their understanding is characterised as approximate.

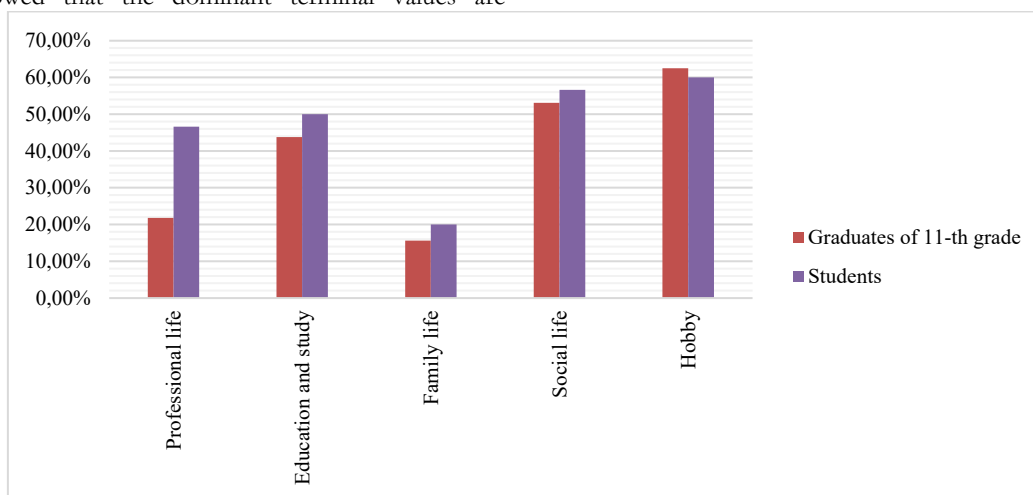

Figure 2. Expression of the significance of life spheres in the respondents

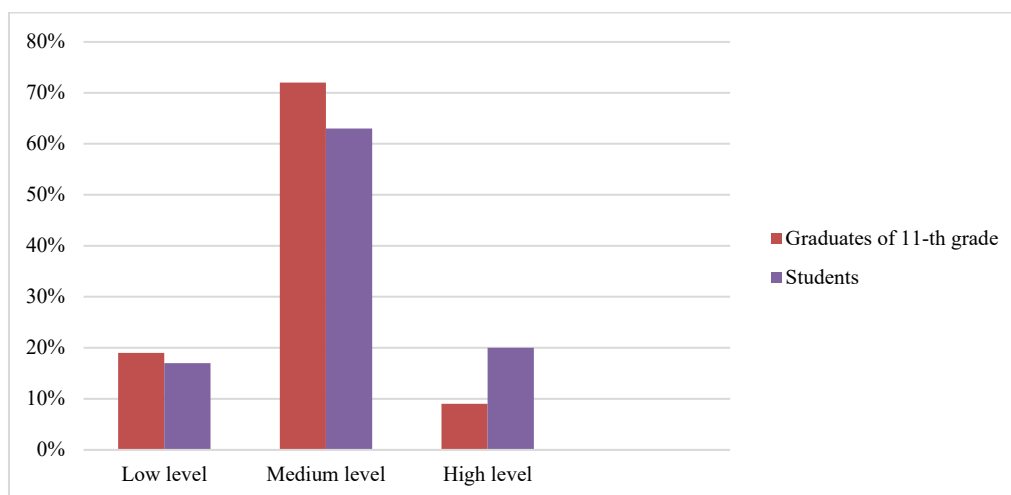

Figure 3. Level of development of the respondent's reflexivity.

The respondents with a high level of reflexivity (9% of school graduates and 20% of students) are capable of productive and deep analysis of their own mind and the mind of other people.

Based on the results of the comparative analysis, statistically significant differences in the level of reflection between the two groups of subjects were established ($p \leq 0.05$). First-year students tend to exhibit better

reflective skills: they have a deeper understanding of the consequences and causes of their actions and behaviors, better analyze their mistakes, predict their future actions, and are more proficient in planning their activities.

The assessment of the development of autonomy and environmental management among the respondents indicates an imbalance between these attributes in both groups. An average level of autonomy (37.5% among the 11th-grade graduates and 43% among first-year students) and a high level of autonomy (53% among school students and 37% among university students) characterize them as independent and self-reliant individuals who are not afraid to oppose their opinions to others, even if supported by a minority. However, an average level of environmental mastery (69% among secondary school graduates and 50% among first-year students) and a low level (28% among school students and 40% among university students) indicate a lack of personal resources necessary for successful and effective engagement in various activities. Consequently, respondents feel fairly confident and competent in managing their daily affairs and possess skills to leverage certain life circumstances to their advantage. Nonetheless, they may experience a certain inability to cope with life challenges that they subjectively feel unable to influence.

The analysis of correlations among the group of the 11th grade graduates experiencing a career choice crisis revealed a statistically significant correlation between the variables of social maturity and terminal personal values. Specifically, a positive correlation was found between «environmental management» and «personal prestige» ($r=0.552$, $p\leq 0.05$). This suggests that students can organise their activities and meet their needs in accordance with societal expectations. According to the results, students can anticipate social pressures that make it seem impossible for them to improve their lives. The respondents experience a crisis of vocational choice, as a key feature of their choice of future occupation is the desire for approval from others. Planning their activities does not provide the predictability or satisfaction that would help them to succeed. In order to feel socially valued and to receive appropriate rewards for their actions, they need to act in ways that are deemed correct and acceptable by their family and acquaintances.

Among pupils with a formed professional identity, statistically significant inverse correlations were found between the variables of social maturity and the variables of terminal values and life domains of the individual: «reflection» and «personal prestige» ($r=-0.641$, $p\leq 0.05$), «reflection» and «active social contacts» ($r=-0.646$, $p\leq 0.01$), «reflection» and «professional life domain» ($r=-0.529$, $p\leq 0.05$), «reflection» and «family life domain» ($r=-0.756$, $p\leq 0.01$), «reflection» and «social life domain» ($r=-0.632$, $p\leq 0.05$). A formed professional identity is characterized by the graduates' focus on themselves and the analysis of their own activities, while they are not concentrated on building connections for maximum engagement in society.

In the group of pupils with a formed professional identity, a statistically significant direct correlation was also found between the variables of social maturity, namely, between autonomy and environmental management ($r=0.616$, $p\leq 0.05$). Autonomy in decision-making, responsibility and independence from the majority opinion have a positive impact not only on the planning of life paths

by graduates of secondary education institutions, but also determine their behaviour in the implementation of professional plans and goals.

In the group of students with the status of professional identity «moratorium», statistically significant direct correlations were found between the variables of social maturity and the variables of terminal values with life spheres. A connection was found between «reflection» and «preservation of individuality» ($r=0.807$, $p\leq 0.01$). The crisis of choice is determined by the first-year students' belief in their own uniqueness and originality, unwillingness to adapt to the framework of society regarding the idea of choosing a profession for life.

Statistically significant strong positive correlations were established between «autonomy» and the following values: «creativity» ($r=0.774$, $p\leq 0.01$), «spiritual satisfaction» ($r=0.939$, $p\leq 0.01$), and «hobbies» ($r=0.660$, $p\leq 0.05$). Students attempting to overcome a professional choice crisis are characterized by independence and a desire to constantly experiment with new behaviors. Such individuals are generally creative. Therefore, the choice crisis may be caused by students' openness to new experiences, which broadens their search for possible professional activities. Autonomous students consider it essential to live life to their own satisfaction, with their main value being to derive pleasure from life. Maximizing their personal benefit from their time may not always align with specific professional activities. For independent students, hobbies are of great importance, and it can be assumed that the predominance of hobbies over professional life leads them to postpone making a final decision regarding their future specialization.

In the group of students with defined professional identity, a statistically significant positive correlation was found between «reflection» and «active social contacts» ($r=0.497$, $p\leq 0.05$). Students with a defined professional status are characterized by a high level of social maturity in terms of self-awareness and understanding of their social environment, as well as well-developed socially coherent behavior, which is expressed in performing socially significant actions, working in teams, and so forth.

In the same group, a statistically significant negative correlation was found between «autonomy» and «personal prestige» ($r=-0.462$, $p\leq 0.05$). This indicates that the higher the level of independence among students with a defined professional identity, the less they rely on social approval of their choices, starting from their family.

Thus, secondary school graduates experiencing a crisis of professional self-determination are characterised as insufficiently socially mature individuals. This level of social maturity is due to insufficient formation of values, low self-awareness, lack of ability to make independent decisions and build a life path, and inability to create conditions to meet their needs.

Graduates who have formed a professional identity are characterised by a focus on their own values, self-acceptance rather than the opinions of others, but at the same time they show passive social behaviour - indifference to professional, family and socio-political life.

The perspective for further research could be an empirical study of gender-specific aspects of professional self-determination in early and late adolescence.

References

- Komar, T. V. (2018). Social maturity of psychologist as a determinant factor of his professional maturity. *Psychological Journal*, (1), 33-39. <http://psyj.udpu.edu.ua/article/view/152559> [In Ukrainian].
- Koptieva, O. (2016). Features of forming social-professional maturity during early adolescence. *Scientific Notes [Volodymyr Vynnychenko Kirovohrad State Pedagogical University]. Series: Pedagogical Sciences*, (147), 192-196. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2016_147_51 [In Ukrainian].
- Kysliuk, Zh. (2022). Social maturity of adolescents: components, criteria, and levels. *Perspectives and innovations in science*, 13(18), 250-260. <http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/issue/view/104/166> [In Ukrainian].
- Marcia, J. E. (2007). Theory and measure: The Identity Status Interview. In M. Watzlawick & A. Born (Eds.), *Capturing identity: Quantitative and qualitative methods*, P. 1–14.
- Omelchuk, O. V. (2022). Social maturity: resource approach to the explication of personality competence. *Psychological counseling and psychotherapy*. 17, 12-19. <https://doi.org/10.26565/2410-1249-2022-17-02> [In Ukrainian].
- Pizyk, Yu. V. (2014). Formation of a socially mature personality. *Tavria Education Herald*, (1), 151-155. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tvo_2014_1\(1\)_28](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tvo_2014_1(1)_28) [In Ukrainian].
- Radul, V. V. (2017). Social Maturity of the individual: Monograph. Kharkiv: Machulin, 442. [In Ukrainian].
- Virna, Zh.P., Ivanashko, O.Ye. (2021). Life path and social maturity of the individual. *World science: problems, prospects and innovations. Proceedings of the 12th International scientific and practical conference*. Toronto, Canada. P. 232-236. [In Ukrainian].

О.В. ГУЛЯЄВА (Гуляєва Олена Володимирівна)
кандидат психологічних наук, доцент ЗВО,
кафедра прикладної психології,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
майдан Свободи 4, м. Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-6134-3726>
e-mail: evgulyaeva@karazin.ua

К.В. ПОЛТАВСЬКА (Полтавська Катерина Володимирівна)
магістр психології
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, Харків, Україна.
e-mail: kateryna.poltavska@student.karazin.ua

СОЦІАЛЬНА ЗРІЛІСТЬ ЯК ЧИННИК ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

У статті представлені результати емпіричного дослідження, присвяченого взаємозв'язку соціальної зрілості та професійного самовизначення в осіб раннього юнацького віку. Теоретично обґрунтовані критерії соціальної зрілості: рефлексія, автономія, управління середовищем. Активність зрілої особистості проявляється в активній життєтворчості через процеси пізнання, діяльності та комунікації. Рефлексія особистості полягає в усвідомленні себе, здатності до самопізнання, зверненні на себе у відносинах з іншими тощо. Самостійність (автономія) – це вміння протистояти думці більшості, вміти реалізувати свідоме і незалежно прийняте рішення. Загальну вибірку респондентів віком 17-18 років було поділено на дві групи. До першої групи увійшли учні-випускники 11 класу закладів загальної середньої освіти в кількості 32 особи, до другої – студенти першого курсу закладів вищої освіти в кількості 30 осіб. За результатами емпіричного дослідження було встановлено, що випускникам 11 класу, які знаходяться в кризі професійного становлення, властиво спиратися на думку суспільства і будувати своє життя в залежності від прийнятих стандартів. Випускники 11 класу, що визначилися зі своїм професійним спрямуванням, виявляють цікавість до самопізнання, проте характеризуються пасивною соціальною поведінкою. Студенти 1 курсу із кризою вибору прагнуть до збереження автономності та власної унікальності. Студенти зі сформованою професійною позицією намагаються бути корисними для суспільства, залишаючись вірними своїм цінностям. Визначена статистично значуща різниця за рівнем розвитку рефлексивності в осіб юнацького віку. Встановлено, що студенти характеризуються більш високим рівнем самоприйняття, більш високим рівнем самооцінки тощо. Встановлено, що рефлексія є визначною якістю, яка впливає на успішне професійне самовизначення.

Ключові слова: соціальна зрілість, рефлексивність, професійне самовизначення, професійна ідентичність, юнацький вік.

Список використаних джерел

- Вірна Ж. П., Іванашко О. Є. Життєвий шлях і соціальна зрілість особистості. *World science: problems, prospects and innovations. Proceedings of the 12th International scientific and practical conference*. Toronto, Canada. 2021. P. 232-236.
- Кислюк Ж. Соціальна зрілість підлітків: компоненти, критерії та рівні. *Перспективи та інновації науки*, 2022. №13 (18), С.250-260. <http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/issue/view/104/166>
- Комар Т. В. Соціальна зрілість психолога як детермінанта його професійної зрілості. *Психологічний журнал*, 2018. (1), С.33-39. <http://psyj.udpu.edu.ua/article/view/152559>
- Коптева О. Особливості формування соціально-професійної зрілості в період ранньої юності. *Наукові записки КДПУ імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки*, 2016. Вип. 147. С.192-196. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2016_147_51
- Омельчук О. В. Соціальна зрілість: ресурсний підхід експлікації компетентності особистості. *Психологічне консультування та психотерапія*. 2022. Вип. 17. С.12-19. <https://doi.org/10.26565/2410-1249-2022-17-02>
- Пізік Ю.В. Формування соціально зрілої особистості. *Таврійський вісник освіти*, 2014. №1 (1). С. 151-155. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tvo_2014_1\(1\)_28](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tvo_2014_1(1)_28)
- Радул В. В. Соціальна зрілість особистості: монографія. Х.: Мачулін. 2017. 442с.
- Marcia J. E. Theory and measure: The Identity Status Interview. *Capturing identity: Quantitative and qualitative methods*. / M. Watzlawick & A. Born (Eds.). 2007.

Стаття надійшла до редакції 07.03.2024 (The article was received by the editors 07.03.2024)

Стаття рекомендована до друку 21.04.2024 (The article is recommended for printing 21.04.2024)

DOI 10.26565/2225-7756-2024-76-02
УДК 316.613:316.728

І.В. ЦАРУК (Інна Василівна Царук)
Голова ГО «Всеукраїнська фундація психолого-соціальної допомоги,
підтримки та розвитку особистості, спільнот та громад “Ідентичність”»,
Рівненська обл., с. Гоца, Україна.
E-mail: tsaruk.inna27@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-0631-5999>

САМОВИЗНАЧЕННЯ В ДИНАМІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИКАХ ЖИТТЯ

У статті розглядається поняття самовизначення як механізму зміни життєвої позиції індивіда, що проявляється в динамічних характеристиках- способі та стилі життя та встановлюється сутність різниці між ними. Оскільки спосіб життя людини представлений одночасно в полі діяльності та на культурно-історичному плані, то пропонується до першого віднести діяльність людини, а культурно-історичний план винести до образу життя. На цій підставі вказується, що спосіб життя обумовлюється активною діяльністю індивіда, поведінковими зразками та життєвими стратегіями, що забезпечують його усталеність та може змінюватися в ситуації невизначеності, несподіваних та неочікуваних подій тощо. Встановлено, що образ життя- це проєктивний простір уявлень людини про те, як має бути. В ньому існують ідеали, еталони, найвищі цінності, самореалізація, свобода, цілісність та інші аспекти, до яких людина прагне завжди. Саме в цьому просторі криється шлях до створення нового і відкриття невідомих раніше можливостей для саморозвитку людини в довгостроковій перспективі. Виявлено, що стиль життя - це простір комунікації та взаємовідносин індивіда із зовнішньою та внутрішньо-особистими аспектами життя, що виникають в проблемній ситуації. Стиль життя обумовлює встановлення балансу між зовнішньою заданістю соціальних норм і правил нової ситуації та внутрішньо прийнятною доцільністю їх прийняття і виконання. Обґрунтовано, що самовизначення є одним із провідних механізмів самозмінювання і розвитку індивіда. У контексті способу життя самовизначення завершується трансформацією індивіда в суб'єкта дії, що сприяє його адаптації до нових обставин. Самовизначення в просторі стилю життя обумовлює перетворення індивіда в суб'єкта відносин, що забезпечує його соціалізацію та дозволяє вибудовувати відносини між ситуацією (іншими, життям, світом тощо) та самим собою на підставах правильності. Виявлено, що в просторі образу життя самовизначення забезпечує появу суб'єкта культури - творця власної життєвої історії, інтегрованої в загальний культурно-історичний контент. На основі отриманих результатів розроблено схему практичної підтримки осіб, які перебувають у проблемних ситуаціях.

Ключові слова: самовизначення, життєва позиція, динаміка життя, розвиток людини, суб'єктивність, спосіб життя, стиль життя, образ життя, ідентифікація, індивідуальність, культурно-історичний план, соціальна особистість, культурна особистість, ідентичність.

Вступ та стан досліджуваної проблеми. Попри те, що самовизначення є однією із найголовніших вищих потреб людини, яка актуалізується в умовах перманентних змін світу, і досі відсутня єдність поглядів на нього. На сьогодні в психологічній науці поняття самовизначення використовується залежно від мети дослідження, коли кожен дослідник розглядає його в контексті власних наукових пошуків. Такий стан речей потребує інтегрованого визначення цього феномену, що є необхідним для створення методик, які дадуть можливість досліджувати самовизначення повною мірою, а також розробляти нові засоби та інструменти, що є важливими для організації ефективних психологічних практик в умовах складних життєвих ситуацій.

Вперше ввела поняття “життєвий шлях” Ш. Бюлер яка визначила його як зміну п'яти фаз життєвого циклу, що відповідає певному періоду життя (С. Buhler, F. Massarik, 1968). Панок В.Г. (2006) дослідив, що ідея індивідуального життєвого шляху актуалізується та стає предметом досліджень останніх десятиліть, у яких вчені виділяють основні підходи для вирішення проблем клієнта: у поведінковому підході - через зміну поведінки, у психодинамічному - зміну життєвих стратегій, у

подієво-біографічному - через творення власної долі, у гуманістичному - через розвиток та самоактуалізацію. Вчений прийшов до висновку, що самовизначення є найважливішою стороною самореалізації, а його психологічні механізми лежать в основі свободи людини. (В.Г. Панок, 2006).

О.О. Кронік (1987) вводить поняття суб'єктивної картини життєвого шляху, на якій відображені віхи соціального та індивідуального розвитку людини. Суб'єктивна картина життєвого шляху в такому контексті - «це психічний образ, в якому відображені соціально-обумовлені просторово-часові характеристики життєвого шляху (минулого, теперішнього і майбутнього, його етапи, події і їх взаємозв'язок)». Павленко О.В. (2014) приходять до висновку, що життєва перспектива є важливою структурною одиницею життєвого шляху, яка неможлива без усвідомлення і інтерпретації власного досвіду. О.А. Вернік (2017) вважає, що життєвий шлях торкається не лише особистості, її розвитку, усвідомлення та відносин зі світом, а є продуктом специфічної діяльності - життєтворчості. Окрім того, у психолого-філософській думці на сьогодні самовизначення часто розуміють як самостійний вибір свого життєвого шляху,

Як цитувати: Царук, І.В. (2024). Самовизначення в динамічних характеристиках життя. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, (76), 12-20. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2024-76-02>

In cites: Tsaruk, I. (2024). Self-determination in the life dynamic characteristics. *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series Psychology*, (76), 12-20. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2024-76-02> [in Ukrainian]

© Царук, І.В., 2024; CC BY 4.0 license

цілей, цінностей, професії, умов життя, а також одночасно як розуміння себе та своїх прагнень, а також місця в житті. На протязі життєвого шляху людина проходить через різні види самовизначення: особистісне, соціальне, життєве, професійне, сімейне, релігійне тощо (М.В. Мацьків, 2016). Вони можуть проявлятися окремо, а можуть інтегруватися в єдиний процес через персоніфікацію-ідентифікацію себе з образом майбутнього фахівця в професії. Супроводжується така персоніфікація усвідомленням та виявом внутрішньої цілісності, свого істинного Я та його інтеграцією в професійну культуру суспільства. В результаті таке інтегроване самовизначення має бути направленим на бажаний спосіб життя. (Г.К. Радчук, 2012).

Ю.М. Швалб пов'язав життєвий шлях людини як провідної форми самовизначення з її способом життя. Якщо графічно зобразити ці поняття як взаємоперпендикулярні площини, то в зоні їх перетину появляється психологічний простір буття. Буденне життя - складова буття, обумовлюється самовизначенням яке утримує мотиваційно-цільові установки в стані узгодженості та впевненості у тому, що процеси які відбуваються є закономірними та правильними. Вчений стверджує, що буття та буденне життя, як його значима частина обумовлюється самовизначенням та способом життя через форми його організації способи існування та взаємодії, які одночасно існують на двох рівнях:

- на культурно-історичному плані життя як ідеалізовані об'єкти, що забезпечують розгортання конкретних процесів мислення,
- на плані діяльності як базові ментальні схеми.

Ці форми постійно змінюються та розвиваються. (Ю.М. Швалб, 2015; 2018). Базові ментальні схеми в буденній свідомості індивіда представлені у вигляді прислів'їв, говірок, казок, притч, сказань тощо та обумовлюють вибір життєвої стратегії (І.В. Царук, 2023).

Продовжуючи досліджувати самовизначення в контексті життєвого шляху людини, що постійно змінюється та обумовлює розвиток людини, ми виходимо на ще одну динамічну життєву характеристику - стиль життя. У результаті теоретичних досліджень, було встановлено, що стиль життя найчастіше поєднується з вибором та реалізацією форм поведінки, що забезпечують приєднання людини до способу життя її референтного оточення. Головними критеріями стилю життя є:

- цінність індивідуальності,
- самооцінка,
- прагнення до самоактуалізації,
- відповідальність,
- здатність до саморегуляції,
- діапазон відхилень від соціальних стандартів тощо (В.О. Васютинський, 2012).

Стиль життя є соціально обумовленим, однак окрім зовнішніх включає і внутрішні характеристики життя. Він підкреслює індивідуальні особливості особистості та є проявом заданої поведінки. Це досить стійка структура, яка стосується манер та самовираження індивіда, яка повторюється в життєдіяльності на протязі тривалого часу. Стиль життя пов'язаний із життєвим шляхом

(Г.О.Діденко, 2017), що здійснюється в межах певних соціальних норм і правил, має ціннісну основу та формує морально - етичні засади стилю життя (Н.Н. Мосак, 2016) та самоідентичність індивіда (О.О. Козаченко, 2009).

Васютинський В.О. (2012) вважає, що "поява стилю життя людини зумовлюється наявністю проблеми. У своїй тезі він опирається на А.Адлера, який стверджував, що у звичайному буденному житті стиль життя людини є невизначеним. Стиль життя актуалізується та стає очевидним, коли людина попадає у несприятливе, або важке становище (обставини, ситуацію) (А.Адлер, 2011). Стиль життя одночасно формує індивідуальність і протиставляється буденній свідомості, що проявлена у формі базових ментальних схем таких як мода, звичка, стереотип, установка тощо. З однієї сторони він обумовлюється процесом індивідуалізації яка по суті є вектором розвитку - ціленаправлених змін індивіда та забезпечує його унікальність і неповторність. З іншої сторони стиль життя обумовлюється зовнішньо заданими та достатньо статичними складовими життя - базовими ментальними схемами, соціальними рамками і правилами, що формують приналежність до соціального оточення, в якому живе індивід.

Індивідуалізація в цьому контексті - це сукупність Я-Образів, що появилися через процедуру самоідентичності в результаті опрідмечування різноманітних властивостей і якостей індивіда. Дихотомія здатності до збереження самоідентичності та наявності усвідомленого прагнення до самозмін та індивідуальності приводить до того, що індивід стає суб'єктом самоствердження і самозміни, а сам процес формування стилю життя веде до усвідомленого самовизначення. Індивід, формуючи власний стиль життя, встановлює власні життєві ідеали, цінності та принципи організації життєдіяльності через конструкт правильності (Швалб Ю.М., 2018). А.Адлер вказує, що саме так виникає поняття індивідуального стилю життя, як динамічного принципу, що містить у собі додаткові підпорядковані концепції. Центральне місце серед них відводиться поняттю позиції. Життєва позиція розглядається А.Адлером, як акт займання місця в системі соціальних стосунків, а також як уявна мета, концепція самості, особистісні ідеали та загальний світогляд (А.Адлер, 1956). В сучасних дослідженнях життєва позиція розглядається як стійка структура, що містить місце, цілі, цінності, ідеали, вибір, стосунки, ролі, засоби реалізації цілей тощо, може змінюватись під впливом життєво важливих подій (Чаусова Т. В., 2010, Тавровецька Н. І., 2015) та визначається здатністю людини до здійснення вільного вибору, або ж до детермінації її поведінки зовнішніми чинниками. (Тавровецька Н.І., 2017). Горностаї П.П. та Титаренко Т.М. (2001) пов'язують дефініції вибору та позиції через поняття самовизначення та окреслюють його як "усвідомлюваний вибір позиції в життєвій ситуації або життя в цілому. Виражене ставлення до чогось або когось".

Самовизначення в сучасній науковій літературі представлено як процес формування індивідуального стилю життя (М.Дубінка, 2013) та самомотивації (самодетермінації) (Ryan, & Deci, 2000), як результат

диференціації (розрізнення) себе і світу (Р. Бернс, 1982), як здатність вирішувати проблеми на підставі прийнятих рішень, що пов'язане зі смыслом (Легун О.М., 2019) тощо. Дослідники (Ng, J.Y.Y., Ntoumanis, N. Та ін., 2012) встановили позитивну кореляцію між самовизначенням та психічним та фізичним здоров'ям.

С.В. Дідковський (2023) вважає, що “вміння усвідомлено визначатись та перевизначатись стає основою успішного життя та професійної діяльності”. Самовизначення ним розглядається з різних точок зору, а саме: як мисленнєва діяльність, як засіб управління процесом позиційного самовизначення в соціумі, як процес перетворення засобів - онтологічної схеми мислєдіяльності індивіда в організаційно-діяльнєсну, як процес і результат вибору управлінсько-організуючої позиції в структурі соціальної взаємодії, який робить людину спроможною управляти власним життям та змінювати ситуацію і себе в ній (Дідковський С.В., 2023). Прикладом практичного застосування такого підходу є вирішення проблеми самовизначення у ситуації невизначеності. Для цього автором пропонується поетапне проходження наступних процедур:

- 1) самовизначення у методи;
- 2) позиціонування - самовизначення як зайняття позиції організатора - розробника нової функціонально - позиційної структури що має реалізуватися через ситуацію взаємодії. (Дідковський С.В., 2022).

Таким чином, ми можемо виокремити наступні характеристики механізму самовизначення:

1. Самовизначення є процесом зміни ідентичності як особливої процедури, що здійснюється через набуття людиною ідентифікацій, внаслідок чого людина набуває певної соціальної предметності.

2. Це процес і результат вибору та займання управлінсько-організуючої позиції у структурі соціальної взаємодії, який робить людину спроможною управляти власним життям та змінювати ситуацію і себе в ній.

3. Розгортається в ситуації невизначеності, загроз, викликів, подій та ін.,

4. Метою самовизначення є формування здатності до самостійного прийняття рішень.

5. Суб'єктивною підставою прийняття рішень є почуття правильності визначення свого місця, інтересів задач у новій ситуації.

6. У кінцевому варіанті самовизначення відображає почуття гармонії Я і світу.

7. Самовизначення є одним із провідних механізмів самозмінювання і розвитку індивіда.

8. Самоідентичність - це визначення місця особистості в структурі нового і зміненої ситуації, життя, що дає можливість виходити на рівень життєво значущих рішень життя.

9. Самовизначення - це психічний образ, в якому відображені соціально-обумовлені просторово-часові характеристики життєвого шляху.

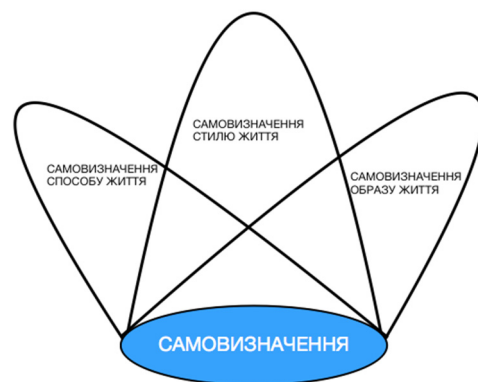
10. Самовизначення є актом зміни життєвої позиції, що дозволяє управляти власним життям, а саме трансформаціями його динамічних характеристик - способом і стилем життя, перетворюючи індивіда в суб'єкт власного розвитку.

Мета статті: створення організаційних схем, які будуть основою для розуміння самовизначення як механізму, що проявляється в життєвих ситуаціях та актуалізується під час подій за певних обставин і виражається в динамічних характеристиках життя.

Такі схеми мають стати “дорожньою картою” подальших практичних наукових досліджень механізму самовизначення, а також організації на їх ґрунті психологічної допомоги людям у важких життєвих ситуаціях.

Аналіз теоретичних досліджень самовизначення в просторі способу та стилю життя дає нам можливість узагальнити отримані висновки та схематизувати їх. Проте перед цим кроком у нас виникла необхідність інакше, аніж досі прийнято, розглянути таку важливу динамічну характеристику, як спосіб життя. Раніше в роботах Ю.М.Швалба вказувалося на те, що спосіб життя представлений на буденному та історично-культурному планах. У буденному житті спосіб утримує такі організаційні форми як базові ментальні схеми, стереотипи, шаблони та схематизми поведінки індивіда, що забезпечують розгортання процесів його діяльності. Проте в культурно-історичному плані буття форми існують як ідеалізовані об'єкти - організаційні схеми, що забезпечують розгортання конкретних процесів мислення. Це ідеали, еталони, вищі цінності, мрії, проекти майбутнього тощо, все те, що набуває та улашнює у людиною із культури та яке вона здатна транслювати у своє буденне життя. Такий підхід дає нам можливість виокремити два окремих простори - способу та образу життя. Перший охоплює людську буденність і є шляхом до реалізації мети - реальної предметності, що лежить через діяльність. Образ життя - це простір культурно-історичного плану, в якому метою є ідеалізовані об'єкти, шлях до яких пролягає через організаційні схеми мислення та представляє собою проектний рівень прагнень та уявлень про те, яким має бути буття людини.

Таким чином, ми отримуємо інтегральну схему самовизначення, що здійснюється в трьох просторах життя: способу, стилю та образу життя, як показано на схемі 1.

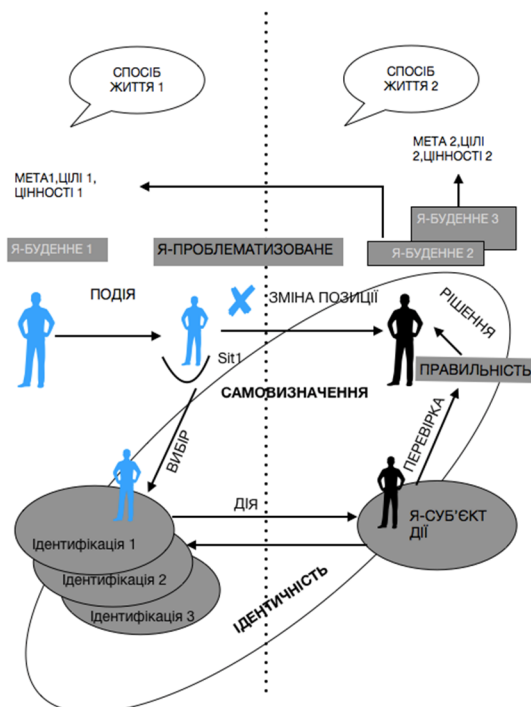
Схема 1. Самовизначення в різних сферах життя
/ Self-determination in various spheres of life.

Просторово-векторний характер схеми відображає той факт, що для того, щоб змінити свій спосіб, стиль та образ життя на новий та бути конгруентним новій

ситуації, індивіду потрібно кожен раз пересамовизначитися - повертатися у вихідну точку самовизначення. При цьому, в кожному із просторів життя самовизначення буде проявлятися по різному. Такий хід дає нам можливість надалі скористатися відомою методологічною схемою мислєдїяльностї (С.В. Дїаковський, 2018), щоб систематизувати досліджений матеріал у логїці цієї схеми та вийти на загальну схему динаміки самовизначення в просторї життя. Таким чином, ми отримуємо можливість розглянути розгортання процесу самовизначення через простори способу, стилю та образу життя.

Дослідження показують, що будь-які події переживаються більш менш благополучно, якщо вони не руйнують усталений спосіб життя. Однак в ситуаціях невизначеності, ризиків, загроз, різких змін, катастроф та інших несподіваних подій зі значними наслідками спосіб життя може різко змінюватися, викликаючи дезадаптацію та переживання втрати гармонії життя. Слід зауважити, що ці події можуть мати як негативний, так і позитивний вплив, змінюючи наше сприйняття світу та наші життєві уявлення. Проте у будь-якому випадку такі події спонукають людину до пошуку шляхів для організації такого способу життя, в якому гармонія буде відновлена. Самовизначення є центральним механізмом такого відновлення і очевидно, що воно буде по-різному проявлятися у вище описаних трьох динамічних характеристиках життя.

На схемі 2 ми показуємо, що відбувається з індивідом за певної події, яка обумовлена неочікуваними та непрогнозованими обставинами.

Схема 2. Самовизначення в просторі способу життя / Self-determination in the space of lifestyle.

Як показано на схемі 2, самовизначення є результатом вибору людиною свого місця в новій ситуації, що здійснюється в процесі соціальної ідентифікації, внаслідок чого індивід визначається у

приналежності до певної соціальної групи. Однак, участь у певній діяльності чи зайняте місце не завжди означають, що особа повністю самовизначилась. Якщо людина, перебуваючи в позиції суб'єкта дії, відчуває гармонію, то це свідчить про правильність її вибору, який стає основою для прийняття рішення про самовизначення в новій ситуації. Якщо особа виконує дії, які суперечать її власним цінностям або бажанням через внутрішні або зовнішні обставини, це може викликати відчуття дисгармонії. Щоб гармонія була відновлена особа має самовизначитися у відповідності до нових обставин. Для цього їй потрібно переглянути свою соціальну предметність, тобто ідентифікацію, що полягає у визначенні, ким людина себе вважає у даній ситуації. Наприклад: "Я - професіонал", "Я - мама", "Я - керівник", "Я - дослідник" тощо. Саме така процедура набуття соціальної предметності яка обумовлює самовизначення індивіда та дає можливість забезпечити його приналежність до певної соціальної категорії приймається нами як ідентичність. Ідентичність є ключовим елементом, який допомагає особистості зорієнтуватися у складних життєвих ситуаціях щоб самовизначитися, згенерувати нові цілі та прийняти відповідні до нових обставин рішення.

Інший аспект дає нам змогу розглядати схему з точки зору наслідків події. Якщо подія, що відбулася, була низької інтенсивності і не призвела до незворотніх наслідків - зміни мети, цілей, цінностей, ідеалів тощо, то ми можемо говорити, що людина самовизначилась в новій ситуації як суб'єкт дії, проте зміна дії не привела до зміни способу життя. Проте, якщо подія мала катастрофічні наслідки або була надвисокої інтенсивності, що змінила світогляд людини, її цінності, цілі, ідеали тощо, то ми можемо говорити, що самовизначення в такій ситуації призводить до зміни способу життя, як показано на схемі 2. Такою подією може бути одруження чи народження дитини, а може бути втрата близьких, руйнування житла внаслідок ракетної атаки тощо. Зміна способу життя обумовлює у свою чергу зміну суб'єктом дії його ментальних схем та життєвих стратегій.

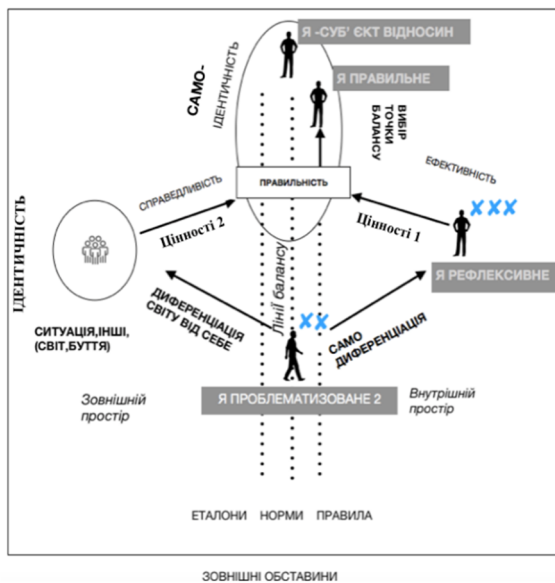
Таким чином, результатом самовизначення в просторі способу життя є поява суб'єкта дії. Він фіксує спосіб життя людини, в результаті чого людина стає спроможною або повернутися до життя, що було до події, або забезпечує зміну способу життя на інший, що сприятиме відновленню відчуття гармонії. Самовизначення у даному контексті - це дієвий механізм, що допомагає людині визначати свої цілі, цінності, інтереси у нових обставинах та ідентифікувати себе у різних соціальних позиціях (ролях і контекстах). Ідентичність за таких умов - це процедура, яка на основі цих цінностей, ролей та переконань забезпечує самовизначення та сприяє адаптації та соціалізації індивіда. Вона відображає те, як людина сприймає себе та своє місце у світі.

Коли подія, що відбулася, обумовила зміну соціальних норм таким чином, що звичні правила перестали діяти, людина втрачає своє місце в житті, яке вона займала до цього та переходить в стан Я проблематизоване. Така ситуація вимагає переусвідомлення своїх цілей, які мають реалізовуватися

в рамках нових умов та вимагає пошук нового місця, що буде конгруентним соціальному середовищу, не буде виходити за рамки норм і правил нової ситуації та дозволить не лише зберегти свою індивідуальність, а й проявити її. Це означає, що позаччергово має змінитися позиція людини з позиції жертви ситуації та обставин на позицію, що робить людину спроможною управляти ними. Самовизначення є саме тим механізмом, що забезпечує такий процес і проходить через дві процедури. Ідентичність – забезпечує входження індивіда в нову соціальну реальність (ситуацію) і сприяє його ототожненню з іншими в цій реальності. Самоідентичність, в свою чергу, є результатом опрідечування (об'єктивації) різних властивостей та якостей індивіда на підставі правильності, що сприяє індивідуалізації – формуванню сукупності Я-образів, які проявляються в унікальності та неповторності людини та перетворюють її на суб'єкта відносин.

Самовизначення допомагає знайти нове місце у ситуації, що склалася (житті, світі тощо), щоб згенерувати нові цілі, що ведуть до її мрії та обов'язково лежать поза межами ситуації. І якщо така ситуація призвела до зміни способу життя, то прохід за її межі лежить через зміну стилю життя.

Як видно зі схеми, механізм самовизначення в просторі стилю життя працює одночасно на двох планах:

Схема 3. Самовизначення в просторі стилю життя / Self-determination in the space of lifestyle

1. Як процес узгодження нових норм та правил з власними на підставах правильності.
2. Як процес перевизначення себе і ситуації в нових обставинах, що склалася.

Для самовизначення, обумовленого стилем життя, «Я - проблематизоване» проводить дві процедури: самодиференціацію (самовідокремлення) та диференціацію (відокремлення) «Я» від ситуації (інших, життя, світу тощо). Перша процедура відділяє «Я» від самого себе, яке переходить у рефлексивний статус. Інша дія полягає у відділенні індивіда від ситуації. Така диференціація дає можливість вибудувати діалог, у якому

приймають участь три позиції: «Я»- проблематизоване, «Я»- рефлексивне та зовнішня ситуація. Організація комунікації в такій схемі взаємодії дає можливість людині переглянути та обрати актуальні потреби та цінності, інтереси, ідеї тощо, що обумовлені ними у відповідності до нових норм та правил. Результатом такого вибору є конструкт правильності, який дозволяє людині знайти таке місце у ситуації, в якій встановлюється баланс між справедливістю зовнішнього світу та ефективністю власного «Я». Досягнення точки рівноваги супроводжується перетворенням індивіда в суб'єкта відносин, що здатен управляти зовнішніми впливами і самим собою через перекатегоризацію ситуації та самовизначення себе в ній.

Т.Б. Хомуленко (2022) наводить приклади, як можна змінювати сприйняття хвороби, щоб створити умови для її подолання, використовуючи наступні образи: хвороба - просвітитель, хвороба - ментор, хвороба - вихователь, хвороба - фасилітатор тощо. В практиці Дідковського С.В. зафіксовано подібні дієві прийоми, коли суб'єкт відносин усвідомлено здійснює перекатегоризацію ситуації та виконує різноманітні дії з сенсорними модальностями отриманого нею образу- збільшення, зменшення, зміна кольору, смаку, запаху тощо. Зміна сенсорного представлення образів в свідомості людини обумовлює перегляд відношення людини до ситуації та сприяє її вирішенню. Перекатегоризація індивідом ситуації призводить до налагодження комунікації між його внутрішнім простором і зовнішнім середовищем. Це сприяє пошуку людиною свого місця в житті, її особистому зростанню, досягненню особистих цілей та дозволяє розв'язувати проблеми, які виникають в умовах змінених соціальних норм і правил.

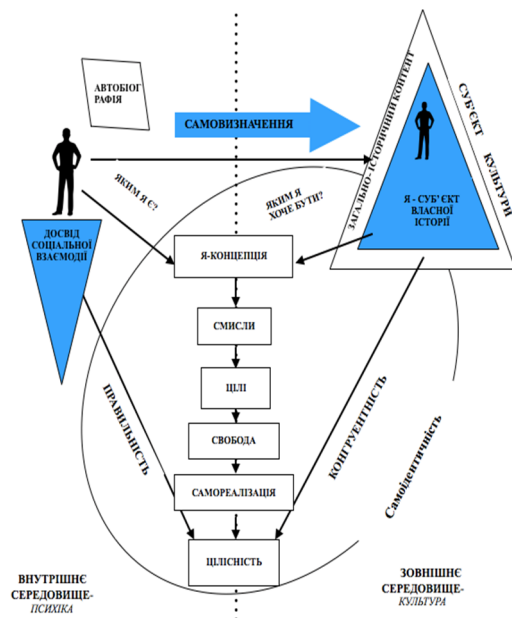
Таким чином, самовизначення у просторі стилю життя стає ключовим механізмом, що перетворює індивіда в суб'єкта відносин, забезпечує індивідуалізацію та соціалізацію індивіда, сприяє вирішенню внутрішніх конфліктів та обумовлює його розвиток. В результаті самовизначення суб'єкт відносин фіксує стиль життя який діє на підставах правильності. Така фіксація супроводжується набуттям соціальної ідентичності, яка, у свою чергу, детермінує процес соціалізації особистості. Людина стає суб'єктом побудови власних соціальних структур і вступає з ними у взаємодію. Одночасно формується самоідентичність, що обумовлює індивідуалізацію особистості. Індивідуалізація, як проявлення унікальних властивостей і якостей людини, сприяє знаходженню нею такого місця в соціумі, де вона може проявити себе у всій своїй неповторності та унікальності. Самовизначення, що веде до появи суб'єкта відносин, змінює стиль життя.

Увласнена суб'єктом відносин правильність ідей, цілей, інтересів тощо описує властивість суб'єкта, який відповідає певним соціальним критеріям та правилам, що використовуються для оцінки його дій, рішень, ситуацій, тощо з точки зору конгруентності до культурно-історичних норм, стандартів, або ідеалів. Тому, можна стверджувати, що правильність є критерієм, що утримує одночасно комунікативну площину стилю життя та морально-етичну рамку буття - уявлення про добро і зло, що існує на культурно - історичному плані образу життя.

Образ життя - це простір ідеалізованих об'єктів та уявлень про те, яким має бути світ і якою має стати та до чого має прагнути людина, щоб проявитися у своєму найкращому прояві та реалізації. Прикладами таких об'єктів можуть бути культурні символи, такі як національні свята, обряди, герої, які відображають ідеали та цінності великих груп - певного народу, нації чи спільноти тощо. До таких об'єктів також можна віднести предмети мистецтва та літератури, що втілюють ці ідеали, або духовні символи, які відображають духовність спільноти та її схильність до найвищих чеснот. Саме тому самовизначення в просторі образу життя набуває нових сенсів та проявів.

На нашу думку, в просторі образу життя самовизначення виникає як суб'єктивна картина життєвого шляху людини. Така картина існує як психічний образ, що є результатом втілення досвіду міжособистісних взаємин у формі власної життєвої історії і зберігає в собі цілісність і єдність просторово-часових характеристик життєвого шляху - минулого, сьогодення та майбутнього. Механізм самовизначення в просторі образу життя представлений на схемі 4.

Схема 4. Самовизначення в просторі образу життя / Self-determination in the space of lifestyle.

На даній схемі показано, що вихідною точкою змін є індивід, який є носієм досвіду соціальних взаємодій. Цей досвід представлений на табло свідомості людини як хронологічна послідовність подій її життя-автобіографія.

Як видно зі схеми 4, самовизначення в проширку образу життя постає перед нами як зміна позиції усвідомлення себе в рамках власної автобіографії на позицію, яка обумовлює трансформацію автобіографії в особистісну, власну історію, де індивід стає її творцем. Позиція творця власної історії, що інтегрована в культурно-історичний контент зовнішньої сторони життя перетворює людину на суб'єкта культури. Необхідними та достатніми умовами становлення суб'єкта культури є:

- конгруентність власної історії людини до історично-культурного контексту та
- інтеграція історії індивіда в загальний культурний контент.

Така інтеграція забезпечує зміну образу життя людини, в якому відбувається перехід від того, яким є "Я", до того, яким "Я" хоче бути, що впливає на процес розвитку Я-концепції.

Зміни Я-концепції відбуваються повільно, тому можна вважати, що це найбільш статична частина самозмінювання, яка забезпечує стійкість особистості та її унікальність. Я-концепція - ціннісне ядро особистості, що на її підставі генерує смисли. Смисли в свою чергу обумовлюють появу цілей. У даному контексті цілі є продуктом усвідомлення смислів які забезпечують тлумачення значущих для людини подій. Відповідність смислів власній життєвій траєкторії, цінностям та цілям забезпечує розширення простору можливого, внаслідок чого людина отримує свободу - особливий стан, що обумовлює вільний вибір та самостійність рішень. Свобода створює умови для самореалізації - здатності людини виявити свої таланти та інтереси, вибрати шлях життя, який відповідає її характеру та прагненням. Самореалізація в свою чергу відновлює її цілісність. Таким чином, як видно зі схеми 4, цілісність забезпечується внутрішньою конгруентністю суб'єкта культури, який діє підставах правильності та є продуктом самореалізації людини.

Цілісність одночасно забезпечує індивіду відносну константність ціннісного ядра - "Я" - концепції та здатність до змін. Таке поєднання забезпечується механізмом самовизначення, що проходить через процедуру самоідентичності.

В просторі образу життя ідентичність повністю трансформується в самоідентичність, яка забезпечується через персоналізацію - процес ідентифікації себе з образом майбутнього Я. Самоідентичність в просторі образу життя - це поєднання двох процедур набуття предметності індивідом: статичної та динамічної. Статична частина процедури самовизначення - це повільні зрушення в конструкції "Я" - концепції, що пов'язані з цілями, смислами, свободою та самореалізацією. Динамічна частина процедури відноситься до процесу творення власної історії, яку завжди можна переусвідомити та переписати у напрямку потрібних людині цілей та процесу інтеграції в загальний контент, який також постійно змінюється. В якості загального культурно-історичного контексту, на фоні якого розгортається даний контент, можуть виступати еволюційні теорії.

Таким чином, самовизначення в просторі образу життя - це механізм займання людиною позиції суб'єкта культури - творця власної історії, інтегрованої в загальний культурно-історичний контент, що забезпечує цілісність "Я" - концепції на засадах правильності та конгруентності з ним. Досягнення цілісності супроводжується переживанням гармонії та є необхідною умовою для благополуччя. Можна зробити такі висновки.

1. Самовизначення є цілеспрямованою зміною "Я", яка забезпечує конгруентність індивіда до зовнішньої ситуації.

2. Самовизначення призводить до появи різних суб'єктів, залежно від того, в якому динамічному прошарку життя воно реалізується. У просторі способу життя результатом самовизначення є формування суб'єкта дії, в просторі стилю життя - суб'єкта відносин, а в прошарку образу життя - суб'єкта культури.

3. Самовизначення забезпечується ідентичністю - особливим процедурою набуття предметності індивідом.

- В просторі способу життя ідентичність реалізується через ідентифікацію - процес ототожнення з діями інших людей.

- В просторі стилю життя ідентичність проходить через індивідуацію - процес визначення характеристик, що вносять міжіндивідні розрізнення в категоріальних межах соціальних норм і правил, продуктом якої є унікальність індивіда. Наявність соціальної рамки при наявній унікальності індивіда задають вихідні умови для соціалізації людини.

- В просторі образу життя ідентичність повністю трансформується в самоідентичність, яка забезпечується через персоналізацію - процесом ідентифікації себе з образом майбутнього Я. Цей образ є продуктом творення власної історії, що має бути імплементавана в загальний культурно - історичний контент та узгоджена із власним досвідом на підставах правильності та конгруентності.

4. Такий результат теоретичних досліджень дає нам змогу:

- організувати дослідницьку роботу, яка має підтвердити висунуту гіпотезу;

- запропонувати “дорожню карту” практичної роботи, основними етапами якої є:

А. Диференціація “Я” від самого себе та ситуації від “Я”.

В. Перепозиціонування та зміна процесів ідентифікації, індивідуації та персоналізації “Я” з подальшою поетапною перекатегоризацією “Я” в суб'єкта дії, відносин та культури.

С. Перекатегоризація життєвої ситуації за допомогою образів, які розкривають суть відношення “Я” до цієї ситуації.

Д. Вихід в проєктний простір власного “Я” з подальшою трансляцією створених схем у буденне життя.

Список використаних джерел

Арцишевська О.Р. У пошуках себе (механізми самовизначення людини). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія Філософські науки*. 2012. № 15. С.4-9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnufn_2012_15_3

Васютинський В. О. Стиль життя як соціально-психологічна характеристика культури бідності. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2012. Вип. 30. С.19-32. <https://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:C6HU2jOKAIIJ:>

Вернік О. А. Проблематика “життєвого шляху” у психологічному дослідженні. *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2017. 7(44). С. 30-50. <http://appsychology.org.ua/data/jrn/v7/i44/5.pdf>.

Діденко Г. О. Стиль життя у соціально-психологічному вимірі. *Молодий вчений*. 2017. № 1. С. 229-233. <http://ekhsuir.kspu.edu/handle/123456789/3364?show=full>

Дідковський С. В.Схема організації психологічного консультування. *Технології розвитку інтелекту*. 2018. 2(9). С. 20-35.

<https://journals.indexcopernicus.com/search/article?articleId=1941173>

Дубінка М. Проблема професійного самовизначення студентів у вищому педагогічному навчальному закладі. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки*. 2013. Вип. 120. С. 148-155. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2013_120_25.

Козаченко О. О. Стиль життя: основні підходи до визначення. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2009. Вип. 3. С. 5-13. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_sociology_2009_3_3.

Леугн О. М. Поняття самовизначення у психології. *Проблеми сучасної психології*. 2019. Вип. 7. С. 360-370. <https://journals.urau.ua/index.php/2227-6246/article/view/162241/161205>.

Мацьків М. В. Самоопределение личности: профессиональное, жизненное, личностное и социальное. *Наукове пізнання: методологія та технологія. Філософія*. 2016. Вип. 2. С.60-65. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npmt_2016_2_12.

Особистісні детермінанти еколого-орієнтованої життєдіяльності: монографія / за ред. Ю.М. Швалба. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. С.75-101. https://lib.iitta.gov.ua/712888/1/ecopsy_mono_2018a.pdf.

Павленко О. В. Життєва перспектива та індивідуальний досвід як аспекти проблематики життєвого шляху особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. 2014. 1121(56). С. 28-33. http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKHP_2014_1121_56_7.

Панок В.Г., Рудь Г.В. Психологія життєвого шляху особистості. Київ: Ніка-Центр. 2006. 297 с. <https://lib.iitta.gov.ua/724267/>.

Психологія особистості: Словник-довідник / за ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. Київ : Рута, 2001. 320с. https://www.academia.edu/31900935/Психология_личности.

Радчук Г. К. Особистісне та професійне самовизначення як чинник професійного становлення особистості. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. Вип. 5. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_5_47.

Соціально-психологічні засади становлення екологічно орієнтованого способу життя особистості: монографія / за ред. Ю.М. Швалба. Київ: Педагогічна думка, 2015. 216с. https://lib.iitta.gov.ua/10595/7/Social-psychology_base_of_development_the_ecology_oriented_lifestyle_of_%20personal.pdf.

Сучасні проблеми екологічної психології: *Психологічний зміст екосоціальних катастроф*: матеріали XVII Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. Ю.М. Швалба. м.Київ, 13 травня 2022 р. м. Київ. Київ: Інститут психології імені Г.С.Костюка, 2022. 88 с. http://ecopsy.com.ua/data/conf_2022/tezy_ecopsy_13_05_2022.html#a5

Сучасні проблеми екологічної психології: *Психологічні механізми суб'єктивного відновлення майбутнього*: матеріали XIX Міжнар. наук.-практ. конф./ за ред. Ю.М. Швалба. м.Київ, 12-13 травня. 2023 р. Київ: Інститут психології імені Г.С.Костюка, 2023. 88 с.

- http://ecopsy.com.ua/data/conf_2023/tezy_ecopsy_12-13_05_2023.html#a7.
- Тавровецька Н. І. Внутрішня та зовнішня орієнтація як вираження життєвої позиції людини (ретроспективний аналіз західних теорій). *Проблеми сучасної психології*. 2017. Вип.38. С. 383-398. <https://journals.uran.ua/index.php/2227-6246/article/view/156884>.
- Тавровецька Н. І. Теоретико-методологічний аналіз дефініції життєва позиція особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2015, №3. С. 392-399. <http://ekhsuir.kspu.edu/handle/123456789/1900?show=full>.
- Хомуленко Т.Б. Хвороба, як учитель, або психологічний супровід процесу одужання. Харків: ЗУНУ, 2022. 138 с.
- Царук І.В. Життєві стратегії в експсихологічній метафорі і прислів'ях. *Перспективи та інновації науки. Серія «Психологія»*. 2023. №16. С. 640-650. <http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/8141>.
- Чаусова Т. В. Професійне становлення як складова життєвої позиції майбутніх психологів. *Вісник післядипломної освіти*. 2010. № 1. С. 430-439. <https://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:CWu4KyXglXEJ:scholar.google.com/>.
- Швалб Ю. М. О соотношении категорий «жизненный путь» и «образ жизни» личности. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. ГС Костюка НАПН України*. 2015. 7(24). С. 274-283. http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2010_24/sb24_33.pdf.
- Швалб Ю.М. Самовизначення особистості у складних життєвих обставинах. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціальна робота*. 2017. Вип. 2. С. 28-31. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkhucozrob_2017_2_9
- Adler A. *The Individual Psychology of Alfred Adler*. N. Y.: Harper Torch Books, 1956. 504 p.
- Adler A. *The Science of Living*. Paperback, Books: «Health, Fitness & Dieting, 2011.
- Burns R.B. *Self-concept development and education*. London: Holt, Rinehart and Winston. 1982.
- Kronik A.A. Subjective picture of life path as a subject of psychological research. *Personality psychology and lifestyle*. M.: Science. 1987.146 p.
- Mosak H. H. *Manual for life style assessment*. Routledge. 2015. 290 p.
- Ng J. Y. Y., Ntoumanis N., Thøgersen-Ntoumani C., Deci, E. L., & Williams, G. C. Self-Determination Theory Applied to Health Contexts: A Meta-Analysis. *Perspectives on Psychological Science*, 2012. 7(4), P. 325-340. <https://doi.org/10.1177/1745691612447309>
- Ryan R. M., Deci E. L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*. 2000. V. 55(1). P. 68–78. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.68>.
- The Course of Human Life: A Study of Goals in the Humanistic Perspective / ed. by C. Buhler, F. Massarik. N.Y., 1968. 422p.

TSARUK Inna Vasyilivna

Head, Public Organization "All-Ukrainian Foundation for Psychological and Social Assistance, Support, Development of Individuality, Communities, and the Public Communities "Identity",
Zastav'ya St.1, Goshcha, Ukraine
E-mail: tsaruk.inna27@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-0631-5999>

SELF-DETERMINATION IN THE LIFE DYNAMIC CHARACTERISTICS

The article examines the concept of self-determination as a mechanism for changing the life position of an individual, which is manifested in the dynamic characteristics of the way and style of life. There are two aspects of the way of life: manner and image of life. The article establishes the essence of the difference between them. Since the way of a person's life is represented simultaneously on two levels in the field of activity and on the cultural-historical plan, it is suggested to attribute human activity to the space of manner, while the cultural-historical plan should be taken to the space of image of life. On this basis, it is indicated that the manner of life is determined by the activity of an individual, behavioral patterns and life strategies of activities that ensure the stability of the way of life, or may change it in situations of uncertainty, unexpected events, etc. It has been established that the image of life is the project space of a person's ideas about what his life should be like. In the space of the image of life, there exist ideals, standards, highest values, self-realization, freedom, integrity and other aspects to which a person always strives. It is in this space that the path to create a new life and discovering previously unknown opportunities for human self-development from the long-term perspectives. It was revealed that lifestyle is the space of communication and mutual relations of an individual with external and internal aspects of life that arise in a problematic situation. Lifestyle determines the establishment of a balance between the external set of social norms and rules of a new situation and the internally accepted expediency of their adoption and implementation. It is substantiated that self-determination is one of the leading mechanisms of self-change and individual development. In the context of a manner of life, self-determination ends with the transformation of an individual into a subject of action, which contributes to his adaptation to new circumstances. Self-determination in the space of lifestyle conditions the transformation of an individual into a subject of relations, which ensures his socialization and allows building relationships between the situation (others, life, the world, etc.) and himself on the basis of correctness in order to change them. It was revealed that in the space of the image of life, self-determination ensures the emergence of a subject-culture, creator of his own life story, integrated into the general cultural-historical content. Based on the obtained results, a scheme of practical support for persons in problematic situations was developed.

Keywords: *self-determination, life position, dynamics of life, human development, subjectivity, lifestyle, life style, life image, identification, cultural-historical level, social personality, cultural personality, identity.*

References

- Adler, A. (1956). *The Individual Psychology of Alfred Adler*. N. Y.: Harper Torch Books.
- Adler, A. (2011). *The Science of Living*. Paperback, Books: «Health, Fitness & Dieting.
- Artsyshevska, O.R. (2012). In Search of Oneself (Mechanisms of Human Self-Determination). *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. Seriya Filosofski nauky*. (15), 4-9. [https://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:89Ljt5cFhJQJ.\[in Ukrainian\]](https://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:89Ljt5cFhJQJ.[in Ukrainian]).
- Buhler, C., Massarik, F. (Eds). (1968). *The Course of Human Life: A Study of Goals in the Humanistic Perspective*. N.Y.

- Burns, R.B. (1982). Self-concept development and education. London: Holt, Rinehart and Winston.
- Chausova, T.V. (2010). Professional formation as a component of the life position of future psychologists. *Visnyk pisladyplomnoi osvity*. (1), 430-439. <https://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:CWu4KyXglXEJ:scholar.google.com/>. [in Ukrainian].
- Didenko, H.O. (2017). Life Style in the Socio-Psychological Dimension. *Molodyi vchenyi*. (1), 229-233. <http://ekhsuir.kspu.edu/handle/123456789/3364?show=full>. [in Ukrainian].
- Didkovskiy, S.V. (2018). The scheme of organization of psychological counseling. *Tekhnologii rozvytku intelektu*. 2(9), 20-35. <https://journals.indexcopernicus.com/search/article?articleId=1941173> [in Ukrainian].
- Dubinka, M. (2013). The problem of students' professional self-determination in a higher pedagogical educational institution. *Naukovi zapysky Kirovohrads'koho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Seriya: Pedahohichni nauky*. (120), 148-155. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2013_120_25. [in Ukrainian].
- Hornostai, P.P., Tytarenko, T.M. (2001). Personality Psychology: Dictionary and reference book. Kyiv: Ruta. https://www.academia.edu/31900935/Psykholohiya_lychnosty. [in Ukrainian].
- Khomulenko, T.B. (2022). Illness as a teacher, or psychological support of the recovery process. Kharkiv: ZUNU. [in Ukrainian].
- Kozachenko, O.O. (2009). Lifestyle: basic approaches to the definition. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya sotsiolohichna*. 3, 5-13. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_sociology_2009_3_3. [in Ukrainian].
- Kronik, A.A. (1987). Subjective picture of life path as a subject of psychological research. Personality psychology and lifestyle. M.: Science.
- Lehun, O. M. (2019). The concept of self-determination in psychology. *Problemy suchasnoi psykholohii*. 7, 360-370. <https://journals.urau.ua/index.php/2227-6246/article/view/162241/161205>. [in Ukrainian].
- Matskyv, M. V. (2016). Self-determination of the individual: professional, life, personal and social. *Naukove piznannya: metodolohiia ta tekhnolohiia. Filozofia*. 2, 60-65. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npmt_2016_2_12. [in Ukrainian].
- Mosak, H. H. (2015). Manual for life style assessment. Routledge.
- Ng, J.Y.Y., Ntoumanis, N., Thøgersen-Ntoumani, C., Deci, E. L., Ryan, R. M., Duda, J. L., & Williams, G. C. (2012). Self-Determination Theory Applied to Health Contexts: A Meta-Analysis. *Perspectives on Psychological Science*, 7(4), 325-340. <https://doi.org/10.1177/1745691612447309>.
- Panok, V.H., Rud, H.V. (2006). Psychology of the life path of a personality. Kyiv: Nika-Tsentr. <https://lib.iitta.gov.ua/724267/>. [in Ukrainian].
- Pavlenko, O.V. (2014). Life perspective and individual experience as aspects of the problem of the life path of an individual. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu imeni V. N. Karaz'ina. Seriya Psykholohiia*. 56(1121), 28-33. http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPC_2014_1121_56_7. [in Ukrainian].
- Radchuk, H.K. (2012). Personal and professional self-determination as a factor of professional formation of a person. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy*. (5). http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_5_47. [in Ukrainian].
- Ryan, R. M., Edward, L. D. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*. 55(1), 68-78. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.68>
- Shvalb Yu.M. (2017). Self-determination of personality in difficult life conditions. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Sotsialna robota*. V. 2. P. 28-31. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkhucozrob_2017_2_9. [in Ukrainian].
- Shvalb, Yu. M. (2015). On the correlation of the categories "life way" and "image of life" of the personality of the individual. *Aktualni problemy psykholohii: zb. nauk. prats Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy*. 7(24). 274-283. http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2010_24/sb24_33.pdf. [in Ukrainian].
- Shvalb, Yu.M. (Ed). (2015). Socio-psychological bases of formation of ecologically oriented lifestyle of a personality. Kyiv: Pedahohichna dumka. https://lib.iitta.gov.ua/10595/7/Socialpsychology_base_of_development_the_ecology_oriented_life_style_of_%20personal.pdf. [in Ukrainian].
- Shvalb, Yu.M. (Ed). (2018). *Personal determinants of environmentally oriented life*. Kyiv: Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. https://lib.iitta.gov.ua/712888/1/ecopsy_mono_2018a.pdf. [in Ukrainian].
- Shvalb, Yu.M. (Ed). (2022). *Modern problems of ecological psychology: The psychological content of ecosocial disasters. XVII International scientific and practical conference*, Kyiv 2022. Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka. http://ecopsy.com.ua/data/conf_2022/tezy_ecopsy_13_05_2022.html#a5. [in Ukrainian].
- Shvalb, Yu.M. (Ed). (2023). *Modern problems of ecological psychology: Psychological mechanisms of subjective restoration of the future. XIX International scientific and practical conference*, Kyiv 2023. Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka. http://ecopsy.com.ua/data/conf_2023/tezy_ecopsy_1213_05_2023.html#a7. [in Ukrainian].
- Tavrovetska, N. I. (2015). Theoretical and methodological analysis of the definition of life position of a personality. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*. (3), 392-399. <http://ekhsuir.kspu.edu/handle/123456789/1900?show=full>. [in Ukrainian].
- Tavrovetska, N.I. (2017). Internal and external orientation as an expression of a person's life position (retrospective analysis of Western theories). *Problemy suchasnoi psykholohii*. 38, 383-398. <https://journals.urau.ua/index.php/2227-6246/article/view/156884>. [in Ukrainian].
- Tsarak, I.V. (2023). Life strategies in ecopsychological metaphor and proverbs. *Perspektyvy ta innovatsii nauky. Seriya «Psykholohiia»*. (16). 640-650. <http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/8141>. [in Ukrainian].
- Vasiutynskiy, V. O. (2012). Lifestyle as a Socio-Psychological Characteristic of the Culture of Poverty. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*. (30). 19-32. <https://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:C6HU2jOKAlIJ> [in Ukrainian].
- Vernik, O. L. (2017). The Issue of the 'Life Path' in Psychological Research. *Current Problems of Psychology. Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy*. 7(44). <http://apppsychology.org.ua/data/jrn/v7/i44/5.pdf> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 17.03.2024 (The article was received by the editors 17.03.2024)

Стаття рекомендована до друку 17.05.2024 (The article is recommended for printing 17.05.2024)

ПСИХОЛОГІЯ РОЗВИТКУ

DOI 10.26565/2225-7756-2024-76-03

УДК 159.964.21

А.А. БОБРИЦЬКА (Ангеліна Андріївна Бобрицька)
студентка факультету психології
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, м. Харків, Україна
<https://orcid.org/0009-0007-1847-2750>

E-mail: bobrytska2021.9511846@student.karazin.ua

Н.А. МАСВСЬКА (Наталія Анатоліївна Масвська)

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент ЗВО кафедри загальної психології

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, м. Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-4408-4659>

E-mail: namaevska@karazin.ua

ДОВЕРБАЛЬНІ ТРАВМИ ТА ЖИТТЕСТІЙКІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснено аналіз феномену довербальної травми, а також наведено результати емпіричного дослідження взаємозв'язку довербальних травм із життєстійкістю студентів. Методи: «Діагностика довербальних травм згідно методу Психотерапії «Я-реконструкція» (Павленко Т.В.), «Коротка версія тесту життєстійкості» (Олефір В.О., Кузнецов М.А., Павлова А.В.), «Самооцінка життєстійкості» (модифікація опитувальника М. Форверга на контактність Т.О. Ларіної). Виявлено значущий зворотній зв'язок середньої сили між загальними показниками довербальної травми та життєстійкості, а також зворотній зв'язок середньої сили між змінними «довербальні травми – контроль», «право отримувати задоволення – контроль» та «право отримувати задоволення – життєстійкість».

Ключові слова: довербальні травми, життєстійкість, особистість, психологічна травма.

Вступ та сучасний стан досліджуваної проблеми. В сучасному світі дуже важливо розуміти різноманітні впливи на психіку людини, в тому числі травматичні. Однією з найменш помітних, але найбільш значущих форм травматичного впливу є довербальна травма, яка є предметом дослідження як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. Зокрема, С. Макдональд визначає довербальну травму як будь-який тип травматичного досвіду, який виникає до того, як людина оволодіє мовою та здатністю використовувати слова для спілкування. Це досвід, який з'являється в ранньому дитинстві та раніше (McDonald, 2019). Діти, які зазнали довербальної травми, мають, як правило, затримку мовного розвитку, проблеми з граматикою та синтаксисом, обмежений словниковий запас, труднощі з розумінням мови. На думку Х. Левіна, таким дітям важко оволодівати руховими навичками (повзання, ходьба), дрібною моторикою (письмо, використання посуду), що впливає на їхню здатність брати участь в іграх та повсякденну діяльність (Levine, 2021).

Як зазначає Т. Павленко, довербальні травми – це складні психічні травми, які людина не може згадати, в результаті чого вони знаходяться за межами системи значень людини. На етапі довербального розвитку дитина ще не має здатності розрізняти різні сигнали. Вона може лише відчувати задоволення або

незадоволення. Це означає, що довербальна травма може бути дуже важкою для дитини, оскільки вона не має можливості її зрозуміти та осмислити (Павленко, 2023). Тому, складність цього явища полягає в тому, що довербальні травми важко розпізнати, оскільки дитина не може розповісти про те, що з нею відбувається. Також психологія виокремлює три базові потреби особистості, спираючись на базові конструкції людини. Оскільки у довербальний період основні потреби дитини ґрунтуються навколо любові, безпеки, турботи й комфорту, то сюди входять: право на бажання, право на володіння, право на задоволення. Таким чином, якщо не задовольняли ці потреби, психіка для свого захисту перетворює ці потреби в заборони, несвідомо відмовляючись від власних бажань, замінивши їх на ті, які здавались більш безпечними в той час. Тоді особистість задоволення своїх бажань сприймає як незадоволення. (Павленко, 2023). О. Резнікова у своїй праці (Резнікова, 2018) розглядає довербальну травму в дитини в контексті переживання горя. Так, оскільки дитина не може проговорити свою біду, горе набуває винятково емоційного та фізичного характеру і таким чином стає довербальним досвідом. Т. Мікова у своєму дослідженні підходить до вивчення формування довербальних травм через хибні уявлення батьків про протилежну статтю дитини, коли критика та

Як цитувати: Бобрицька, А.А., Масвська, Н.А. (2024). Довербальні травми та життєстійкість особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, (76), 21-27. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2024-76-03>

In cites: Bobrytska, A.A., Maievska, N.A. (2024). Preverbal traumas and personality hardness. *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series Psychology*, (76), 21-27. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2024-76-03> [in Ukrainian]

© Бобрицька, А.А., Масвська, Н.А., 2024; CC BY 4.0 license

несправедливі очікування сприяють почуттю невдоволення собою та формуванню довербальної травми (Мікова, 2023).

У дорослому віці довербальні травми можуть призвести до емоційного знецінення, порушення емоційного розвитку, низької самооцінки, складнощів з встановленням міжособистісних стосунків. Люди, які пережили довербальну травму, часто не можуть довіряти іншим людям, можуть бути схильні до тривоги, недовіри, підозрливості. Також можливе виникнення порушень пов'язаних з регуляцією емоцій, а такі особистості мають схильність до гніву, злості, страху чи тривоги.

Х. Фінн із колегами (Finn, Warner, Price & Spinazzola, 2017) зосередились на вивченні нових методів терапії довербальної дитячої травми та застосуванні терапії регулювання сенсорного моторного збудження (SMART). Т. Павленко використовує метод психотерапії «Я-реконструкція» для роботи із довербальними травмами (Павленко, 2022). Авторкою розроблений «Опитувальник діагностики довербальних травм згідно методу психотерапії «Я-Реконструкція» (ДДТ.ЯР)», а також «Опитувальник визначення періоду виникнення довербальної травми» (Павленко, 2022).

Довербальні травми також можуть відігравати значну роль у формуванні такої важливої особистісної характеристики, як життєстійкість. Поняття життєстійкості вперше було введено на початку 80-х років ХХ століття американськими психологами С. Кобейсом та С. Мадді. Це поняття перебуває на перетині двох напрямів психології: екзистенціальної психології та психології стресу і його подолання. У публікаціях С. Кобейса, Д. Кошаба та С. Мадді, ця характеристика позначалася терміном «hardiness» (Іващенко, 2021).

На думку екзистенціальних психологів і філософів, усі справи в нашому житті є результатом прийняття рішень, не дивлячись на те, чи значущі вони або незначні, усвідомлені або неусвідомлені. Згідно з С. Мадді, життєстійкість складається з трьох аспектів: залученість, контроль та прийняття ризику. Механізм дії цього явища полягає в його впливі на оцінку людською ситуації та в підвищенні готовності швидко реагувати. Так, стресові ситуації сприймаються як ті, що можна контролювати, як життєві виклики, які стимулюють розвиток та зростання. Завдяки дослідженням С. Мадді були зроблені висновки, що життєстійкість – це базова якість особистості, яка сприяє підвищенню успішності діяльності, пізнавальної активності, фізичної витривалості та здатна покращити соматичне і духовне здоров'я (Гитаренко, Ларіна, 2009). Оскільки життєстійкість – це не просто здатність витримувати випробування, але й здатність зростати та розвиватися під впливом негативних подій, то в цьому контексті довербальні травми можуть мати суттєве значення у формуванні життєстійкості. Також важливо зазначити, що життєва стійкість формується протягом усього життя, але особливо важливу роль у цьому процесі відіграють ранні дитячі роки, як і формування довербальних травм, які виникають в цей самий віковий період.

Довербальні травми можуть помітно впливати на сприйняття світу та самосприйняття особистості, вони можуть викликати формування внутрішньої негативної

моделі світу, де особистість бачить себе як непридатну, неспроможну, що гальмує процес самореалізації (Павленко, 2022). Також травмування може впливати на сприйняття власних можливостей та обмежити віру в успіх. Довербальні травми здатні перетворити світ на місце, де немає безпеки та підтримки. Така внутрішня реальність може стати перешкодою для встановлення внутрішньої міцності особистості, а отже, і для формування важливих особистісних якостей, таких як життєстійкість, адже за С. Мадді життєстійкість саме пов'язана з переживанням продуктивності свого життя та успішною самореалізацією в майбутньому. Наприклад, Г. Варіна (2018) говорить про життєстійкість як про основу психологічного благополуччя особистості та гармонійного розвитку. Водночас, довербальні травми виникають в дитини в таких умовах, які суперечать гармонійному розвитку та достатньому благополуччю, а отже, заважають позитивному формуванню життєстійкості.

«Hardiness» є результатом взаємодії різних факторів, включаючи емоційну стійкість, оптимізм, цілеспрямованість, соціальну підтримку та розвинутість ефективних копінг-стратегій (Варіна, 2018) Довербальні травми ж, у свій час, можуть порушити цей баланс та стати причиною труднощів у розвитку життєстійкості. Як зазначають психологи, однією з вагомих категорій впливу довербальних травм є розвиток деструктивних стратегій копіngu (Мікова, 2023). Люди, які пережили довербальні травми, можуть розвивати стратегії, які спрямовані на уникнення конфліктів чи блокування власних емоцій. Це може заважати ефективному вирішенню проблем та розвитку життєстійкості, яка ґрунтується на вмінні адаптуватися до змін.

Мета дослідження – виявити характер взаємозв'язку довербальних травм і життєстійкості студентів закладів вищої освіти.

Методи дослідження. Для визначення рівня розвитку довербальних травм застосовувався опитувальник «Діагностика довербальних травм згідно методу психотерапії «Я-реконструкція»» (Павленко, 2022), призначений для осіб, які звертаються за допомогою до фахівця з такими проблемами, як психосоматика, проблеми сексуальної поведінки, проблемами харчування, стрес та тривожні стани тощо. Додатково методика дозволяє побачити рівень розвитку складових травм, які метод психотерапії «Я-реконструкція» тлумачить як базові. Опитувальник складається з трьох субшкал: заборона бажати, заборона володіти (мати), заборона отримувати задоволення. Кожна шкала має по 10 запитань. Основна шкала визначає рівень розвитку довербальних травм відповідно до методу психотерапії «Я-реконструкція». Відповіді на запитання опитувальника оцінюються за 5-бальною шкалою Р. Лайкерта та розкривають особливості персональної думки щодо довербальної травми. Для визначення рівня розвитку довербальних травм за методом «Я-реконструкція» спочатку підраховується загальна кількість балів за всі нараховані бали з питань опитувальника. Потім визначаються бали за трьома шкалами окремо. Високий рівень розвитку довербальних травм діагностується тоді, коли досліджуваний отримав від 105 до 150 балів, середньому

рівню відповідає результат від 50 до 105 балів, а низькому рівню – від 0 до 50 балів.

Показники життєстійкості досліджувалися за допомогою опитувальника «Коротка версія тесту життєстійкості», адаптованого до української вибірки В.О. Олефіром, М.А.Кузнецовим, А.В. Павловою (Олефір, Кузнецов, Павлова, 2013). Тест містить питання, що охоплюють три концептуально важливі аспекти життєстійкості – залученість, контроль і прийняття ризику. Для підрахунку балів відповідям на прямі пункти присвоюються бали від 0 до 3 («ні» – 0 балів, «скоріше ні, ніж так» – 1 бал, «скоріше так, ніж ні» – 2 бали, «так» – 3 бали), відповідям на зворотні пункти присвоюються бали від 3 до 0 («ні» – 3 бали, «так» – 0 балів). Потім підсумовується загальний бал життєстійкості та показники для кожної з 3 субшкал (залученість, контроль і прийняття ризику). Інший опитувальник – «Самооцінка життєстійкості» (модифікація опитувальника М. Форверга на контактність Т.О. Ларіної) – допомагає визначити рівень осмисленості та сформованості особистісних складових життєстійкості, які проявляються в спілкуванні. В бланку для відповідей подається опис дев'яти характеристик життєстійкості, а саме: емпатія, тепло, повага, щирість, справжність, ініціативність, рішучість, відповідальність, терпіння, оптимістичність, мобільність. Досліджуваним пропонується оцінити себе за 9-бальною шкалою, щоб з'ясувати, якою мірою їм властиві представлені якості. Бал «5» означає, що якість властива. Бали, розташовані ліворуч від «5», відповідають «зменшенню» цієї властивості, праворуч від «5» – її «збільшенню». Отримані відповіді перекладаються за 9-бальною шкалою, потім визначається сумарна оцінка. Згідно з ключем отримуються рівні осмисленості та сформованості складових життєстійкості, де: 73-81 бал – властивість притаманна респонденту повною мірою; 55-72 бали – у досліджуваного активно проявляється життєстійкість в орієнтації на співробітництво та здатності самостійно знаходити шляхи розв'язання проблем; 41-54 бали – життєстійкість є характерною рисою; 19-40 балів – середній ступінь вираженості життєстійкості; 9-18 балів – низький рівень осмисленості та сформованості життєстійкості.

Обрані нами методики дозволяють охарактеризувати рівень розвитку довербальних травм, а також особливості розвитку життєстійкості за декількома аспектами цього психологічного явища.

Математико-статистичні методи. Для перевірки вибірки на нормальність розподілу було використано критерій Колмогорова-Смірнова. Для кореляційного аналізу використано коефіцієнт лінійної кореляції r Пірсона.

Характеристика вибірки. В дослідженні взяли участь 62 досліджуваних, студенти різних закладів вищої освіти України віком 18-22 років (студенти, які здобувають першу вищу освіту) та 29-43 роки (студенти, отримують другу вищу освіту). Серед досліджуваних 79% становлять жінки (49 досліджуваних) та 21% – чоловіки (13 досліджуваних). Первинна обробка та структурування даних здійснювалися в програмі Excel, статистична обробка – з використанням Excel та комп'ютерної програми для статистичної обробки даних SPSS.

Результати дослідження. Аналіз отриманих результатів за методикою «Діагностика довербальних травм згідно методу психотерапії «Я-реконструкція» (Павленко Т.В.) показав, що середнє значення загального показника рівня розвитку довербальних травм становить 72,7 з середнім відхиленням $\sigma = 16,3$. Це означає, що студенти ЗВО в цілому мають середній рівень розвитку довербальних травм. Таким чином досліджувані мають середній рівень розуміння своїх бажань, права мати, для них характерне виражене відчуття провини та уникнення отримання задоволення. Виражений рівень заборони на право бажати, на право мати, та отримувати задоволення. Зіштовхуючись із можливістю реалізувати ці конструкти, особистість може відчувати тривогу, провину, часто може використовувати чужі орієнтири як опору для власного світу (Павленко, 2022).

Варто зауважити, що високий рівень розвитку довербальних травм має лише 1,6% опитуваних. Середній рівень мають 91,9%, низький рівень – 6,5%.

За субшкалою № 1 «Право бажати» середній показник дорівнює 22,5 ($\sigma = 5,5$). Отже, це вказує на середній рівень розвитку заборони на бажання у студентів, тобто середній рівень розуміння своїх бажань, орієнтирів на чужі ідеали. Згідно з субшкалою № 2 «Право володіти (мати)» досліджуваним характерний середній рівень розвитку заборони на право мати, середній рівень розвитку навичок відстоювати свої кордони, права на простір, час, та інші базові потреби, готовність віддати все своє комусь іншому, помірно виражене відчуття провини та недостатньо розвинене почуття на право володіння своїми речами та іншими ресурсами ($\Sigma = 23,97$; $\sigma = 5,8$). Субшкала № 3 «Право отримувати задоволення» вказує на те, що досліджувані мають середній рівень розвитку заборони на задоволення, тобто уникнення задоволення, середній рівень агресії на фактори, які можуть спричинити збудження, сором, схильність до залежностей та психосоматики ($\Sigma = 26,2$; $\sigma = 7,2$).

Можемо побачити, що найвищий показник за шкалами має «право отримувати задоволення», тому можемо сказати, що студенти найбільшою мірою придушують в собі саме отримання задоволення.

Аналіз отриманих результатів за методикою «Коротка версія тесту життєстійкості» показав, що середній показник життєстійкості у досліджуваних становить 24 із середнім відхиленням $\sigma = 5,9$. Відповідно до статистики результатів вибірки для адаптованої методики, можемо сказати, що досліджуваним характерна порівняно низький рівень життєстійкості. Це свідчить про те, що студенти часто відчувають незадоволеність своїм життям та не вірять у свої сили контролювати події власного життя. Такі показники говорять про обережність і боязкість людини, про високу схильність до стресів, нездатність повністю включатися у вирішення життєвих завдань і перебувати в контакті з навколишнім світом. Занижені показники свідчать про недостатність у людини уявлень про межі своїх можливостей, завдяки яким вона може впоратися з незапланованою й непередбачуваною ситуацією. Такі результати методики вказують на прагнення до простого комфорту і безпеки, до уникнення невдач.

Результати показали низьку залученість у досліджуваних ($\Sigma=7,6$; $\sigma=2,2$). Залученість є ваговою характеристикою ставлення людини до себе. Ця якість дає особистості можливість відчувати себе значущою та достатньо цінною, щоб повністю включитися в розв'язання життєвих завдань, не звертаючи увагу на наявність стресогенних чинників. Показники свідчать про те, що досліджувані мають тенденцію до виникнення почуття знедоленості, відчуття себе «люза» життям.

Домінуючим серед досліджуваних є середній рівень контролю ($\Sigma=8,3$; $\sigma=2,99$). Контроль – це переконаність в тому, що боротьба має вплив на результат того, що відбувається, навіть якщо цей вплив не абсолютний і успіх не гарантований. Отже, можемо сказати, що респонденти у ситуації стресу не здаються та намагаються продовжити боротьбу та шукати нові шляхи розв'язання проблем. Така стратегія дає відчуття, що вони самі вибирають власну діяльність та свій життєвий шлях.

Говорячи про компонент прийняття ризику, то він також має середню вираженість у досліджуваних ($\Sigma=8,6$; $\sigma=2,9$). Такі результати показують, що студенти здебільшого переконані тому, що все, що з ними відбувається, сприяє розвитку внаслідок знань, отриманих з досвіду, не зважаючи був він позитивний чи негативний. Вони активно засвоюють ці знання з отриманого досвіду, мають впевненість та оптимізм в більшості ситуацій.

Таблиця 1. Результати кореляційного аналізу показників довербальної травми та життєстійкості / Results of correlational analysis of preverbal trauma indicators and hardiness

Зв'язок змінних (показників довербальних травм та життєстійкості)	Коефіцієнт кореляції, r	Рівень статистичної значимості, p
Довербальні травми - життєстійкість	-0,568	<0,001
Довербальні травми - залученість	-0,378	0,002
Довербальні травми - контроль	-0,523	<0,001
Довербальні травми – прийняття ризику	-0,472	<0,001
Довербальні травми – самооцінка життєстійкості	-0,293	0,021
Право бажати - залученість	-0,371	0,003
Право бажати - контроль	-0,440	<0,001
Право бажати - прийняття ризику	-0,376	0,003
Право бажати - самооцінка життєстійкості	-0,315	0,012
Право бажати - життєстійкість	-0,474	<0,001
Право мати - життєстійкість	-0,405	0,001
Право мати - контроль	-0,338	0,007
Право мати - прийняття ризику	-0,391	0,002
Право отримувати задоволення - життєстійкість	-0,604	<0,001
Право отримувати задоволення - залученість	-0,384	0,002
Право отримувати задоволення - контроль	-0,580	<0,001
Право отримувати задоволення - прийняття ризику	-0,471	<0,001
Право отримувати задоволення - самооцінка життєстійкості	-0,261	0,041

У першому випадку для першої змінної ми використовували кількісні показники рівня розвитку довербальних травм, отримані за допомогою методики «Діагностика довербальних травм згідно методу психотерапії «Я-реконструкція»», а для другої – кількісні показники вираженості життєстійкості, отримані за допомогою методики «Коротка версія тесту життєстійкості». Кореляційний аналіз отриманих даних з усієї вибірки вказав на наявність зворотнього лінійного зв'язку між змінними ($r = -0,568$, $p \leq 0,01$). Сила зв'язку між

Таким чином, не зважаючи на те, що респонденти мають порівняно низьку вираженість життєстійкості, вони все ж намагаються контролювати своє життя та готові до ризику наскільки це можливо згідно з їхніми можливостями.

За результатами методики «Самооцінка життєстійкості» виявлено середній показник рівня осмисленості та сформованості особистісних складових життєстійкості, які проявляються у спілкуванні у студентів – 51,6 з середнім відхиленням $\sigma = 9,5$. Це говорить про те, що в цілому життєстійкість є характерною рисою для студентів. Розглядаючи результати більш детально, ми визначили, що 11,3% досліджуваних мають середній ступінь вираженості життєстійкості; для 50% студентів життєстійкість є характерною рисою; у 38,7% респондентів активно проявляється життєстійкість, що проявляється в орієнтації на співробітництво, у здатності самостійно знаходити шляхи вирішення проблем. Такі аспекти життєстійкості як: тепло, повага; щирість, справжність; відповідальність – найбільш характерні для досліджуваних. Найменш характерними виявились ініціативність та рішучість відповідно.

Аналіз зв'язку життєстійкості з довербальними травмами. Встановлення взаємозв'язку між життєстійкістю та довербальними травмами здійснювалося нами шляхом підрахунку коефіцієнту кореляції Пірсона.

змінними – середня (помітна). Наявність зворотнього лінійного зв'язку між довербальними травмами та життєстійкістю вказує на певну взаємодію між психологічними факторами, що впливають на психічне благополуччя людини після пережитих травм. Отже, виявлено, що зі зростанням однієї змінної, інша – зменшується. Таким чином, можемо сказати, що студенти, яким притаманний більш високий рівень довербальних травм, як правило, матимуть слабо розвинені життєстійкість та її складові. Відповідно у

студентів, яким, навпаки, притаманна розвиненість психологічної стійкості, прослідковується низький рівень розвитку довербальних травм.

Виявлений середньої сили зворотній лінійний зв'язок між змінними «довербальні травми – контроль» ($r = -0,523, p \leq 0,01$). Це свідчить про те, що людина, яка має довербальні травми, втрачає впевненість в тому, що вона може впливати на власне життя та обставини. Аналізуючи взаємозв'язок між субшкалами довербальних травм і життєстійкістю та її аспектами, можна побачити, що між змінними «право отримувати задоволення – контроль» ($r = -0,580, p \leq 0,01$) та «право отримувати задоволення – життєстійкість» ($r = -0,604, p \leq 0,01$) існує помітної сили зворотній зв'язок. Отже, це говорить про те, що студенти, в яких розвинена заборона на задоволення, тобто наявний високий рівень агресії на фактори, які можуть спричинити збудження, сором, схильність до залежностей та психосоматики – слабо спроможні контролювати своє життя та в цілому в них слабо розвинена така якість, як життєстійкість. Наявність заборони на задоволення може спричинити явні перешкоди для психічного благополуччя людини. Така заборона, яка виникла під впливом травматичного досвіду, блокує здатність людини швидко відновлюватися й пристосовуватися до викликів життя.

Кореляційний аналіз показників довербальних травм та показників, отриманих за допомогою методики «Самооцінка життєстійкості» виявив наявність зворотнього лінійного зв'язку слабкої сили між змінними ($r = -0,293, p \leq 0,05$). Таким чином, встановлено, що наявність довербальних травм не має особливого впливу на те, як респонденти відчувають рівень осмисленості та сформованості особистісних складових життєстійкості.

Показник загального рівня розвитку життєстійкості має помірної сили прямий кореляційний зв'язок з показником самооцінки життєстійкості ($r = 0,364, p \leq 0,01$). Тому можемо сказати, що те, як студенти оцінюють свій рівень сформованості складових життєстійкості, та те, якими є результати за опитувальником, не мають сильного взаємозв'язку.

Отже, можемо зробити висновок, що припущення про наявність взаємозв'язку між життєстійкістю та довербальними травмами підтвержене. Ми виявили, що зі збільшенням показника рівня розвитку довербальних травм зменшується показник загального рівня розвитку життєстійкості, і навпаки – зі зменшенням показника рівня розвитку довербальних травм збільшується показник життєстійкості. Таким чином, ми відкидаємо нульову гіпотезу H_0 та приймаємо альтернативну гіпотезу H_1 про те, що взаємозв'язок існує.

Обговорення. На підставі проведеного дослідження було виявлено, що студенти мають порівняно низьку вираженість життєстійкості. А домінуючий аспект життєстійкості серед досліджуваних становить прийняття ризику. Тобто респондентам притаманна відкритість до навколишнього світу та суспільства. Вони мають переконання в тому, що події, які відбуваються з ними сприяють розвитку за рахунок знань, які дає певний досвід, а також сприймають проблеми як виклик і випробування для самих себе. Стосовно самооцінки життєстійкості, студенти мають середній показник рівня

осмисленості та сформованості особистісних складових життєстійкості, які проявляються у спілкуванні. А найбільш вираженими рисами, на їх думку, є тепло, повага, щирість, справжність та відповідальність. Однак студенти децю вище самооцінюють свій рівень життєстійкості, ніж є насправді. Щодо показника довербальних травм, то загальний показник рівня розвитку довербальних травм у студентів ЗВО знаходиться на середньому рівні. Найвищий показник за шкалами має «право отримувати задоволення». Це свідчить про те, що здебільшого студенти уникають задоволення та мають агресію на фактори, які можуть спричинити збудження, сором, схильність до залежностей та психосоматики.

Дослідження особливостей взаємозв'язку між життєстійкістю та довербальними травмами показало, що ці характеристики мають значущий зворотній лінійний зв'язок з середньою силою між цими змінними, а отже, зі зростанням однієї змінної, інша – зменшується. Також нами було виявлено зворотній лінійний зв'язок середньої сили між змінними «довербальні травми – контроль», «право отримувати задоволення – контроль» та «право отримувати задоволення – життєстійкість». Це може свідчити про те, що людина, у якої наявні довербальні травми, втрачає впевненість в тому, що вона може впливати на власне життя та обставини. Особистості, що мають тенденцію до розвиненої заборони на задоволення, слабо спроможні контролювати своє життя та в цілому мають слабо розвинену життєстійкість. При вираженості довербальних травм слабо розвинені життєстійкість та її складові. Відповідно студентам, у яких навпаки добре розвинена життєстійкість, притаманний низький рівень розвитку довербальних травм. Той факт, що кореляційний аналіз показників довербальних травм та показників, отриманих за допомогою методики «Самооцінка життєстійкості» виявив наявність зворотнього лінійного зв'язку слабкої сили між змінними може пояснюватися тим, що студенти мало усвідомлюють негативний вплив довербальних травм на здатність особистості вміло пристосовуватися до стресових ситуацій, стійко реагувати на труднощі та проблеми, і врешті-решт зміцнюватися після негативних подій.

Висновки. Довербальні травми створюють перешкоди перед процесом пристосування до викликів і здатністю розвиватися під впливом негативних подій, породжуючи емоційні та когнітивні бар'єри. Люди, які стикнулися з досвідом довербальних травм, мають меншу готовність до розв'язання проблем, адаптації до нових умов та збереження психологічного благополуччя в стресових ситуаціях. У випадку, коли дитина зазнає довербальних травм, це може заважати нормальному формуванню життєвої стійкості та ускладнювати розвиток здатності ефективно долати труднощі та вести повноцінне якісне життя. Вміння адаптуватися до стресових ситуацій та екстремальних умов є надзвичайно важливим для досягнення якісного життя. Життєстійкість потрібна для адаптації до стресових ситуацій, успішного вирішення життєвих труднощів, здійснення важливих виборів та подолання страху. Науковці виділяють три основні компоненти

життєстійкості: залученість, контроль та прийняття ризику. Життєстійкість – це вміння якомога ефективніше використовувати потрібні для життєдіяльності ресурси, які допомагають зберігати внутрішню збалансованість.

У ході емпіричного дослідження встановлено значущий зворотній лінійний зв'язок з середньою силою між змінними життєстійкості та довербальних травм, а саме: «довербальні травми – життєстійкість», «довербальні травми – контроль», «право отримувати задоволення – контроль» та «право отримувати задоволення – життєстійкість», що означає зниження рівня життєстійкості та її компонентів при зростанні рівня довербальних травм. Відповідно, чим вищий рівень розвитку життєстійкості у студентів, тим нижчим є рівень розвитку довербальних травм.

Подальше дослідження обраної проблеми потребує уточнення та розширення поглядів на взаємозв'язок між життєстійкістю та довербальними травмами. Зокрема, додаткового вивчення потребують чинники, що впливають на взаємозв'язок життєстійкості та довербальних травм. Такий аналіз дозволить розробляти ефективні стратегії подолання наслідків довербальних травм, підвищувати психологічну стійкість та сприяти нормальному розвитку особистості.

Список використаних джерел

- Варіна Г. Б. Життєстійкість особистості як чинник психологічного благополуччя майбутніх психологів. Сучасна наука: тенденції та перспективи: матеріали Всеукр. Internet-конф. Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького. Мелітополь, 2018. С. 28-34. <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/3398/1/2-tmp8FEE-%D0%A1%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B0%20%D0%BD%D0%B2%D1%83%D0%BA%D0%B0-%D0%92%D0%90%D0%91.pdf>
- Івашенко І. Ю. Взаємозв'язок життєстійкості з свідомим вибором життєвого шляху в юнацькому віці. *Збірник наукових праць Національного університету «Кірово-Могиллянська академія»*. 2021. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/20282>
- Мікова Т. Фантазія батьків про протилежну стать дитини та її вплив на формування довербальної травми. *Наукові перспективи*. 2023. 12. С. 202-209. <http://perspectives.pp.ua/index.php/vp/article/view/8191/8235>
- Олефір В. О., Кузнєцов М. А., Павлова А. В. Коротка версія тесту життєстійкості. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Психологія. 2013. 45 (2). С. 158–165.
- Павленко Т. В. Опитувальник діагностики довербальних травм згідно методу психотерапії «Я-Реконструкція» (АДГ.ЯР): науково-метод. видання. К.: Видавництво психологічної літератури «Психобук (Psychobook)». 2022. 25 с. <http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/3758/3778>
- Павленко Т. В. Розуміння довербальних травм методом психотерапії «Я-реконструкція». *Актуальні проблеми вищої професійної освіти*. Київ, 2023. С. 85-88. <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/59814/1/%d0%9f% d0%90%d0%92%d0%9b%d0%95%d0%9d%d0%9a%d0%9 e%20%d0%a2%d0%b5%d1%82%d1%8f%d0%bd%d0%b0 .pdf>
- Резнікова О. Психологія травмуючих ситуацій: лекційний курс та інструктивно-методичні матеріали навч. посіб. Слов'янськ: ДВНЗ ДДПУ, 2018. С. 26-29. <https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/2016/NMR/pos ibniki/PSH/Psihologiya%20travmuuchih%20situaciy.pdf>
- Титаренко Т.М., Ларина Т.О. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека. К.: Марич, 2009. С. 30-61. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/9065/1/Zhiznestoykost_li chnosti.pdf
- Чиханцова О.А. Деякі аспекти вивчення проблеми життєстійкості особистості. Актуальні проблеми психології: *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. Т. VI. Психологія обдарованості. Вип. 12. С. 465-472. <https://lib.iitta.gov.ua/708391/5/%D0%A7%D0%B8%D1 %85%D0%B0%D0%BD%D1%86%D0%BE%D0%B2%D 0%B0%20%D0%9E..pdf>
- Bartone P. T. Development and Validation of an Improved Hardiness Measure. *European Journal of Psychological Assessment*. 2023. Vol. 39. Issue 3. P. 222–239. <https://psycnet.apa.org/fulltext/2022-53058-001.pdf>
- Bartone P.T. Hardiness moderates the effects of COVID-19 stress on anxiety and depression. *Journal of Affective Disorders*. 2022. Vol. 317. P. 236-244. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9398790/>
- Finn H., Warner E., Price M., Spinazzola J. The Boy Who Was Hit in the Face: Somatic Regulation and Processing of Preverbal Complex Trauma. *Journal of child & adolescent trauma*. 2017. 11(3). P. 277-288. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32318157/>
- Levine H. B. Further thoughts on trauma, process and representation. *The American Journal of Psychoanalysis*. 2021. 81(2), 64-177. https://www.researchgate.net/publication/351361183_FURTHER_THOUGHTS_ON_TRAUMA_PROCESS_AND_REPRESENTATION
- McDonald S. Co-Leading Trauma Groups Across Disciplines. In *Healing Trauma in Group Settings*. Routledge. 2019, 90-101. <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781315164120-6/co-leading-trauma-groups-across-disciplines-susan-mcdonald>
- A. BOBRYTSKA (Angelina Bobrytska)
Student of the Faculty of Psychology
V. N. Karazhin Kharkiv National University,
4 Svobody sq., Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0007-1847-2750>
E-mail: bobrytska2021.9511846@student.karazhin.ua
- N. MAIEVSKA (Nataliia Maievskia)
Candidate of psychological sciences (PhD), Associate professor,
Associate professor of the Department of General Psychology,
V.N. Karazhin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-4408-4659>
E-mail: namaevska@karazhin.ua

PREVERBAL TRAUMAS AND PERSONALITY HARDINESS

The article analyzes the phenomenon of preverbal traumas - complex mental traumas received in early childhood, before the child learned to speak, and which personality cannot consciously reproduce, and also provides the results of an empirical study of the relationship of these traumas with hardiness and its main components (commitment, control and challenge) in students. The article is aimed at researching preverbal traumas, hardiness and factors affecting it, checking and revealing the nature of the relationship between the levels of development of preverbal traumas and the hardiness of students. The sample consisted of 62 students from various institutions of higher education in Ukraine, including 49 women and 13 men aged 18-22. To achieve the goal of the study, the following methods were used: «Diagnostic of confidence injuries according to the method of psychotherapy «i-reconstruction» (Pavlenko T.V.), «The short version of the test of hardiness» (V.A. Olefir, M.A. Kuznetsov, A.V. Pavlova), «Self-assessment of hardiness» (modification of the questionnaire M. Vorwerg on the contact of T. A. Larina). As a result of the study, significant feedback of the average strength between the general indicators of preverbal trauma and hardiness, as well as the feedback of the average strength between the variables "preverbal trauma - control," "right to receive pleasure - control" and "right to receive pleasure - hardiness" were identified. This may indicate that a person who has preverbal traumas loses confidence that he can influence his own life and circumstances. Individuals who tend to develop a prohibition to receive pleasure are poorly able to control their lives and generally have poorly developed hardiness. With the severity of preverbal traumas, hardiness and its components are poorly developed. Accordingly, students who, on the contrary, have well-formed hardiness, have a low level of development of preverbal injuries. Further research of factors affecting the relationship of hardiness and preverbal traumas will allow to develop effective strategies for overcoming the consequences of preverbal traumas, increase psychological stability and promote normal development of personality.

Key words: *preverbal injuries, resilience, personality, psychological trauma.*

References

- Bartone, P. T. (2023). Development and Validation of an Improved Hardiness Measure. *European Journal of Psychological Assessment*, 39(3), 222–239.
<https://psycnet.apa.org/fulltext/2022-53058-001.pdf>
- Bartone, P. T. (2022). Hardiness moderates the effects of COVID-19 stress on anxiety and depression. *Journal of Affective Disorders*, 317, 236–244. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9398790/>
- Chykhantsova, O.A. (2016). Some aspects of studying the problem of hardiness personality. *Actual problems of psychology: Collection of scientific papers of G.S.Kostiyk institute of psychology*, T. VI. *Psychology of giftedness*, 12, 465–472. <https://lib.iitta.gov.ua/708391/5/%D0%A7%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%BD%D1%86%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%9E.pdf> [in Ukrainian].
- Finn, H., Warner, E., Price, M., Spinazzola, J. (2017). The Boy Who Was Hit in the Face: Somatic Regulation and Processing of Preverbal Complex Trauma. *Journal of child & adolescent trauma*, 11(3), 277–288. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32318157/>
- Ivashchenko, I. Yu. (2021). Relationship of hardiness with conscious choice life path in youth. *Collection of scientific works of the National University "Kyiv-Mobyla Academy"*. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/20282> [in Ukrainian].
- Levine, H. B. (2021). Further thoughts on trauma, process and representation. *The American Journal of Psychoanalysis*, 81(2), 164–177. https://www.researchgate.net/publication/351361183_FURTHER_THOUGHTS_ON_TRAUMA_PROCESS_AND_REPRESENTATION
- McDonald, S. (2019). Co-Leading Trauma Groups Across Disciplines. In *Healing Trauma in Group Settings Routledge*, 90–101. <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781315164120-6/co-leading-trauma-groups-across-disciplines-susan-mcdonald>
- Mikova, T. (2023). Parents' fantasy about the child's opposite sex and its influence on formation of preverbal trauma. *Scientific perspectives*, 12(31), 202–209. <http://perspectives.pp.ua/index.php/vp/article/view/8191/8235> [in Ukrainian].
- Olefir, O., Kuznetsov, M.A., Pavlova, A.V. (2013). The short version of the test of hardiness. *H.S. Skovoroda Khar'kov National Pedagogical University*, 8. [in Ukrainian].
- Pavlenko, T.V. (2022). Diagnostic of confidence injuries according to the method of psychotherapy «I-reconstruction». *Scientific method. Publication*, K.: Publishing house of psychological literature "Psychobook", 25. <http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/3758/3778> [in Ukrainian].
- Pavlenko, T.V. (2023). Understanding preverbal injuries by the method of psychotherapy "I-reconstruction". *Actual problems of higher professional education*, Kyiv, 85–88. <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/59814/1/%D0%9F%D0%90%D0%92%D0%9B%D0%95%D0%9D%D0%9A%D0%9E%20%D0%A2%D0%B5%D1%82%D1%8F%D0%BD%D0%B0.pdf> [in Ukrainian].
- Reznikova, O. (2016). Psychology of traumatic situations: lecture course and instructional and methodical materials, a study guide. *Educational and methodological guide for applicants of the second (master's) level of specialty 053 "Psychology"*, Slavyansk, 26–29. <https://ddpu.edu.ua/images/stories/news/2016/NMR/posibniki/PSH/Psihologiya%20travmuuchih%20situacij.pdf> [in Ukrainian].
- Tytarenko, T. M., Laryna, T. O. (2009). Hardiness of the individual: social necessity and safety. K.: *Marich*, 30–61. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/9065/1/Zhiznestoykost_lichnosti.pdf [in Ukrainian].
- Varina, H. B. (2018). Hardiness of the individual as a psychological factor well-being of future psychologists. *Modern science: trends and perspectives: materials of the All-Ukrainian Internet-conf. Melitopol state Bohdan Khmelnytskyi Pedagogical University*, 28–34. <http://eprints.mdu.org.ua/id/eprint/3398/1/2-tmp8FEE-%D0%A1%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B0%20%D0%BD%D0%B2%D1%83%D0%BA%D0%B0-%D0%92%D0%90%D0%91.pdf> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 05.03.2024 (The article was received by the editors 05.03.2024)

Стаття рекомендована до друку 28.04.2024 (The article is recommended for printing 28.04.2024)

DOI 10.26565/2225-7756-2024-76-04

УДК 316.62:364-787.522-053.6]:355.4(477-651.2:470-651.1)"202"

Г.В. ПАВЛЕНКО (Ганна Володимирівна Павленко)
кандидат психологічних наук (PhD),
доцентка ЗВО кафедри прикладної психології,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-6028-4779>
e-mail: anpavlenko@karaz.in.ua

А. М. ЗВЕРЄВА (Анастасія Максимівна Зверєва)
студентка факультету психології,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, Україна

ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ТА ПОДОЛАННЯ СТРЕСУ У ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ

У статті розглянуто результати дослідження особливостей адаптації та копінг-стратегій, які використовують українські підлітки в Україні та за кордоном. За результатами анкетування встановлено, що підлітки в Україні відчувають вищий рівень стресу, зумовлений переважно військовими діями та загрозою безпеці. Водночас підлітки за кордоном стикаються зі стресом через шкільні навантаження, підготовку до іспитів та соціальну адаптацію. Обидві групи найчастіше використовують Інтернет як спосіб зняття стресу. Підлітки в Україні частіше вдаються до копінг-стратегії уникнення, що тимчасово знижує психологічний дискомфорт, але не усуває причини стресу. В групі українських підлітків за кордоном поширена емоційно-орієнтована копінг-стратегія, яка ефективніше знижує рівень стресу та підвищує емоційну адаптивність. Дослідження підтверджує важливість розуміння та підтримки психологічного благополуччя підлітків в умовах різних життєвих обставин і підкреслює необхідність впровадження ефективних психологічних втручань для підтримки підлітків в умовах війни та сприяння їхній успішній адаптації.

Ключові слова: адаптація, копінг-стратегії, психологічне здоров'я, стрес, підлітки, війна.

Вступ та сучасний стан досліджуваної проблеми.

У сучасному світі, який насичений геополітичними та соціальними викликами, питання адаптації та подолання стресу серед підлітків є актуальним та важливим сферою наукового дослідження. За останні роки Україна стала ареною військових конфліктів, які негативно впливають на психічне здоров'я молодого покоління. Підлітки особливо вразливі до стресових ситуацій, які виникають у зв'язку з військовими подіями, що створює унікальні виклики для їх адаптації та психологічного благополуччя. Сучасні дослідження показують, що війна та пов'язані з нею події мають глибокий вплив на психологічне та психічне здоров'я підлітків, викликаючи широкий спектр психологічних проблем, включаючи посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), тривогу, депресію та інші емоційні розлади (Бондзик, 2023; Кікінежлі, Савелюк & Василькевич, 2023; Титаренко, 2024; Lim, Tam, et al., 2022). Стрес, що викликаний війною, значно відрізняється від повсякденного, оскільки, він перевищує здатність людини адаптуватися та змінюватися. Стан стресу може виникати через безпосередню участь у бойових діях, свідчення насильства чи інших травматичних подій, втрату близьких людей та негативний вплив навколишнього середовища. В дослідженні (Kordel, Rzadeczka, et al., 2024), яке було проведено серед українських біженців у 2022 році, виявлено, що 93,5% учасників мали симптоми гострого стресового розладу. Основні фактори ризику

включали свідчення воєнних злочинів, нестачу фінансових ресурсів та почуття самотності в країні перебування. В. Предко, О. Сомова у своїй роботі зазначили (2022), що війна, як надзвичайна та екстремальна ситуація, є об'єктивною причиною стресу, що стає постійним та тривалим деструктивним чинником зовнішнього впливу, на який людина не має достатньо ресурсів для ефективного протистояння. Інтенсивність впливу подій та наскрізна драматичність отриманого стресу часто породжують реакцію індивіда у вигляді травматичного стресу. Стрес стає травматичним, коли результатом впливу стресора є порушення в психічній сфері за аналогією з фізичними порушеннями. У цьому випадку, відповідно до існуючих теорій, порушується структура самості, когнітивна модель світу, афективна сфера, неврологічні механізми, що керують процесами навчання та пізнання світу, системою пам'яті, емоційною сферою людини. Стресором в таких випадках виступають травматичні події, екстремальні кризові ситуації, ситуації загрози життю для самого себе або значущих близьких (Марціновська, 2017). Такі події передусім порушують почуття безпеки в людини, викликаючи переживання травматичного стресу, психологічні наслідки якого різноманітні. Травматичний стрес – це особливе переживання, результат особливої взаємодії людини і навколишнього світу. Це нормальна реакція на ненормальні обставини, стан, що виникає у

людини, яка пережила щось, що виходить за рамки нормального людського досвіду.

Основні теоретичні підходи до вивчення адаптації та стресу у підлітків в умовах війни включають аналіз копінг-стратегій, які молоді люди використовують для подолання стресових ситуацій (Ющенко, 2023). Вивчення стратегій адаптації та подолання стресу у підлітків в умовах військового конфлікту є важливою темою для українських психологів, а саме: Д. Бондзик, Я. Василькевич, О. Кікінежді, Н. Савелюк, В. Савінов, Т. Титаренко, І. Ющенко тощо. Розуміння того, які стратегії є ефективними для подолання стресу та адаптації, допоможе розробляти цілеспрямовані втручання для підтримки молоді, що важливо для зниження негативного впливу війни на психічне здоров'я підлітків і сприяння їхній успішній соціальній та емоційній адаптації в складних умовах військового конфлікту.

Мета емпіричного дослідження: вивчити стратегії адаптації та подолання стресу у підлітків під час військових дій.

Було висунуто наступне припущення, що підлітки, які перебувають в Україні, відчувають більший рівень стресу, використовують менш ефективні копінг-стратегії та мають нижчий рівень психологічної адаптивності порівняно з підлітками, які перебувають за кордоном.

Методи дослідження.

Для визначення стратегій подолання стресових ситуацій було використано методику дослідження копінг-поведінки в стресових ситуаціях (автори С. Норман, Д. Ф. Ендлер, Д. А. Джеймс, М. І. Паркер; адаптація Т. А. Крюкової). Методика дозволяє встановити головні стратегії подолання стресу: орієнтація на вирішення задач; емоційно-орієнтована стратегія; уникнення; соціальне відволікання; пошук соціальної підтримки.

Для дослідження здатності особистості адаптуватися до життєвих обставин і гнучко реагувати на їхні зміни використано опитувальник "Самооцінка психологічної адаптивності", яка базується на опитуванні та аналізі відповідей на питання про те, як людина приймає зміни в житті і як швидко адаптується до нових обставин.

За допомогою методики "Оцінювання емоційно-діяльнісної адаптивності" визначена емоційно-діяльнісна адаптивність, яка впливає на здатність підлітків впоратися із стресовими ситуаціями. Методика базується на опитуванні та аналізі відповідей на питання про те, як особистість взаємодіє з емоціями та вправно реагує на них у різних ситуаціях.

Для вивчення структури переживання стресу було залучено опитувальник "Шкала психологічного стресу PSM-25", який базується на опитуванні та аналізі відповідей на питання про те, який вплив мають соматичні, поведінкові та емоційні аспекти стресових відчуттів, на особистість створюючи повну картину того, як вона переживає стрес. Методика PSM-25 дозволить дослідити реакції на стрес та ефективність застосування різних стратегій, а також оцінити рівень психологічного стресу у даній групі.

Для суб'єктивної оцінки стресу підлітками була розроблена авторська анкета суб'єктивної оцінки стресового стану, яка включала 4 питання:

1. «Чи відчуваєте Ви останнім часом стрес або сильну знервованість?» - питання дозволяє виявити актуальність стресу та знервованості у підлітка на цей момент. Відповідь на нього має три варіанти (Так, Ні, Не можу визначити).

2. «Наскільки на цей час життя Ви відчуваєте стрес?» - питання спрямоване на конкретизацію рівня стресу, який відчуває підліток. Воно дозволяє отримати більш точну оцінку ступеня стресу та зрозуміти, наскільки великий вплив він має на життя підлітка, завдяки шкалі відповіді від 1 до 10, де 1 не відчуваю, а 10 дуже відчуваю.

3. «Що є основною причиною стресу та знервованості для Вас?» - питання дозволяє ідентифікувати конкретні фактори або ситуації, які спричиняють стрес та знервованість у підлітка. Були надані 7 основних факторів, а саме: війна, фінансові труднощі, занепокоєння соціально-політичної ситуації в країні, хвилювання за безпеку близьких, розлука з рідними, хвилювання за власну безпеку/можливість отримати поранення, адаптація в іншій країні/місті, а також варіант "інше", де підліток міг вказати власну причину.

4. «Які активності допомагають Вам долати погані думки?» - питання спрямоване на виявлення конкретних стратегій або засобів, які використовує підліток для подолання стресу та негативних думок. Відповіді на це питання включали такі методи саморегуляції, релаксації та відпочинку, як: фізичні вправи, медитації, підтримка від інших, інтелектуальна діяльність (книги, шахи, головоломки, математичні задачі, кросворди), малювання, занурення в інтернет, перегляд фільмів/серіалів/шоу, а також варіант "інше", де підліток міг вказати власний спосіб долаття стресу.

Для математично-статистичної обробки були використані критерії Колмогорова-Смирнова, t-критерії Стьюдента, кореляційний аналіз за критерієм Пірсона.

Вибірку дослідження склали 110 підлітків, середній вік 15,3 р. З них 12 підлітків знаходяться в Україні та мають статус ВПО, 43 знаходяться в Україні в рідному місті та 55 знаходяться за кордоном. Усі підлітки є цивільними мешканцями та учнями 7-11-х класів.

Результати дослідження.

За результатами анкетування було з'ясовано, що підлітки, які знаходяться в Україні відчувають стрес останнім часом сильніше ніж підлітки які знаходяться за кордоном (40% підлітків в Україні в порівнянні з 30% підлітків за кордоном). Серед підлітків в Україні більше тих, хто відчуває помірний рівень стресу у порівнянні з підлітками за кордоном. Порівнюючи причини стресу у підлітків в Україні та тих, хто знаходиться за кордоном можна відзначити, що підлітки які знаходяться в Україні частіше вказують на війну як основну причину стресу (60% проти 47% в закордонній групі). Водночас підлітки в Україні більше хвилюються за власну безпеку (43% проти 3%) та безпеку близьких (40% проти 32%), що може бути пов'язано з близькістю до бойових дій. У дослідженнях закордонних вчених (Giordano, Lipscomb, etc., 2024; Osokina, Silwal, etc., 2023; Kurapov, Danyliuk, etc., 2023; Chaya, Thambi, etc., 2022) також зазначено, що підлітки, які знаходяться ближче до зон конфлікту, демонструють підвищений рівень тривожності щодо власної безпеки та безпеки своїх близьких. Згідно з

результатами дослідження, 34% підлітків, які перебувають за кордоном, зазначили інші фактори як причини стресу, зокрема: заняття у школі, підготовка до іспитів, занепокоєння майбутнім, проблеми в сім'ї та розлуку з близькими. У порівнянні, серед підлітків в Україні лише 20% вказали ці чинники як причини стресу. Цей контраст може бути зумовлений відмінностями у життєвих обставинах та викликах, з якими стикаються підлітки в різних країнах. Наприклад, у країнах з високим рівнем розвиненості шкільна система часто вимагає від підлітків значної віддачі, також вивчення іноземної мови та адаптація до нових однокласників можуть бути джерелом стресу. З іншого боку, в Україні, де можуть існувати інші соціальні або економічні виклики, академічний натиск може не вважатися настільки важливим джерелом стресу для підлітків. Обидві групи підлітків (25% в Україні і 21% за кордоном) відчувають стрес через фінансові труднощі в однаковій пропорції. Це підкреслює універсальний характер ефекту економічних проблем на молоде населення незалежно від місця їх проживання, і, можливо, вимагають уваги з боку соціальних служб та урядових організацій для мінімізації їхнього впливу на молоде покоління.

Дослідження суб'єктивних методів саморегуляції стресу показали, що в обох групах підлітки найчастіше обирають занурення в інтернет як спосіб подолання стресу (74% підлітків в Україні та 76% підлітків за кордоном). Більшість підлітків у обох групах вважають, що використання Інтернету допомагає їм зменшити стрес. Це може бути пов'язане з доступністю розваг, інформації або можливістю спілкування в соціальних мережах. Високий відсоток підлітків, які перебувають за кордоном, обирають цей метод через особливості їхнього соціального середовища (інша мова та культура) та можливістю зв'язку з рідними та друзями з України. Перегляд фільмів/серіалів/шоу та фізична активність також популярні методи для саморегуляції стресу в обох групах. Отже, підлітки з обох груп використовують різноманітні стратегії для подолання стресу, з орієнтацією на цифрові розваги та фізичну активність.

За результатами порівняння стратегій подолання стресових ситуацій (t-критерій Стьюдента) між групами підлітків статистично значуща різниця виявлена за стратегією, орієнтованою на уникнення, яка більшою мірою притаманна підліткам, що залишилися в Україні (2.034, на рівні значущості 0.05). В умовах невизначеності та загрози використання стратегії уникнення може бути зручним способом зниження психологічного дискомфорту. Оскільки стратегія уникнення може базуватися на психологічних механізмах заперечення або зсуву уваги від стресових подій, це може допомагати знизити емоційний дискомфорт. Умови, що впливають на підлітків в Україні, можуть стимулювати таку стратегію як засіб збереження психічного здоров'я та емоційного стану.

За іншими стратегіями (копінг-стратегія відволікання або пошук соціальної підтримки), не виявлено статистично значущих розбіжностей між групами, що може свідчити про схожість у використанні цих стратегій підлітками в обох групах. Ці копінг-стратегії можуть бути універсальними та використовуватися

підлітками незалежно від їхнього місцеперебування. Незважаючи на різницю в місцеперебуванні, підлітки мають схожий рівень стресу, що впливає на вибір копінг-стратегій. Це може означати, що ситуації, які вони переживають, створюють схожий вплив на їхній психологічний стан. Також всі підлітки, незалежно від того, чи знаходяться вони в Україні, чи за кордоном, однаково шукають соціальну підтримку або відволікаються від стресу схожими способами.

За показниками самооцінки психологічної адаптивності, оцінювання емоційно-діяльній адаптивності та шкали психологічного стресу PSM-25 не було виявлено статистично значущих розбіжностей між групами. Відсутність значущих розбіжностей може свідчити про те, що підлітки використовують подібні механізми подолання стресу та адаптації. Також результати підкреслюють важливість розгляду індивідуальних відмінностей у реакціях на стрес та адаптивність, а не лише групових відмінностей. Кожен підліток може мати унікальні способи подолання стресу та адаптації.

Результати кореляційного аналізу в групі підлітків в Україні вказують на існування деяких взаємозв'язків. Отже, копінг-стратегія відволікання показує позитивну кореляцію зі стресом ($r = 0.123$, $p < 0.03$) та з самооцінкою психологічної адаптивності ($r = 0.141$, $p < 0.03$). Результат свідчить про те, що підлітки, які частіше використовують стратегію відволікання для подолання стресу, насправді відчувають дещо вищий рівень стресу. Стратегія відволікання може бути лише тимчасовим рішенням, яке не вирішує основні причини стресу. Вона може допомагати забути про проблему на певний час, але не усуває її, що призводить до збереження або навіть зростання рівня стресу. З іншого боку, кореляційний зв'язок з самооцінкою психологічної адаптивності вказує на те, що підлітки, які використовують стратегію відволікання, мають дещо вищу самооцінку своєї здатності адаптуватися до змін. Це може означати, що відволікання допомагає їм відчувати себе більш здатними справлятися з викликами. Стратегія відволікання може забезпечувати підліткам необхідний перепочинок від стресових ситуацій, що дозволяє їм зберігати емоційну рівновагу та впевненість у своїй здатності адаптуватися. Результати кореляції у групі підлітків, які перебувають за кордоном, показали, що емоційно-орієнтована копінг-стратегія має зворотну кореляцію з показником стресу ($r = -0.873$, $p < 0.001$) та позитивну з емоційно-діяльній адаптивністю ($r = 0.830$, $p < 0.001$). Зворотня кореляція між емоційно-орієнтованою копінг-стратегією і стресом свідчить про те, що спрямованість на розуміння та вираження власних емоцій допомагає ефективніше управляти стресовими ситуаціями й знижувати психологічний дискомфорт. Позитивна кореляція ($r = 0.830$) з емоційно-діяльній адаптивністю свідчить про те, що використання емоційно-орієнтованої стратегії пов'язане з вищим рівнем емоційної компетентності та здатністю до успішного функціонування в емоційно напружені періоди. Отже, підлітки, які більш вправно виявляють і виражають свої емоції, можуть краще адаптуватися до змін у середовищі та долати виклики. Емоційно-орієнтована копінг-стратегія допомагає підліткам, які

перебувають за кордоном, знижувати рівень стресу та покращувати емоційно-діяльну адаптивність, що є важливими аспектами психологічного благополуччя та успішної адаптації до нових умов життя.

Висновки.

В умовах війни стрес є значущим аспектом психологічного впливу, відображаючи складну взаємодію особистості з навколишнім світом. В контексті війни стрес є травматичним і часто спричиняє значні психологічні та емоційні труднощі у людей. Особливої уваги заслуговує вплив цього стану на психічне здоров'я та загальний стан благополуччя особистості. Стрімке збільшення рівня стресу може призводити до різних психічних реакцій, таких як тривожність, депресія, посттравматичний стресовий розлад та інші психіатричні відповіді. Наукові дослідження показують, що ефективні копінг стратегії можуть відігравати ключову роль у подоланні травматичного стресу.

2. В рамках проведеного дослідження було встановлено, що обидві групи підлітків, як ті, що перебувають в Україні, так і ті, що перебувають за кордоном, демонструють певний рівень стресу. Проте, аналіз розподілу рівнів стресу показав суттєві відмінності між цими двома групами. Підлітки, що залишилися в Україні, виявили значно вищий рівень стресу порівняно з їхніми однолітками, які переїхали за кордон.

3. Головною причиною стресу підлітки, що залишилися в Україні, зазначають безпосередню загрозу власному життю та життю близьких. Вони напряму стикаються з наслідками війни, зокрема з бойовими діями, руйнуванням інфраструктури, загрозою безпеці та втраті близьких. Це створює високе психологічне навантаження, що значно підвищує рівень стресу.

Підлітки, які перебувають за кордоном, стикаються з джерелами стресу, які відрізняються від стресорів, що впливають на їхніх однолітків, які залишилися в Україні. Наше дослідження виявило, що для підлітків, які проживають за межами своєї рідної країни, основними причинами стресу є шкільне навантаження у новій освітній системі, формат іспитів у новій країні, невизначеність щодо своєї майбутньої кар'єри та освіти, емоційна напруга всередині сім'ї та розлукою з друзями та родиною.

4. Результати кореляційного аналізу показали, що підліткам в Україні притаманне використання копінг-стратегії, спрямованої на відволікання, яка може тимчасово полегшувати переживання стресу, але не вирішує його причини. Одночасно ця копінг-поведінка допомагає підліткам відчувати себе більш здатними справлятися з викликами. У підлітків, які перебувають за кордоном характерним є використання емоційно-орієнтованої копінг-стратегії, яка ефективно знижує рівень стресу і підвищує емоційну адаптивність. Отже, підлітки, які перебувають за кордоном, здатні краще розуміти та виражати свої емоції, управляти стресом і адаптуватися до нових умов життя. Таким чином, ефективність різних копінг-стратегій залежить від контексту, у якому перебувають підлітки, і має важливий вплив на їхній рівень стресу та здатність до психологічної адаптації.

Була підтверджена гіпотеза дослідження. Результати свідчать про те, що підлітки, які перебувають в Україні, відчують вищий рівень стресу, використовують менш

ефективні копінг-стратегії та мають нижчий рівень психологічної адаптивності порівняно з підлітками, які перебувають за кордоном. Дослідження підтверджує важливість розуміння і підтримки психологічного благополуччя підлітків у різних країнах, а також необхідність розвитку та впровадження ефективних стратегій психологічної підтримки для молоді.

Список використаних джерел

- Бондзик Д.М. Девіантна поведінка підлітків в умовах воєнного стану. *Особистість, суспільство, війна: тези доповідей учасників міжнародного психологічного форуму: матеріали міжнар. наук-практ. конф.* (Харків, 7 квіт. 2023р.). Харків, 2023. С. 41-42.
http://repositc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/17373/1/Obobystist%20uspilstvo%20voina_2023.pdf
- Кікінежжі О., Савелок Н., Василькевич Я. Психологічні особливості переживання стресу студентською молоддю в умовах війни. *Психологія перед лицем російсько-української війни: збірник тез Українсько-польської наукової конференції* (Львів, 19–20 травня 2023 р.), Львів, 2023, С. 48-49. https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/10/VERSTKA_tezy-3.pdf
- Марціновська І. П. Співвідношення понять стресу, травматичного стресу та посттравматичного стресового розладу у медичній та психолого-педагогічній теорії. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*, 2017. № 14. С. 223-227.
- Предко В.В., Сомова О.О. Вплив війни на зміну рівня стресу та стратегій збереження життєстійкості українців. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*, 2022. Том 33 (72), № 4. С. 89-98. https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/4_2022/16.pdf
- Титаренко Т. М. *Моє майбутнє залежить від мене: практики здорового сьогодення у воєнних і повоєнних умовах*: монографія. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТА, 2024. 130 с. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2024/05/tytar-mono-24.pdf>
- Ющенко І. М. Специфіка стратегій адаптації молоді в умовах невизначеності, спричиненої війною. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, 2023. (6). С. 18-22. <https://doi.org/10.32782/psyvisnyk/2022.6.3>
- Chaaya C., Thambi V. D., Sabuncu Ö., Abedi R., Osman A. O. A., Uwishema O., et al. Ukraine – Russia crisis and its impacts on the mental health of Ukrainian young people during the COVID-19 pandemic. *Annals of Medicine & Surgery*. 2022. (79). <https://doi.org/10.1016/j.amsu.2022.104033>
- Giordano F, Lipscomb S, Jefferies P, Kwon KA, Giammarchi M. Resilience processes among Ukrainian youth preparing to build resilience with peers during the Ukraine-Russia war. *Frontiers in Psychology. Developmental Psychology*. 2024. (15). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1331886>
- Kordel P, Rządęczka M, Studenna-Skrukwa M, Kwiatkowska-Moskalewicz K, Goncharenko O and Moskalewicz M. Acute Stress Disorder among 2022 Ukrainian war refugees: a cross-sectional study. *Frontiers in Psychology. Public Health*. 2024. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2024.1280236>
- Kurapov A, Danyliuk I, Loboda A, Kalaitzaki A, Kowatsch T, Klimash T and Predko V. Six months into the war: a first-wave study of stress, anxiety, and depression among in Ukraine. *Frontiers in Psychology. Psychiatry*. 2023. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1190465>
- Lim I., Tam W., Chudzicka-Czupala A, McIntyre R., Teopiz K., Ho R. and Ho C. Prevalence of depression, anxiety and post-traumatic stress in war- and conflict-afflicted areas: A meta-analysis. *Frontiers in Psychology. Psychiatry*. 2022. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.978703>

Osokina O., Silwal S., Bohdanova T., Hodes M., Sourander A., and Skokauskas, N.. Impact of the Russian invasion on mental health of adolescents in Ukraine. *Journal of the American*

Academy of Child & Adolescent Psychiatry. 2023. (62). P. 335–343.
<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/36441074/>

H. PAVLENKO (Hanna Pavlenko)

Ph.D., Associate Professor of the Department of Applied Psychology Department
V. N. Karaz'in Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-6028-4779>
e-mail: arpavlenko@karaz'in.ua

A. ZVIERIEVA (Anastasiia Zvierieva)

student of the Faculty of Psychology,
V. N. Karaz'in Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine

FEATURES OF ADAPTATION AND OVERCOMING STRESS IN ADOLESCENTS IN THE CONDITIONS OF MILITARY CONFLICT

The article discusses the results of a study of the peculiarities of adaptation and coping strategies used by Ukrainian adolescents in Ukraine and abroad in the conditions of military conflict. War, as an extraordinary and extreme situation, is an objective cause of stress that becomes a constant and prolonged destructive external factor. In recent years, Ukraine has become a stage for military conflicts that negatively affect the mental health of the younger generation. Adolescents are particularly vulnerable to stressful situations arising from military events, posing unique challenges to their adaptation and psychological well-being. Contemporary studies indicate that war and related events have profound impacts on the psychological and mental health of adolescents, causing a wide range of psychological problems, including post-traumatic stress disorder (PTSD), anxiety, depression, and other emotional disorders. The empirical study aimed to investigate the adaptation strategies and stress coping mechanisms among adolescents during military actions. The sample included 110 adolescents (average age 15.3 years): 12 internally displaced within Ukraine, 43 residing in their native Ukrainian cities, and 55 living abroad. The results of the survey show that adolescents in Ukraine experience a higher level of stress, mainly due to military operations and security threats. At the same time, adolescents abroad face stress due to schoolwork, exam preparation, and social adaptation. Both groups most often use the Internet as a way to relieve stress. Adolescents in Ukraine are more likely to resort to the coping strategy of avoidance, which temporarily reduces psychological discomfort but does not eliminate the causes of stress. In the group of Ukrainian adolescents abroad, an emotionally oriented coping strategy is more common, which is more effective in reducing stress and increasing emotional adaptability. The study confirms the importance of understanding and supporting the psychological well-being of adolescents in different life circumstances and emphasizes the need to implement effective psychological interventions to support adolescents in war and promote their successful adaptation.

Keywords: *adaptation, coping strategies, psychological health, stress, adolescents, Russia-Ukraine war.*

References

- Bondzyk, D.M. (2023). Deviant behavior of teenagers under martial law. *Osobystist, suspilstvo, viina: tezy dopovidei uchasykiv mizhnarodnoho psykholobichnogo forumu: materialy mizhnar. nauk-prakt. konf. Kharkiv* 2023. http://repositc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/17373/1/Osobystist%20suspilstvo%20viina_2023.pdf [in Ukrainian].
- Chaaya, C., Thambi, V. D., Sabuncu, Ö., Abedi, R., Osman, A.O.A., Uwishema, O., et al. (2022). Ukraine – Russia crisis and its impacts on the mental health of Ukrainian young people during the COVID-19 pandemic. *Annals of Medicine & Surgery*. 79. <https://doi.org/10.1016/j.amsu.2022.104033>
- Giordano, F., Lipscomb, S., Jefferies, P., Kwon, KA, & Giammarch, M. (2024). Resilience processes among Ukrainian youth preparing to build resilience with peers during the Ukraine-Russia war. *Frontiers in Psychology. Developmental Psychology*. 15. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1331886>
- Kikinezhdii, O., Saveliuk, N., Vasylykevych, Ya. (2023). Psychological features of stress experienced by student youth in the conditions of war. *Psykolobiiia pered lytsem rosiisko-ukrainskoi viiny: zbirnyk tez Ukrainko-polskoi naukovoii konferentsii*. Lviv. https://filos.lnu.edu.ua/wpcontent/uploads/2023/10/VERSTKA_tczy-3.pdf [in Ukrainian].
- Kordel, P., Rządęczka, M., Studenna-Skrucka, M., Kwiatkowska-Moskalewicz, K., Goncharenko, O., & Moskalewicz, M. (2024). Acute Stress Disorder among 2022 Ukrainian war refugees: a cross-sectional study. *Frontiers in Psychology. Public Health*. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2024.1280236>
- Kurapov, A., Danyliuk, I., Loboda, A., Kalaitzaki, A., Kowatsch, T., Klimash, T., & Predko, V. (2023). Six months into the war: a first-wave study of stress, anxiety, and depression among in Ukraine. *Frontiers in Psychology. Psychiatry*. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1190465>
- Lim, I., Tam, W., Chudzicka-Czupala, A., McIntyre, R., Teopiz, K., Ho, R., & Ho, C. (2022). Prevalence of depression, anxiety and post-traumatic stress in war- and conflict-afflicted areas: A meta-analysis. *Frontiers in Psychology. Psychiatry*. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.978703>
- Martynovska, I.P. (2017). Correlation of the concepts of stress, traumatic stress and post-traumatic stress disorder in medical and psychological-pedagogical theory. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu "Ukraina"*. № 14. 223-227. [in Ukrainian].
- Osokina, O., Silwal, S., Bohdanova, T., Hodes, M., Sourander, A., & Skokauskas, N. (2023). Impact of the Russian invasion on mental health of adolescents in Ukraine. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. 62. 335–343. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/36441074/>
- Predko, V.V., Somova, O.O. (2022). The influence of the war on changes in the level of stress and strategies for preserving vitality of Ukrainians. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seria: Psykolobiiia.*, 33(72), №4. 89-98. https://psych.vernadskijournals.in.ua/journal/4_2022/16.pdf [in Ukrainian].
- Tytarenko, T. M. (2024). My future depends on me: healthy present practices in war and post-war conditions: monohrafiia. *Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD*. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2024/05/tytar-mono-24.pdf> [in Ukrainian].
- Yushchenko, I. M. (2023). Specificity of youth adaptation strategies in conditions of uncertainty caused by war. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Seria: Psykolobiiia*. 6. 18-22. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.6.3> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 08.04.2024 (The article was received by the editors 08.04.2024)

Стаття рекомендована до друку 22.05.2024 (The article is recommended for printing 22.05.2024)

ПСИХОЛОГІЯ ПІЗНАВАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

DOI 10.26565/2225-7756-2024-76-05
УДК 159.922.74-053.66

І. О. ЗУЄВ (Ігор Олександрович Зуєв)
кандидат психологічних наук, доцент ЗВО,
кафедра загальної психології,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
майдан Свободи 4, м. Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-6066-4878>
E-mail: zuev_ia@ukr.net

К. Ю. БЕЛЯЄВА (Карина Юрївна Беляєва)
кандидат педагогічних наук,
практичний психолог-методист Комунального закладу
«Безлюдівський юридичний ліцей імені І. Я. Підкопая Безлюдівської селищної ради», Харківський район, смт Безлюдівка, Україна.
E-mail: k.yu.belyaeva@gmail.com

ПІЗНАВАЛЬНІ ПРОЦЕСИ ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ЗАЙМАЮТЬСЯ
НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЮ ТВОРЧІСТЮ

Розвиток пізнавальних процесів сучасних підлітків є актуальною проблемою психології та системи загальної середньої освіти, тому що більшість підлітків не розвивають, а навіть втрачають свої інтелектуальні й творчі здібності в традиційній школі, в той час, коли зараз зростає необхідність у високорозвинутих професіоналах, які творчо вирішують складні, неочікувані проблеми. Метою дослідження стало вивчення особливостей мислення і пам'яті підлітків, які займаються науково-технічною творчістю в порівнянні з однолітками, які нею не займаються. Дослідження проведено на базі Комунального закладу «Безлюдівський юридичний ліцей імені І. Я. Підкопая Безлюдівської селищної ради» Харківської області. Усього в дослідженні взяли участь 66 здобувачів освіти віком від 10 до 13 років, з яких – 30 додатково займаються науково-технічною творчістю у гуртках («Робототехніка», «Моделювання», «Юні дослідники», «Крок до науки»), а 36 - не займаються якимись видами творчості. Встановлено, що підлітки, які залучені до процесів моделювання, конструювання, винахідництва мають більш високі здібності до систематизованої, планомірної, методичної інтелектуальної діяльності у порівнянні з тими підлітками, які не залучені в цей процес. Визначено, що в підлітків, які займаються НТТ, пам'ять і мислення корелюють між собою, що дозволяє припустити інтегрованість розвитку цих процесів у ході творчої діяльності. Виявлено, що пам'ять на числа, пам'ять на тексти та оперативна пам'ять розвинена в тих, хто займається науково-технічною діяльністю. Також в них краще розвинуті логічне мислення, здатність до систематизації й планомірності та загальна тямущість. Крім того підлітки, які займаються науково-технічною діяльністю відрізняються тісними взаємозв'язками між пам'яттю і мисленням.

Ключові слова: пам'ять, мислення, пізнавальні процеси, підлітковий вік, науково-технічна діяльність, творчість, порівняння груп, кореляційні зв'язки.

Постановка проблеми. Сучасна освіта в Україні має спрямованість на опанування методом творчого пошуку, перед нею постає завдання виховання креативної особистості, підтримці проявів у неї ініціативи до наукових досліджень, формуванні здатності до творення нового, вирішення завдань проблемного характеру. У здобувачів освіти підліткового віку має в повній мірі реалізуватися здатність аналізувати, зіставляти, узагальнювати свій досвід, тому особлива роль виводиться науково-технічній творчості, що має в повній мірі креативний характер та активізує пізнавальні процеси.

У наш час у психології не проводиться значної кількості досліджень пізнавальних процесів сучасних здобувачів освіти, зокрема, школярів. Між тим вже давно доведено, що це потужний чинник ефективного навчання й отримання якісної освіти. Також актуальним залишається вивчення психологічних особливостей

школярів підліткового віку, які окрім навчальної займаються ще й науково-технічною творчістю. Недостатньо дослідженим є питання ролі пам'яті як психічного пізнавального процесу в науково-технічній творчості, зокрема в підлітковому віці.

Разом із тим відомо, що науково-технічна діяльність є джерелом формування пізнавальних інтересів підлітків. Тому актуальним є питання формування пам'яті та мислення підлітків в науково-технічній творчості, оскільки ці процеси забезпечують успішність включення у процес вирішення завдань, які потребують умінь встановлювати закономірності, виводити наслідки з передумов, виокремлювати, узагальнювати тощо. Усвідомлення й обґрунтування нової ідеї, практичну роботу над висунутим завданням неможливо реалізувати ефективно без розвитку пізнавальних процесів.

Виходячи з цього, предметом вивчення ми обрали мислення та пам'ять підлітків, які займаються науково-

Як цитувати: Зуєв, І.О., Беляєва, К.Ю. (2024). Пізнавальні процеси підлітків, які займаються науково-технічною творчістю. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія», (76), 33-39. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2023-76-05>

In cites: Zuev, I., Belyaeva, K. (2024). Cognitive processes of adolescents engaged in scientific and technical creative work. Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series Psychology, (76), 33-39. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2023-76-05> [in Ukrainian]

© Зуєв, І.О., Беляєва, К.Ю., 2024; CC BY 4.0 license

технічною творчістю. Адже розвиток пам'яті та мислення підлітків є актуальною проблемою для сучасної школи, тому що більшість підлітків не розвивають, а навіть втрачають свої творчі здібності в традиційній школі, поряд з цим в наш час зростає необхідність в професіоналах, які творчо вирішують різні нові, несподівані проблеми. Окрім цього, розвиток творчих здібностей у підлітків супроводжується низкою серйозних проблем, на які звертають увагу багато дослідників. Опір креативів репродуктивним роботам, їх велика чутливість до монотонії розцінюється як лень, упертість, небажання докладати вольових зусиль.

Сучасний стан досліджуваної проблеми.

Вітчизняна психологія давно і плідно вивчає питання значення й ролі пізнавальних процесів для ефективного навчання. Визнаною загальною і універсальною умовою високоякісного засвоєння є включеність матеріалу в активну цілеспрямовану діяльність: ефективніше запам'ятовується і розуміється те, з чим людина здійснює власну діяльність. Натомість матеріал, не включений в русло основної діяльності, не запам'ятовується і не опрацьовується, навіть якщо він протягом тривалого часу неодноразово потрапляє в поле сприйняття людини. Відомі дослідження П. Зінченка довели, що ефективність запам'ятовування матеріалу залежить від місії цього матеріалу в структурі діяльності, а саме найбільш ефективно запам'ятовується той матеріал, який складає зміст основної мети діяльності. Також чим більш активні дії, різноманітні способи перетворення матеріалу застосовує суб'єкт навчання, тим ефективнішим виявляється запам'ятовування та розуміння.

Діяльнісне трактування пізнавальних процесів відрізняло підхід вітчизняних дослідників до вивчення когнітивної сфери. Так, замість традиційного уявлення про відтворення як автоматичний прояв слідів колишніх вражень харківськими психологами розроблено розуміння його як особливо активної дії, що включає в себе й операції мислення, що забезпечують смислову переробку матеріалу.

При дослідженні операцій запам'ятовування вітчизняні дослідники особливо увагу приділяли характеристичі розумових процесів, здійснюваних з метою запам'ятовування матеріалу, оскільки саме ці процеси складають важливу частину змісту специфічної мнемічної діяльності. Тим самим вивчення складу операцій запам'ятовування проводиться в руслі аналізу проблеми зв'язку пам'яті та мислення. При цьому вивчається, які саме розумові операції беруть участь у процесі запам'ятовування і до яких результатів вони призводять. Психологічним «місцем», де здійснюється виконання цих операцій, виступає внутрішня мова, що є в цьому сенсі як би «полем зустрічі» пам'яті та мислення.

Серед сучасних підходів до вивчення пам'яті у вітчизняній психології найбільшого поширення набули: системний (С. Бочарова), системно-діяльнісний (Г. Середа), орієнтований на вивчення процесу розвитку пам'яті (В. Ляудіс),

На думку М. Кобиляцької, В. Леліви саме пізнавальні психічні процеси забезпечують отримання підлітком знань про навколишній світ та про себе, зокрема постають нові вимоги до розвитку пізнавальних процесів у цьому віці (В. Леліва, М. Кобиляцька, 2021).

Взагалі сформованість психічних пізнавальних процесів є індикатором успішності протікання особистісних змін, що відбуваються у підлітковому віці. Наприклад, О. Липецький доводить, що у контексті діяльнісного підходу справжня пізнавальна діяльність передбачає не просто самостійну активність учнів, спрямовану на засвоєння нових знань, а становить цілісну взаємопов'язану систему діяльності педагога та здобувача освіти, а залучення учня до самостійної пізнавальної діяльності та створення умов для розвитку й формування в нього здібностей в результаті активізації всіх пізнавальних процесів (О. Липецький, 2022). Це призводить до активізації всього їх творчого потенціалу.

Виходячи з цього, актуальним є дослідження розвитку пізнавальних процесів підлітків у процесі науково-технічної творчості яка розглядається багатьма дослідниками як умова й основа розвитку когнітивних функцій. Наприклад, виконання будь-яких наукових чи технічних завдань передбачає накопичення певного досвіду, який можливо реалізувати під час активізації важливого пізнавального процесу – пам'яті (І. Біла, 2014; А. Тарара, 2019; С. Продашук, 2021).

Творча діяльність передбачає постановку і вирішення нових проблем, розв'язування нестандартних задач, створення істотно нового, самостійне знаходження способів вирішення проблемних ситуацій. У цьому полягає принципова відмінність між творчою діяльністю і простою репродуктивною працею.

Науково-технічна творчість підлітків пов'язана насамперед з вирішенням конструкторсько-технічних завдань на моделювання (об'єкт, що створюється, копіюється, виготовляється за малюнком, кресленням, схемою, ескізом), на переконструювання (у процесі вирішення завдання необхідно вносити в технічний устрій низку конструктивних змін) і власне конструкторських завдань. Вирішення конструкторсько-технічних завдань безпосередньо залежить не тільки від розвитку технічних знань і вмінь, а також від пізнавальних процесів й інтересів виконавця (Н. Ваганова, Ю. Гулько, 2022).

Раціоналізація, проєктування, конструювання, розробка технології, винахідництво передбачають активізацію не тільки творчого потенціалу підлітків, а й пізнавальної сфери, до якої належать мислення та пам'ять.

Мета роботи: дослідити особливості мислення та пам'яті підлітків, які займаються науково-технічною творчістю.

Методи дослідження. Вибір методик діагностики мислення та пам'яті відбувався з урахуванням мети та завдань дослідження. Обрано відповідний інструментарій з шести методик – три методики на визначення рівня розвитку мислення, три – на вивчення пам'яті.

Методика «Виключення слів» дозволяє оцінити здібності до узагальнення та виділення істотних ознак, рівні понятійного мислення. Методика складається з 15 серій, в кожній серії – по 4 слова. Три з чотирьох слів у кожній серії є в якійсь мірі однорідними поняттями і можуть бути об'єднані за загальною для них ознакою, а одне слово не відповідає цим вимогам, і повинно бути виключено. Необхідно було закреслити слово, яке не

підходить за смыслом до даного ряду. Інтегральний показник вербально-логічного мислення об'єднує показник продуктивності та час виконання завдання з урахуванням поправки.

Логічне мислення досліджувалося за стандартизованою методикою «Логічні закономірності» (У. Ліпмана), яка призначена для оцінки рівня розвитку логічного мислення. Досліджуванам представлялось 10 рядів чисел у вигляді таблиці. Завдання полягало в аналізі кожного ряду та встановленні закономірності його побудови. Учасники мали написати два числа, які логічно мають продовжувати ряд. Час, який витрачався на проходження цього тесту, фіксувався. Рівень розвитку логічного мислення розраховувався на основі показника часу та кількості помилок при відповіді.

Використано також кольоровий варіант тесту Дж. Равена – прогресивні матриці, які вимірюють здатність до виявлення взаємозв'язків між елементами зображень. Пункти матриць являють собою або цілісне зображення, в якому відсутня його невелика частина, або елементи зображень, розподілені по рядах і колонкам матриці, з одним пропущеним елементом. Тест дозволяє оцінювати здатність до сприйняття і мислення за рахунок зниження впливів вербальної комунікації і минулого досвіду.

З метою визначення оцінки короточасної зорової пам'яті, її обсягу та точності було використано методику «Пам'ять на числа». Досліджуванам запропоновано таблицю з числами, а завдання полягало в тому, щоб за 20 секунд запам'ятати якомога більше чисел. Оцінка короточасної зорової пам'яті проводилася за кількістю правильно відтворених чисел, узгоджувалася з урахуванням того, що норма дорослої людини - 7 і вище.

Для дослідження обсягу оперативної пам'яті була використана методика Е. Крепеліна. Досліджуванам називалися однозначні числа рядками з 5 чисел, які треба скласти в пари подумки, а суму записати в результат. Час на запис - 15 секунд. Потім зачитувався другий рядок, і так далі. Оцінка виконання визначалася кількістю правильно записаних сум чисел.

З метою дослідження здатності запам'ятовувати змістові одиниці тексту використовувалася методика «Пам'ять на тексти». Досліджуванам було зачитано коротке оповідання, в якому був ряд смислових одиниць (фрагментів змісту), всі вони знаходились в певному логічному зв'язку. Пропонувалося послухати уважно оповідання, а потім протягом 5 хвилин записати основний зміст запам'ятованого. Речення можна було скорочувати, не втрачаючи їх змісту та символів. Якість

виконання оцінювалася за кількістю згаданих смислових одиниць.

Після діагностики проведено зіставлення вибірок за ознакою (непараметричний критерій Д. Манна-Х. Уїтні), також використано коефіцієнт кореляції К. Пірсона.

Характеристика вибірки. Дослідження проведено на базі Комунального закладу «Безлюдівський юридичний ліцей імені І. Я. Підкопая Безлюдівської селищної ради» Харківської області. Усього в дослідженні взяли участь 66 здобувачів освіти віком від 10 до 13 років, з яких – 30 додатково займаються науково-технічною творчістю у гуртках («Робототехніка», «Моделювання», «Юні дослідники», «Крок до нау»), а 36 - не займаються якимись видами творчості. Досліджувалися особливості мислення та пам'яті цих двох груп: група тих підлітків, які залучені до науково-технічної діяльності (далі група ЗНТТ) і тих, хто незалучені (далі друга група).

Зміст дослідження складало порівняння розвитку мислення та пам'яті двох груп підлітків, а також пошук у них зв'язку пам'яті з мисленням.

Виклад основного матеріалу дослідження. Було виявлено відмінності між групами за мисленням. Так, більшість школярів 5-7 класів, які займаються НТТ, мають здебільшого високий та середній рівень вербально-логічного мислення, тоді як в учнів другої групи цей вид мислення розвинений на середньому та низькому рівні. Середні значення за методикою «Виключення слів» це підтверджують (табл.1).

За результатами діагностики логічного мислення виявлено, що значно більші бали за вмінням встановлювати логічні закономірності отримали підлітки групи ЗНТТ, що свідчить про те, що у них достатньо розвинений цей вид мислення завдяки заняттям з конструювання (табл.1).

Результати за методикою «Прогресивні матриці» (Дж. Равена) також показали значні відмінності (табл.1), які слід розглянути трохи докладніше. Цей діагностичний метод вивчає інтегральний показник інтелекту, в склад якого входить широкий спектр здібностей: логічні міркування; загальна тямувість; уважність; здатність сприймати певні форми, їх особливості. Тим самим виявляється здатність до систематизації і планованості або до певної методичності мислення. Цей тест нерідко застосовують в психодіагностиці як інструмент виявлення загального невербального інтелекту. Отримані результати демонструють значні відмінності між групами, а саме школярі групи ЗНТТ мають значно вищий інтегральний інтелект.

Таблиця 1. Результати діагностики мислення груп підлітків (середні бали) / Results of diagnostics of thinking of groups of teenagers (average scores)

Назва методик		Займаються НТТ	Не займаються
Методика «Виключення слів»		21,96	7,05
«Логічні закономірності» (У. Ліпмана)		4	1,38
Прогресивні Матриці Дж. Равена (кольоровий варіант)	Серія А	10,16	4,6
	Серія АВ	10,56	4,58
	Серія В	10,76	4,91

Порівняння розвитку пам'яті виявило схожі результати. Щодо зорової пам'яті на числа, то показники

в групі ЗНТТ помітно вищі за тих, хто не займається технічною творчістю (табл. 2). Особливо значні

відмінності виявлено за розвитком оперативної пам'яті, що є показовим з урахуванням чинника залученості у науково-технічну діяльність. Вимоги цього завдання передбачають виконання одночасно дій із запам'ятовуванням чисел та їх додавання, а також визначення смислових одиниць тексту, що свідчить про

діяльнису спрямованість цього діагностичного методу. І саме за цим показником ті, хто займаються технічною творчістю проявили набагато вищу успішність (табл. 2). Пам'ять на тексти також виявилася кращою в підлітків групи ЗНТТ (табл. 2).

Таблиця 2. Результати діагностики пам'яті груп підлітків (середні бали) / Results of memory diagnostics of groups of teenagers (average scores)

Назва методики	Займаються НТТ	Не займаються
Методика «Пам'ять на числа»	7,6	4,3
Дослідження обсягу оперативної пам'яті (методика Е.Крепеліна)	26,93	6,4
Методика «Пам'ять на тексти»	5,73	3,13

Значна різниця між групами респондентів підтверджена за непараметричним U-критерієм Д.

Манна-Х. Утні. Результати розрахунків за мисленням представлено у табл. 3.

Таблиця 3. Порівняння рівня розвитку мислення у групах підлітків (U-критерій) / Comparison of the level of thinking development in groups of teenagers (U-criterion)

Методики дослідження мислення	U _{емп.}	U _{кр.}	p	
Методика «Виключення слів»	10,0	359,0	p≤0,01	
«Логічні закономірності» (У. Ліппмана)	26,0	359,0	p≤0,01	
Прогресивні матриці Дж.Равена	Серія А	20,5	359,0	p≤0,01
	Серія АВ	9,5	359,0	p≤0,01
	Серія В	6,0	359,0	p≤0,01

Як видно з цієї таблиці, відмінності між групами за всіма показниками статистично значущі на рівні p≤0,01. Підлітки які залучені до процесів моделювання, конструювання, винахідництва мають набагато вищу здатність логічно мислити, встановлювати закономірності, вони проявляють

більш високі здібності до систематизованої, планомірної, інтелектуальної діяльності у порівнянні з тими підлітками, які не залучені в цей процес.

У таблиці 4 представлено порівняння відмінностей між групами за результатами дослідження пам'яті.

Таблиця 4. Порівняння рівня розвитку пам'яті у групах підлітків (U-критерій) / Comparison of the level of memory development in groups of teenagers (U-criterion)

Методики дослідження пам'яті	U _{емп.}	U _{кр.}	p
Методика «Пам'ять на числа»	99,5	359,0	p≤0,01
Дослідження обсягу оперативної пам'яті (С.Крепеліна)	14,0	359,0	p≤0,01
Пам'ять на тексти	104,0	359,0	p≤0,01

З цієї таблиці видно, що за всіма трьома методиками, які спрямовані на визначення різних аспектів пам'яті, виявлено на високому рівні значущості відмінності між підлітками, а саме: ті, хто активно включені у науково-технічну діяльність значно краще виконують завдання, які вимагають складних мнемічних дій: рахування, запам'ятовування і відтворення; роботи з текстовим матеріалом і його запам'ятовування; визначення і збереження смислових одиниць тексту.

Для того, щоб порівняти розвиток пізнавальних процесів у їхній єдності було визначено взаємозв'язки між показниками мислення й пам'яті в кожній групі респондентів. У Таблиці 5 представлено результати із зазначенням значимої кореляції в групі ЗНТТ. Значущий взаємозв'язок виявлено за результатами методик «Пам'ять на числа» і «Обсяг оперативної пам'яті» з одного боку та виконанням завдань Серії А «Прогресивних матриць» (Дж. Равена) - з іншої.

Таблиця 5. Результати розрахунку зв'язків між мисленням та пам'яттю у групі підлітків, які займаються НТТ / The results of the calculation of the relationship between thinking and memory in a group of teenagers engaged in STC

Методики з діагностики пам'яті	Прогресивні матриці Равена			
	Серія А	Серія АВ	Серія Б	Значимість
Методика «Пам'ять на числа»	0,378*	0,267	0,271	p≤0,05
Дослідження обсягу оперативної пам'яті (методика С.Крепеліна)	0,319*	0,182	0,244	p≤0,05
Методика «Пам'ять на тексти»	0,28084	0,187	0,226	не значима

Виходячи з отриманих даних можна констатувати наявність взаємозв'язку між короточасною зоровою пам'яттю на числа та логічністю й послідовністю мислення, а також між оперативною пам'яттю та логічністю й послідовністю мислення. Відсутність такого зв'язку в процесі виконання двох інших тестових

серій за рівнем складності може свідчити про те, що більш складний тип мислення в цих підлітків діє відносно автономно від їхньої пам'яті. В другій групі підлітків зв'язку між показниками мислення та пам'яті не виявлено (табл. 6).

Таблиця 6. Результати розрахунку зв'язків між мисленням та пам'яттю у групі підлітків, які займаються науково-технічною творчістю / The results of calculating the relationship between thinking and memory in a group of teenagers engaged in scientific and technical creativity

Методики з діагностики пам'яті	Прогресивні матриці Равена Серія А			
	Серія А	Серія АВ	Серія Б	Значимість
Методика «Пам'ять на числа»	0,088	0,175	0,095	не значима
Дослідження обсягу оперативної пам'яті (методика С.Крепеліна)	0,028	0,069	0,048	не значима
Методика «Пам'ять на тексти»	0,140	0,157	0,132	не значима

Статистично значущий взаємозв'язок між обсягом пам'яті та логічністю мислення доводить, що ці пізнавальні процеси у підлітків, що займаються НТГ, певним чином пов'язані між собою. Слід також додати, що всі підлітки групи ЗНТГ протягом дослідження відзначали наявність в них стійкого інтересу до науково-технічної творчості.

Обговорення. Отримані нами дані відповідають результатам багаточисельних досліджень, в яких доведено, що науково-технічна творчість є видом діяльності підлітків, в якій активізуються пізнавальні процеси.

Результати нашого дослідження дозволяють погодитися з висновком Б. Якимчук (2023) про те, що у підлітків збільшується обсяг пам'яті не лише за рахунок запам'ятовування матеріалу, але і завдяки логічному осмисленню.

Мислення і пам'ять – це особливі види психічної діяльності людини. Завдяки ним в мозку відображаються предмети і явища зовнішнього світу з їхніми важливими властивостями, зв'язками, відношеннями один до одного. Завдяки мисленню і пам'яті робляться певні висловлювання й умовиводи, будуються і доводяться різноманітні розумові висновки, формулюються наукові поняття та інше. Наприклад, логічне мислення – це ланцюжок взаємопов'язаних розумових операцій, які формуються в процесі науково-технічної творчості і завдяки їй. Тому велике значення має фактор віку. Так, Л. Кільдерова (2015) вважає, що особливості психічного розвитку учнів різного віку сприяють процесу вдосконалення творчої діяльності. На думку авторки пізнавальні процеси знаходяться у стадії становлення, розвитку, тому вони нестійкі, рухливі та суперечливі, а яскравіше за всіх вони виявляються у мовній, конструктивній, художній, а особливо у творчій діяльності. Це в повній мірі узгоджується з нашими результатами.

Висновки. Вітчизняні психологи традиційно вивчали пізнавальну сферу з позицій діяльнісного підходу. Так, наприклад, дослідження запам'ятовування проводилося в контексті єдності всіх пізнавальних процесів, в першу чергу пам'яті та мислення. Зокрема, розумові дії беруть безпосередню участь у процесі запам'ятовування.

Вирішення конструкторсько-технічних завдань нерозривно пов'язане не тільки з формуванням і розвитком технічних знань і вмінь, а також із інтелектуальними й творчими компонентами діяльності, формуванням пізнавальних інтересів, мислення, вмінням самостійно оперувати наявними знаннями, знаходити рішення тощо. Особливе місце займає мнемічна діяльність учнів. Продуктування ідей, долучення до

раціоналізаторської та конструкторської діяльності передбачає вміння засвоювати та відтворювати відповідну інформацію, а це в свою чергу є необхідною умовою для розвитку творчого мислення.

Емпіричне дослідження виявило, що молодші підлітки, які займаються науково-технічною творчістю проявили значно вищий рівень інтегрального інтелекту, логічного мислення, вміння встановлювати закономірності в порівнянні зі своїми однолітками, які не займаються НТГ. Також вони проявили значно вищий рівень вербальної пам'яті, пам'яті на числа та оперативної пам'яті. Окремо слід відзначити їх перевагу у виконанні складних мнемічних дій: запам'ятовування із рахуванням; запам'ятовування в роботі з текстовим матеріалом; запам'ятовування смислових одиниць тексту.

Тим самим встановлено, що підлітки, які залучені до процесів моделювання, конструювання, винахідництва мають більш високі здібності до систематизованої, планомірної, методичної інтелектуальної діяльності у порівнянні з тими підлітками, які не залучені в цей процес.

Також виявлено, що в підлітків, які займаються НТГ, пам'ять і мислення корелюють між собою, що дозволяє припустити інтегрованість розвитку цих процесів у ході творчої діяльності.

Отже, залученість у процес творчості має певний вплив на представлені групи респондентів, а саме: занурення підлітків у науково-технічну діяльність супроводжується більш високим розвитком пам'яті та мислення.

Список використаних джерел

- Біла І. М. Психологія дитячої творчості. Київ : Фенікс, 2014. 140 с. <https://core.ac.uk/download/pdf/32309053.pdf>
- Ваганова Н.А., Гулько Ю.А., Латип Н.М., Шепельова М.В. Актуальні проблеми дослідження сучасного творчого мислення. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія, 2022. 33 (72). С. 27-42. <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.2/24>
- Зайка Є.В., Кузнецов М.А. Психологія і педагогіка пам'яті. Харків : ПромАрт, 2018. 659 с.
- Зінченко П. І. Мнемічне запам'ятовування. ППО Модек, 1996. 563 с.
- Карпенко В. В. Психологія мислення: феноменологія, процес і детермінанти. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2013. Вип. 1. С. 32-42. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2013_1_6
- Кільдерова Л.В. Формування та розвиток творчих здібностей старшокласників у процесі творчої діяльності на уроках технологій. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5 : Педагогічні науки: реалії та перспективи. 2015. Вип. 51. С. 126-132. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/>

- Кузнєцов М.А., Заїка Є.В., Ходикіна Ю.Ю. Психологія моторної пам'яті: прикладні аспекти : монографія. Харків: Діса Плюс, 2019. 446 с.
- Леліва В. Кобиліяцька М. Розвиток психічних пізнавальних процесів в підлітковому віці. Суспільство і особистість у сучасному комунікаційному дискурсі: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції 28 квітня 2021 р., м. Запоріжжя, 2021. С. 255-256.
- Липецький О. Формування пізнавальної самостійності підлітків у науково-технічних гуртках позашкільних навчальних закладів. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді, 2022. 3 (16). С. 185-194. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/2326>
- Онищенко В., Срібнюк С., Коробко Б., Маят'яш О. Основи наукових досліджень та науково-технічної творчості: навч. посіб. Київ : Вид-во Ліра, 2020. 280 с. <https://lira-k.com.ua/preview/12727.pdf>
- Продашук С., Кравець А., Богомазова Г. Основи наукової творчості: навч. посібник Харків: УкрДУЗТ, 2021. 142 с. <http://lib.kart.edu.ua/bitstream/123456789/7440/1/>
- Серєда Г.К. Обрані психологічні праці / укладач О.Ф. Іванова, Є.В. Заїка. Х.:ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. 352 с.
- Тарапа А.М. Науково-технічна творчість: практичний посібник. К. : Педагогічна думка, 2019. 128 с. <https://undip.org.ua/library/naukovo-tekhnichna-tvorchist-praktychnyy-posibnyk/>
- Якимчук Б. Психологічні особливості розвитку творчого мислення підлітків. Актуальні проблеми психології. Психологія творчості. 2023. Вип.15.Ч.1. С.431-438. <http://appsychology.org.ua/data/jrn/v12/i15/i/58.pdf>

I. ZUEV (Ihor Zuev),
Philosophy Doctor (Psychology), Associate professor
of the Department of General Psychology,
V. N. Karaz'in Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., Ukraine

K. BELIAEVA (Karina Beliaeva),
Philosophy Doctor (Pedagogy),
Practical methodologist psychologist,
Legal Bezlyudivka lyceum, Kharkov region,
Victory street, 144a, Ukraine

COGNITIVE PROCESSES OF ADOLESCENTS ENGAGED IN SCIENTIFIC AND TECHNICAL CREATIVE WORK

The development of cognitive processes in modern adolescents is an urgent problem of psychology and the modern education system, because most teenagers do not develop, and even lose, their intellectual and creative abilities in traditional school, while there is a growing need for highly developed professionals who would creatively address complex and unexpected problems. The aim of the research was to study the peculiarities of thinking and memory of teenagers engaged in scientific and technical creative work in comparison with their peers who are not. The development of cognitive processes of modern teenagers is an urgent problem of psychology and the system of general secondary education, because most teenagers do not develop, and even lose their intellectual and creative abilities in a traditional school, at the time when the need for highly educated professionals who creatively solve complex, unexpected problems is growing. The purpose of the study was to study the peculiarities of thinking and memory of teenagers who are engaged in scientific and technical creative process in comparison with their peers who are not engaged in it. The research was conducted on the basis of the communal institution "Bezlyudivskiy Law Lyceum named after I. Ya. Pidkopai of the Bezlyudivsk Settlement Council" of the Kharkiv region. A total of 66 students aged 10 to 13 took part in the study, of which 30 are additionally engaged in scientific and technical creativity in clubs ("Robotics", "Modeling", "Young researchers", "Step to science"), and 36 - are not engaged in any types of creativity. It has been established that adolescents who are involved in the processes of modeling, construction, invention have higher abilities for systematized, planned, methodical intellectual activity compared to those adolescents who are not involved in this process. It was determined that memory and thinking are correlated among teenagers who are engaged in STC, which suggests the integration of the development of these processes in the course of creative activity. It was found that memory for numbers, memory for texts and operational memory are developed in those who are engaged in scientific and technical activities. They also have better developed logical thinking, the ability to systematize and plan, and general intelligence. In addition, teenagers engaged in scientific and technical activities are distinguished by close relationships between memory and thinking.

Key words: *memory, thinking, cognitive processes, adolescence, scientific and technical activity, creativity, comparison of groups, correlations.*

References

- Bila, I.M. (2014). Psychology of children's creativity. Kyiv: Phoenix. <https://core.ac.uk/download/pdf/32309053.pdf> [in Ukrainian].
- Karpenko, V.V. (2013). Psychology of thinking: phenomenology, process and determinants. *Naukovyi Visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav.* (1). 32-42. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2013_1_6 [in Ukrainian].
- Kilderova, L.V. (2015). Formation and development of creative abilities of high school students in the process of creative activity in technology lessons. *Naukovyi chasopys Natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni M. P. Drahomanova. Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy.* (51). 126-132. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/> [in Ukrainian].
- Kuznetsov, M.A., Zayka, E.V., Khodykina, Yu.Yu. (2019). Psychology of motor memory: applied aspects. monograph. Kharkiv: Disa Plus. [in Ukrainian].
- Leliva, V. Kobyl'yatska, M. (2021). Development of mental cognitive processes in adolescence. "Society and Personality in Modern Communication Discourse". Materials of the 3rd All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, 2021, Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
- Lypetsky, O. (2022). Formation of cognitive independence of adolescents in scientific and technical circles of extracurricular educational institutions. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi.* 3(16). 185-194. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/2326> [in Ukrainian].
- Onyshchenko, V., Srybniuk, S., Korobko, B., Mayatyash, O. (2020). Basics of scientific research and scientific and technical creativity. Kyiv: Lira-K Publishing House. <https://lira-k.com.ua/preview/12727.pdf> [in Ukrainian].

- Prodashchuk, S., Kravets, A., Bogomazova, H. (2021). Basics of scientific creativity. Kharkiv: UkrDUZT. [in Ukrainian].
- Sereda, G. K. (2010). Selected psychological works / comp. E.F. Ivanova, E.V. Zayka. Kharkiv: KHNU V.N. Karazyn. [in Ukrainian].
- Tarara, A.M. (2019). Scientific and technical creativity: a practical guide. K.: Pedahohichna dumka. <https://undip.org.ua/library/naukovo-tekhnichna-tvorchist-praktychnyy-posibnyk/> [in Ukrainian].
- Vaganova, N.A., Gulko, Yu.A., Latysh, N.M., Shepelova, M.V. (2022). Actual problems of the research of modern creative thinking. Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Psykholohiia. 33(72). 27-42. <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.2/24> [in Ukrainian].
- Yakymchuk, B., Gurtovenko, O. (2023). Psychological peculiarities of the development of creative thinking of teenagers. Aktualni problemy psykholohii. Psykholohiia tvorchost. 15(1). 431-438. <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v12/i15/i/58.pdf> [in Ukrainian].
- Zaika, E.V., Kuznetsov, M.A. (2018). Psychology and pedagogy of memory. Kharkiv: PromArt. [in Ukrainian].
- Zinchenko, P. I. (1996). Involuntary memorization. Kh: IPO Modek. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 08.04.2024 (The article was received by the editors 08.04.2024)

Стаття рекомендована до друку 26.05.2024 (The article is recommended for printing 26.05.2024)

DOI 10.26565/2225-7756-2024-76-06
УДК 159.953.2:159.942.5:616.895"364"

О.А НЕВОЄННА, (Олена Анатоліївна Невоенна),
кандидат психологічних наук, доцент ЗВО,
кафедра загальної психології,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
майдан Свободи 4, м. Харків, Україна
E-mail: oanevoenna@karaz.in.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7578-9902>
Ю. О. ЗІНЧЕНКО (Юлія Олександрівна Зінченко),
магістр психології,
Харків, Україна.
E-mail: uzinchenko5@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5027-0566>

АВТОБІОГРАФІЧНА ПАМ'ЯТЬ У ОСІБ З ПСИХОЕМОЦІЙНИМИ ПОРУШЕННЯМИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

В статті описано результати дослідження проблеми автобіографічної пам'яті в контексті порушень емоційної сфери особистості, а саме у осіб, які мають різні рівні емоційної стабільності під час повномасштабної війни в Україні. Було визначено особливості автобіографічної пам'яті серед трьох кластерів досліджуваних: з високими показниками ПТСР, підвищеним рівнем депресії та без зафіксованих порушень емоційної сфери. За результатами емпіричного дослідження зафіксовано значно вищий рівень емоційної забарвленості змісту спогадів про недавнє минуле у досліджуваних з високими показниками ПТСР і депресії у порівнянні з досліджуваними без порушень емоційної стабільності. Особи з ознаками посттравматичного стресового розладу відтворюють емоційно забарвлені спогади у формі односкладних безособових речень, уникаючи мисленевого занурення в деталі подій, в той час як у осіб з ознаками депресії емоційно забарвлені спогади супроводжуються перцептивно-образною яскравістю їх змісту. Особи з ознаками ПТСР і депресії відтворюють багато емоцій при згадуванні особистого досвіду, не ігнорують особисто значущі як негативні, так і позитивні події минулого, але більшою мірою зосереджені на власному емоційному досвіді. Загалом у досліджуваних з ознаками емоційних порушень узагальнені, односкладні емоційні спогади переважають за кількістю над перцептивно-забарвленими та відзначаються фрагментарністю відтворюваного в них змісту. Досліджувані без емоційних порушень схильні відтворювати деталізовані та перцептивно-забарвлені за змістом спогади під час довільного відтворення. Особи без порушень емоційної стабільності також схильні супроводжувати особисті спогади власними роздумами та образними деталями. Емоційно забарвлені спогади також присутні серед досліджуваних цієї групи, але в незначній кількості. Емоційною насиченістю змісту відрізняються найбільш негативні спогади про стресогенні події війни, які також супроводжуються відтворенням цілісної ситуації у досліджуваних без ознак емоційних порушень. Загалом особи в стані емоційної стабільності демонструють прийняття як позитивних, так і стресогенних подій життя, що відображається в мисленевій узгодженості змісту їх спогадів та цілісній структурі їх автобіографічної пам'яті.

Ключові слова: автобіографічна пам'ять; емоційна пам'ять; емоційні порушення; емоційна стабільність; ПТСР; депресія.

Постановка проблеми.

В умовах повномасштабної війни в Україні цивільне населення знаходиться під постійним впливом стресогенних подій, що можуть призводити до порушень емоційної сфери особистості, таких як посттравматичний стресовий розлад, депресія, тривожність та ін. Травмуючий досвід особистості знаходить відображення в процесах її автобіографічної пам'яті, що в свою чергу пов'язані з різними когнітивними функціями, такими як мислення, мова та свідомість (К. Нельсон, Р.Фивуш, 2020; Д. Рубін, 2005), а також зі структурою особистості в цілому (М. Конвей, 2004). Автобіографічна пам'ять знаходиться в постійних взаємозв'язках з мотиваційною сферою та мисленням особистості, опосередковано емоційним досвідом людини. Саме емоції сприяють запам'ятовуванню того чи іншого епізодичного досвіду, а також обумовлюють впевненість особистості в точності відтворюваних

подій, що уможливає почуття згадування як елемент метапам'яті (М. Кузнецов, 2005; Е. Кенсінгер, 2009).

Отже, емоційна пам'ять розглядається як основа автобіографічних спогадів (М. Кузнецов, 2015), що обумовлює їх зміст та психоемоційний стан особистості в цілому (Б'юкенен, 2007; А. Холанд, Е. Кенсінгер, 2010). При цьому деякі дослідники пов'язують емоційну пам'ять саме з травматичним досвідом особистості (Д. Рубін, 2019; Д. Бернтсен, 2011), в той час як основою автобіографічних спогадів вважають образну пам'ять. В Україні проблема автобіографічної пам'яті є малодослідженою і висвітленою психологами, особливо у зв'язку з травматичним досвідом особистості (Л. Заскіна, 2016) та потребує подальшого вивчення. З огляду на розуміння автобіографічної пам'яті як такої, що виконує інтегративну функцію в структурі особистості доцільним є її дослідження у зв'язку з психоемоційними порушеннями особистості.

Як цитувати: Невоенна, О.А Зінченко, Ю.О. (2024). Автобіографічна пам'ять у осіб з психоемоційними порушеннями під час війни. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, (76), 40-47. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2024-76-06>

In cites: Nevoenna, O., Zinchenko, Yu. (2024). Autobiographical memory in persons with psycho-emotional disorders during the war. *Visnyk of V.N. Karaz'in Kharkiv National University. Series Psychology*, (76), 40-47. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2024-76-06> [in Ukrainian]

© Невоенна, О.А Зінченко, Ю.О., 2024; CC BY 4.0 license

Тож, в контексті сучасних викликів, пов'язаних з воєнним станом в Україні, що створюють необхідність пошуку нових шляхів подолання соціальних та екзистенційних криз особистості, ми вважаємо актуальним вивчення автобіографічної пам'яті у осіб, що пережили військові події, мають досвід примусового переселення або постраждали від терористичних актів та катастроф, пов'язаних з війною.

Аналіз останніх досліджень.

Емоції особистості опосередковують процеси пам'яті та окрім впровадження сигнальної функції протягом діяльності сприяють інтеграції досвіду до загальної структури автобіографічної пам'яті особистості (М. Кузнецов, 2005). Функції емоційної пам'яті пояснюють її міцні зв'язки з мотиваційною сферою особистості, а також з образною та вербально-логічною пам'яттю, що разом утворюють функціонально-генетичну ієрархію пам'яті особистості та визначають її ставлення до себе та інших. У такий спосіб, саме емоційне забарвлення епізодичних спогадів обумовлює їх відношення до автобіографічної пам'яті особистості (О. Невоєнна, 2011; Е. Кенсінгер, 2009).

Емоційна пам'ять як основа особистісного досвіду досліджувалась харківськими психологами в контексті її вікових та гендерних особливостей (О. Невоєнна, 2011, 2021; М. Кузнецов, 2015). Визначено, що у літніх людей особисті спогади мають переважно негативне або нейтральне емоційне забарвлення, в той час як молоді властиво відтворювати події минулого з переважно позитивним забарвленням, що пов'язується з дією їх захисних механізмів. Автобіографічні спогади особистості відображають її гендерні стереотипи та гендерно обумовлені цінності, а також відрізняються за рівнем емоційного забарвлення залежно від статі досліджуваних - чоловічі спогади мають менше емоційне забарвлення ніж жіночі.

В зарубіжних дослідженнях емоційна пам'ять вивчається у зв'язку з роллю емоцій у формуванні особистісного досвіду та ідентичності особистості (Рубін, Бернтсен, 2011). При цьому визначено, що спогади з негативним емоційним забарвленням переважають при станах емоційного дистресу, в той час як зміст спогадів з позитивним емоційним насиченням пов'язаний з культурними нормами та значущими особистими подіями віддаленого минулого. Дослідження ролі емоцій в процесі запам'ятовування досвіду (Е. Кенсінгер, 2009) показали визначальну роль негативних емоцій при збереженні перцептивних деталей подій, що відзначаються змістовною точністю та браком концептуальних знань стосовно минулого досвіду. В той час як позитивні емоції сприяють когнітивній обробці інформації та концептуальному збереженню знань. Також визначено зв'язок загального емоційного фону особистості з процесами як запам'ятовування, так і відтворення подій минулого (Б'юкенен, 2007). Емоційно забарвлені спогади відзначаються зв'язком з настроєм і самопочуттям та переживаються особистістю у відношенні до теперішнього.

З огляду на функції емоцій особистості в процесі формування особистого досвіду автобіографічна пам'ять досліджується сьогодні у зв'язку з психоемоційними

розладами особистості, такими як ПТСР, депресія, тривожність, що пов'язані з травматичним досвідом особистості. Вважається, що значна емоційна забарвленість негативних спогадів є ознакою психологічного горя та слабких механізмів адаптації до стресу (А. Боулз, Д. Рубін, К. Кляйн, 2008). А саме, особистості з порушеннями емоційної стабільності у зв'язку зі стресогенним минулим досвідом мають труднощі з когнітивним відокремленням емоцій та пов'язаних з ними подій, що призводить до значного емоційного забарвлення їх спогадів. Таким чином визначено, що особам з ознаками тривожного розладу притаманно відтворювати яскраві емоційно-перцептивно забарвлені спогади, що пов'язані з їх негативним особистісним досвідом та можуть впливати на поведінку й планування майбутнього (Б. Андерсон та ін., 2008). Особам в стані посттравматичного стресового розладу властиво відтворювати більше негативних, ніж позитивних спогадів, що відзначаються надмірною узагальненістю або неорганізованістю змісту згадуваних подій. При цьому емоційно-перцептивна забарвленість іноді притаманна їх спогадам, пов'язаним з досвідом прямої травматизації (А. Засекіна, 2016 ; С. Хан, С. Хакс, 2022). В той час як особи в стані депресії мають труднощі при відтворенні як епізодичних, так і концептуальних спогадів, а також схильні легше відтворювати негативні, ніж позитивні спогади, що відзначаються надмірною узагальненістю та емоційною нейтральністю відтворених подій (С. Хан, С. Хакс, 2021; С. Хічкок та ін., 2019).

Загалом значне емоційне забарвлення переважно негативних спогадів пов'язується саме з патопсихологічними станами особистості (Д. Рубін, 2005, 2019; М. Кузнецов, 2005). В той час як визначальними рисами автобіографічної пам'яті у осіб без ознак психологічних розладів є перцептивно-образна яскравість та концептуальна узгодженість минулого досвіду (Д. Бернтсен, Р. Хойл, Д. Рубін, 2019).

Отже, з огляду на взаємозв'язок структури та загального емоційного стану особистості з її автобіографічним досвідом ми вважаємо доцільним дослідження емоційної автобіографічної пам'яті при вирішенні психологічних проблем, пов'язаних з травматичним досвідом особистості.

Мета дослідження: вивчити особливості автобіографічної пам'яті у осіб в стані посттравматичного стресового розладу, підвищеної тривожності, депресії та у осіб, які не мають порушень емоційної сфери під час війни; провести порівняльний аналіз особливостей автобіографічних спогадів у зазначених групах.

Методи дослідження. Для досягнення зазначеної мети дослідження було використано наступні методи і методики: анкетування та збір дослідницького матеріалу за допомогою методики довільного відтворення та суб'єктивного шкалювання особистих спогадів. Діагностику психологічного стану досліджуваних було проведено шляхом тестування за "Шкалою для клінічної діагностики ПТСР" (PCL-5) (В.Г. Безпайко, 2018), "Шкалою депресії центру епідеміологічних досліджень" (CES-D) (В.І. Осьодло, Д.С. Зубовський, 2015) та за допомогою "Опитувальника для визначення

генералізованого тривожного розладу” (GAD-7) в адаптації Українського інституту когнітивно-поведінкової терапії. Опитування та тестування проводилися в онлайн-режимі за допомогою інтернет-зв'язку. Аналіз отриманих даних було проведено з використанням програмного забезпечення Jamovi, версія 2.3.21, було застосовано кластерний аналіз методом k-середніх, U-критерій Манна-Уїтні та метод рангової кореляції Спірмена.

Характеристика вибірки. За результатами кластерного аналізу вибірки (N = 102) було поділено на три групи залежно від психоемоційного стану досліджуваних. Першу групу склали досліджувані з високими показниками посттравматичного стресового розладу (N = 37) обох статей (4 чоловіка та 33 жінки), віком від 18 до 55 років. Зазначимо, що досліджувані з високим рівнем ПТСР також мали високі показники за шкалами депресії та тривожності. До другої групи увійшли досліджувані з ознаками легкого (субклінічного) типу депресії (N = 30) обох статей (3 чоловіка та 27 жінок), віком від 18 до 55 років. Третю групу склали досліджувані без зафіксованих ознак емоційних порушень (N = 35) обох статей (20 чоловіків і 15 жінок) та обох вікових категорій. Всі досліджувані були харків'янами, які мали досвід перебування в місті під час його облоги навесні 2022 року, а також мали досвід вимушеного переселення за обставин повномасштабної війни в Україні. Під час проведення опитування в червні 2023 року досліджувані знаходились в безпеці, дехто з них вже повернувся додому, решта залишилась в евакуації.

Загалом всі досліджувані мали стресогенний досвід, пов'язаний з військовими діями, що супроводжувався почуттям прямої загрози власному життю та міг вплинути на їх психоемоційний стан. Деякі з досліджуваних (15 осіб) втратили житло внаслідок ворожих ракетних обстрілів та перебувають в статусі біженців. Троє з досліджуваних мали досвід тривалого перебування в окупації під постійними артилерійськими

обстрілами та за відсутністю житлових комунікацій. Більшість досліджуваних мали вищу або середню спеціальну освіту та були працевлаштованими. Серед досліджуваних переважали професії вчителів, вихователів, лікарів, підприємців та майстрів. Всі досліджувані зрілого віку мали сім'ї, деякі виховували неповнолітніх дітей та відчували тривогу щодо їх майбутнього в країні. Більшість досліджуваних відчували страх під час сигналів повітряної тривоги, скаржилися на пригнічений настрій, втомленість, труднощі зі сном та відсутність впевненості у майбутньому.

Результати дослідження та їх інтерпретація.

Першим кроком нашого дослідження було проведення аналізу та інтерпретації даних автобіографічної пам'яті в групах досліджуваних з ознаками психоемоційних порушень. За результатами аналізу в групах досліджуваних з ознаками ПТСР та субклінічного типу депресії спостерігалася майже рівна кількість як негативних, так і позитивних за змістом спогадів про недавнє минуле досліджуваних. При цьому у осіб в стані ПТСР негативні спогади (48.6%) депо переважали за кількістю позитивні (43%), але у незначному відсотку. В той час як у осіб з ознаками депресії спостерігалася однакова кількість як негативних (40%), так і позитивних спогадів (40%), що ми пов'язуємо з їх почуттями стомлення та апатії. Результати представлено в Таблиці 1. Зазначимо, що наші досліджувані з ознаками емоційних порушень майже не відтворювали спогади з нейтральним змістом (до 3%), що може бути пов'язано як з їх психоемоційним станом, так і з тим, що відтворені спогади мали автобіографічний зміст та безпосередній зв'язок з їх особистим життям. Загалом зміст спогадів наших досліджуваних з ознаками емоційних порушень стосувався подій війни, обстрілів, вимушених переїздів та розлуки з близькими, а також значущих позитивних подій особистого та професійного життя, таких як подорожі, нова робота, навчання, народження дітей та ін.

Таблиця 1. Дані спогадів про недавнє минуле в групах досліджуваних/Data on the recent past memories in the groups of subjects.

	Негативні спогади	Позитивні спогади	Нейтральні спогади
Група 1 (ПТСР)	48.6%	43%	2.7%
Група 2 (суб.депресія)	40%	40%	3%
Група 3 (без порушень)	31%	54%	8.6%

Нами було виокремлено особливості автобіографічних спогадів в кожній з груп.

Досліджувані в стані ПТСР відтворювали спогади про особисте недавнє минуле переважно у формі безособових односкладних речень надмірно узагальненого змісту (46%), що найчастіше відзначалися емоційним забарвленням (70%) на зразок: “розпач”, “сум”, “страждання”, “страх”, “розгубленість”, “надія”, “подяка”, “радість”, “віра”, “тиша та спокій”. В той же час перцептивно-забарвлені (30%) та деталізовані (21%) спогади наших досліджуваних в стані ПТСР описували найбільш значущі та яскраві ситуації їх життя, переважно негативного змісту, що відзначався певною фрагментарністю, наприклад: “перша прогулянка по

воєнному Харкову влітку, сонячно, абсолютно порожні вулиці, розбомблені домівки в центрі”, “мама розбудила о 7-й ранку зі словами «війна почалась»”, “приліт у завод біля мого дому, стався на моїх очах”, “ковід. карантин. порожній пластиковий пакет несе вітер по місту. без людей”, “заціпеніння, побачивши вибух снаряда”.

Відповідно до результатів кореляційного аналізу за методом Спірмена в групі досліджуваних з високим показником ПТСР значуща позитивна кореляція була зафіксована між змінними емоційної насиченості та надмірної узагальненості змісту ($r = 0.235, p < .01$). Негативна кореляція була знайдена між показниками емоційної насиченості змісту та позитивних спогадів ($r = -0.269, p < .01$). Тобто, у наших досліджуваних з

ознаками ПТСР спогади з емоційним забарвленням мають форму безособових односкладних речень та стосуються переважно їх негативного чи травмуючого досвіду. Результати представлено в Таблиці 2.

На нашу думку, особистості з ознаками посттравматичного стресового розладу зберігають зв'язок з травматичним досвідом, що пов'язаний з їх емоційним станом й може виражатися в їх перцептивно-забарвлених чи емоційно насичених спогадах (Л. Засккіна, 2016 ; С. Хан, С. Хаке, 2022). В той же час наші досліджувані в стані ПТСР демонструють спроби

свідомого уникнення травматичного минулого досвіду, який може ще більше дестабілізувати їх стан, відтворюючи надмірно узагальнені спогади. При цьому безособовість їх спогадів свідчить про відокремлення травматичного досвіду від загальної структури автобіографічної пам'яті та труднощі з його прийняттям (М. Конвей, 2004). Отже, спроби пригнічення травмуючого досвіду, що змінюються дещо фрагментарними яскравими спогадами про жахливі події минулого відображають діалектику психологічної травми.

Таблиця 2. Результати кореляційного аналізу в групах досліджуваних з високими показниками ПТСР, депресії та без ознак емоційних порушень/ Table 2. Results of correlation analysis in the groups of subjects with high rates of PTSD, depression and without signs of emotional disorders

Групи		надмірна узагальненість	позитивні спогади	перцептивно-образна яскравість
Група 1 (ПТСР)	емоційна насиченість змісту	0.235**	-0.269**	-
Група 2 (суб.депресія)	емоційна насиченість змісту	-	-0.267*	0.296**
Група 3 (без порушень)	надмірна узагальненість	-	-0.344*	-
	деталізованість	-	-	0.409*

Примітка. *кореляція значуща на рівні 0.05 (2-стороння); **кореляція значуща на рівні 0,01 (2-стороння)

Перейдемо до результатів аналізу автобіографічних спогадів в другій групі. Наші досліджувані з ознаками субклінічної депресії відтворювали майже рівну кількість як перцептивно-забарвлених (20%) чи деталізованих (20%), так і надмірно узагальнених спогадів (36%). Деякі з них починали з детального опису певних подій та швидко переходили до відтворення надмірно узагальненого змісту у формі односкладних речень, що ми пояснюємо швидкою зміною настрою та нестабільним емоційним станом в цій групі досліджуваних.

Надмірно узагальнені спогади наших досліджуваних з ознаками депресії мали форму називних односкладних речень й стосувалися як негативних, так і позитивних подій, таких як “війна”, “друзі”, “вибухи”, “переїзди”, “пусте місто”, “пошуки їжі”, “прогулянки”, “заклопотаність”, “дорога додому”, “родина”, “дім”, “мирне життя”. Емоційна насиченість змісту була найбільш вираженою (53%) особливістю в спогадах наших досліджуваних з ознаками депресії та супроводжувалася описом пов'язаних з емоціями подій чи об'єктів, наприклад: “страх під час авіанальоту”, “сум за домом та друзями”, “є надія на краще життя”, “страх коли вилітали вікна під час обстрілів”, “заспокоєння під час пробіжок лісом”, “радість, що діти в безпеці”, “щастя, що рідні поряд”, “спокій в колі родини за настільною грою”.

За результатами кореляційного аналізу позитивний зв'язок зафіксовано саме між показниками емоційної забарвленості та перцептивно-образної яскравості ($r = 0.296$, $p < .01$). В той час як обернено негативна кореляція знайдена між змінними емоційної насиченості і позитивних спогадів ($r = -0.267$, $p < .05$). Результати представлено в Таблиці 2. На нашу думку, у досліджуваних з ознаками субклінічного типу депресії зберігається єдність емоційно-образної пам'яті в процесі

відтворення перцептивно-забарвлених подій особистого минулого, що супроводжуються пов'язаними з ними емоціями. В той же час найбільш виразною особливістю особистісної пам'яті в цій групі досліджуваних є інтенсивність емоційного забарвлення переважно негативних спогадів, що ми пов'язуємо з порушеною емоційною саморегуляцією внаслідок минулого стресогенного досвіду.

Другим кроком нашого дослідження було проведення аналізу та інтерпретації даних автобіографічної пам'яті в третій групі досліджуваних. За результатами аналізу (див. Таблиця 1) наші досліджувані без зафіксованих ознак емоційних порушень відтворювали більше позитивних (54%), ніж негативних (31%) за змістом спогадів, що стосувалися значущих подій їх особистого минулого, пов'язаних з важливими рішеннями, культурними та особистісними цінностями, а також найбільш приємними моментами дозволя, на зразок: “народження дитини”, “вступ на нову спеціальність”, “призове місце в турнірі”, “весілля доньки”, “випускний сина”, “похід в Карпатах з батьком”. При цьому вони також не ігнорували і негативні події власного минулого, такі як війна, обстріли, вимушена евакуація чи втрати рідних. Негативні спогади наших досліджуваних без порушень емоційної стабільності рідко супроводжувались афективним забарвленням, а були відтворені скоріше як частина особистого життя, що поєднує як приємний, так і болочий досвід, наприклад: “втрата близької людини”, “життя в прифронтовій зоні”, “ранок 24-го лютого”, “обстріли об'єктів в місті”, “вимушений переїзд з дому”, “перебування в укриттях під час бомбардувань”, “початок війни в 2014 році”. Так, негативні спогади наших досліджуваних без ознак емоційних порушень стосуються як певних періодів життя, так і окремих ситуацій, а також мають змістовну

організованість. Зазначимо, що кількість нейтральних (8%) за змістом спогадів була дуже незначною в цій групі досліджуваних, що ми пояснюємо зв'язком відтворених подій з особистим досвідом досліджуваних.

Визначальною особливістю спогадів наших досліджуваних без порушень емоційної стабільності була деталізованість змісту (43%) відтворених подій особистого минулого, що майже вв'язі переважала над надмірно узагальненими спогадами (23%) в цій групі. При цьому деталізований зміст їх спогадів часто супроводжувався перцептивно-образною яскравістю (34%), а також роздумами досліджуваних щодо відтвореного досвіду, що стосувався як позитивних, так і негативних подій минулого до та під час війни, на зразок: “неймовірно красивий захід сонця, який ми с дружиною бачили з пагорба в селі біля дому батьків”, “життя вже не буде таким як раніше”, “розуміння того, що війна не на місяці, а на роки”, “літо в селі, де перебували через війну, проте були дуже щасливі разом на природі”. Зазначимо, що більшість з надмірно узагальнених спогадів наших досліджуваних стосувалися найбільш жахливих подій війни, таких як обстріли чи важка евакуація, до яких досліджувані рідко зверталися під час згадування власного минулого.

Більшість емоційно забарвлених спогадів (25%) наших досліджуваних без ознак емоційних порушень були пов'язані саме зі стресогенним чи найбільш значущим досвідом та супроводжувалися описом подій на зразок: “радість, коли повідомили, що звільнили північ Харківської області”, “почуття безсилля, коли

помирав від раку батько”, “життя в типі, налагодження емоційного стану. Переживаємо, чи буде куди повернутися”.

Відповідно до результатів кореляційного аналізу особливостей автобіографічних спогадів в групі досліджуваних без ознак емоційних порушень (див. Таблиця 2) значущий позитивний зв'язок було зафіксовано саме між показниками деталізованості та перцептивно-образної яскравості змісту ($r = 0.409$, $p < .05$). В той час як значущий негативний обернений зв'язок було знайдено між змінними надмірно узагальненості змісту та позитивними спогадами ($r = -0.344$, $p < .05$), що підтвердило наші спостереження.

Тож, автобіографічна пам'ять наших досліджуваних без порушень емоційної стабільності відзначається концептуальною узгодженістю минулого досвіду та організованістю змісту відтворених спогадів (Кенсінгер, 2009). На нашу думку, досліджувані без ознак емоційних порушень успішно долають стрес, пов'язаний з війною шляхом прийняття й осмислення як позитивного, так і негативного досвіду та спрямування зусиль на своє подальше життя.

Останнім кроком нашого дослідження було проведення порівняльного аналізу особливостей автобіографічної пам'яті в групах досліджуваних за допомогою U-критерія Манна-Уїтні. Відповідно до результатів нами було визначено значущі розбіжності за рівнем емоційної насиченості змісту спогадів про недавнє минуле у досліджуваних з ознаками ПТСР, депресії та без зафіксованих порушень емоційної стабільності. Результати представлено в Таблицях 3, 4.

Таблиця 3. Статистичні дані порівняльного аналізу в групах досліджуваних з ознаками ПТСР (1) та без емоційних порушень (2)/Statistical data of the comparative analysis in the groups of subjects with symptoms of PTSD (1) and without emotional disorders (2)

Показник	Група	N	Середнє	Медіана	Розмір ефекту	Статистика U Манна-Уїтні
Емоційна насиченість змісту	1	37	3.89	2.00	0.51	343
	2	35	0.95	0.00		
	Загальне	72				

Зазначимо, що за результатами порівняльного аналізу не було знайдено значущих розбіжностей між групами досліджуваних з ознаками ПТСР і субклінічної депресії. Таким чином, для визначення специфічних відмінностей в пам'яті осіб із зазначеними порушеннями необхідні подальші клінічні дослідження. Натомість, значущі розбіжності було

визначено саме між досліджуваними обох груп з ознаками психоемоційних порушень та групою досліджуваних без порушень емоційної стабільності, що дає змогу говорити про закономірні відмінності в пам'яті саме у осіб із загальними ознаками психоемоційних порушень та у осіб в стабільному психоемоційному стані.

Таблиця 4. Статистичні дані порівняльного аналізу в групах досліджуваних з субклінічним типом депресії (1) та без емоційних порушень (2)/Statistical data of comparative analysis in groups of subjects with subclinical depression (1) and without emotional disorders (2)

Показник	Група дослідж.	N	Середнє	Медіана	Розмір ефекту	Статистика U Манна-Уїтні
Емоційна насиченість змісту	1	30	3.00	2.00	0.30	359
	2	35	1.35	0.00		
	Загальне	65				

Середні значення показника емоційної насиченості змісту спогадів значно вище в групах досліджуваних з ознаками ПТСР і субклінічного типу депресії, ніж в групі без ознак емоційних порушень. Ми пояснюємо значно виражену емоційну забарвленість особистісних спогадів наших досліджуваних в стані ПТСР і субклінічної депресії з їх нестабільним емоційним станом, що

пов'язаний з ситуацією війни в Україні та відображається в процесах їх автобіографічної пам'яті. Наші досліджувані з ознаками емоційних порушень схильні відтворювати багато емоцій під час згадування особистого минулого, а також уникати мисленевого занурення у власний досвід (А. Боулз, Д. Рубін, К. Кляйн, 2008). У осіб в стані ПТСР спостерігається тенденція до

пригнічення образів і деталей в процесі відтворення подій свого травматичного минулого, в той час як особи в стані субклінічного типу депресії вільно відтворюють емоційно-перцептивно забарвлені спогади. З огляду на результати порівняльного аналізу особливостей автобіографічної пам'яті в групах наших досліджуваних можна припустити наступне: *По-перше*, емоційна пам'ять є невід'ємною частиною автобіографічної пам'яті особистості незалежно від її психологічно-емоційного стану (М. Кузнецов, 2005, 2015). *По-друге*, емоційна пам'ять значно переважає саме в спогадах досліджуваних з ознаками психоемоційних порушень, таких як посттравматичний стресовий розлад та субклінічний тип депресії (Д. Бернтсен, Р. Хойл, Д. Рубін, 2019).

Висновки. У осіб з ознаками ПТСР та субклінічного типу депресії автобіографічні спогади про недавнє минуле відзначаються значною емоційною забарвленістю змісту у порівнянні з групою наших досліджуваних без зафіксованих психоемоційних порушень. Особи в стані ПТСР відтворюють емоційно забарвлені спогади про особисте минуле у формі односкладних безособових речень переважно негативного змісту, що ми пов'язуємо з їх нестабільним емоційним станом, а також з труднощами прийняття та осмислення минулого травматичного досвіду.

В той час як у осіб з ознаками субклінічної депресії емоційно забарвлені спогади співвідносяться з перцептивно-образною яскравістю змісту та описом відтворених подій, що, на нашу думку, свідчить про єдність їх особистісного досвіду, а також низький рівень емоційної саморегуляції в цій групі досліджуваних. За змістом автобіографічні спогади наших досліджуваних з ознаками порушень емоційної сфери стосуються як негативного, так і позитивного досвіду минулого, що пов'язані зі стресогенними подіями війни, а також зі значущими подіями особистого життя. Так, особи в стані ПТСР та субклінічної депресії не уникають позитивних аспектів минулого, але значною мірою зосереджені на власному емоційному досвіді під час відтворення автобіографічних спогадів.

Особам без ознак емоційних порушень властиво відтворювати перцептивно-забарвлені деталізовані за змістом спогади особистого минулого, що супроводжуються їх роздумами, а також відзначаються організованістю змісту подій. Під час відтворення особистого минулого наші досліджувані без порушень емоційної стабільності демонструють прийняття позитивних та стресогенних подій як невід'ємної частини власного життя, що, на нашу думку, свідчить про цілісність структури їх особистісного досвіду.

В цілому, за результатами нашого дослідження особам з порушеннями емоційної сфери притаманна значна емоційна насиченість змісту автобіографічних спогадів. Тож, на нашу думку, під час вирішення психологічних проблем у осіб в стані посттравматичного стресового розладу або з ознаками депресії необхідно зацікавляти як психотерапевтичні техніки когнітивно-поведінкового напрямку націлені на осмислення та організацію особистого досвіду, так і психотерапевтичні методи спрямовані саме на внутрішній емоційний досвід та глибинні переживання осіб з порушеннями психоемоційного стану.

Перспективи дослідження ми вбачаємо у подальшому вивченні визначальних особливостей автобіографічної пам'яті у осіб з посттравматичним стресовим розладом та депресією шляхом аналізу розгорнутих наративів їх автобіографічних спогадів. На нашу думку, визначення рівня осмисленості особистого досвіду, а також зв'язків між особливостями автобіографічної пам'яті та плануванням майбутнього у осіб з порушеннями емоційної сфери може у сукупності слугувати підґрунтям для розробки методів експрес-діагностики порушень емоційної сфери під час війни.

Список використаних джерел

- Безпайко В.Г. Адаптація шкали для клінічної діагностики ПТСР та опитувальника "Перелік симптомів ПТСР" для української популяції. *НейроNEWS*. 2018. № 3. С. 30-31. <https://neuronews.com.ua/ua/archive/2018/3%2896%29/pages-30-31/adaptaciya-shkali-dlya-klinichnoyi-diaagnostiki-ptsr-ta-opituvnika-perelik-simptomiv-ptsr-dlya-ukrayinskoyi-populyaciyi-#gsc.tab=0>
- Зубовський Д.С., Осьодо В. І. Адаптація україномовної версії "Шкали депресії центру епідеміологічних досліджень". *Вісник Національного університету оборони України*. 2015. 3 (46). С. 232-236.
- Кузнецов М.А. Емоційна пам'ять : монографія. Харків: *Крок*. 2005. 568 с.
- Кузнецов М.А. Гендерні особливості емоційної та автобіографічної пам'яті. *Право та Безпека*. 2015. № 1. С. 102-108. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2015_1_20
- Невосна О.А. Порівняння емоційної пам'яті у представників різних поколінь. *Вісник Харківського національного університету. Серія Психологія*. 2011. Вип. 48. С. 164-169.
- Невосна О. А., Ярош Н. С. Зв'язок емоційної пам'яті (спогадів) та захисних механізмів молоді. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. 2021. Вип.71. С. 43-49. <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/18189/16603>
- Anderson B, Goldin PR, Kurita K, Gross JJ. Self-representation in social anxiety disorder: linguistic analysis of autobiographical narratives. *Behav Res Ther*. 2008. 46(10):1119-25. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2008.07.001>.
- Berntsen D., Hoyle R. H., Rubin D. C. The Autobiographical Recollection Test (ART): A measure of individual differences in autobiographical memory. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*. 2019. 8(3). P. 305–318. <https://doi.org/10.1037/h0101839>
- Berntsen D., Rubin D. C., Siegler I. C. Two versions of life: Emotionally negative and positive life events have different roles in the organization of life story and identity. *Emotion*. 2011.11(5), 1190–1 201. <https://doi.org/10.1037/a0024940>
- Boals A, Rubin DC, Klein K. Memory and coping with stress: the relationship between cognitive-emotional distinctiveness, memory valence, and distress. *Memory*.2008. 16(6):637-57. <https://doi.org/10.1080/09658210802083098>.
- Buchanan T. W. Retrieval of emotional memories. *Psychol Bull*. 2007. 133(5). P. 761-79. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.133.5.761>
- Conway M. A., Singer J. A., Tagini A. The self and autobiographical memory: Correspondence and coherence. *Social Cognition*. 2004. 22 (5). P. 495–537.
- Hitchcock C., Rodrigues E., Rees C., Gormley S., Dritschel B., & Dalgleish T. Misremembrance of Things Past: Depression Is Associated With Difficulties in the Recollection of Both Specific and Categorical Autobiographical Memories. *Clinical Psychological Science*, 2019. 7(4), 693-700. <https://doi.org/10.1177/2167702619826967>.

- Holland A.C., Kensinger E.A. Emotion and autobiographical memory. *Phys Life Rev.* 2010. 7(1):88-131. <https://doi.org/10.1016/j.plrev.2010.01.006>.
- Kensinger E.A. Remembering the Details: Effects of Emotion. *Emot Rev.* 2009. 1(2). P. 99-113. <https://doi.org/10.1177/1754073908100432>.
- Khan S., Haque S. Autobiographical memory and future episodic thinking among trauma-exposed Rohingya refugee people. *Applied Cognitive Psychology.* 2022. 36 (6). P. 1300-1311. <https://doi.org/10.1002/acp.4014>
- Nelson K., Fivush R. The Development of Autobiographical Memory, Autobiographical Narratives, and Autobiographical Consciousness. *Psychological Reports.* 2020. 123(1):71-96. <https://doi.org/10.1177/0033294119852574>.
- Rubin D. C. A Basic-Systems Approach to Autobiographical Memory. *Current Directions in Psychological Science.* 2005. 14 (2). P. 79-83. <https://doi.org/10.1111/j.0963-7214.2005.00339.x>
- Zasiekina L. Representation of Negative vs. Traumatic Events in Individual Memory. *Psychological Prospects Journal.* 2016. 28. P. 129-139. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2016-28-129-139>

O. NEVOENNA (Olena Nevoenna)
 Ph.D in Psychology, Associate Professor,
 Associate Professor of Department of General Psychology
 V.N. Karazhin Kharkiv National University, Svobody Sq., 4, Kharkiv, Ukraine
 E-mail: onevoenna@karazhin.ua
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7578-9902>
 Yu. ZINCHENKO (Yuliya Zinchenko),
 Master of Psychology,
 E-mail: uzinchenko5@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5027-0566>

AUTOBIOGRAPHICAL MEMORY IN PERSONS WITH PSYCHO-EMOTIONAL DISORDERS DURING THE WAR

The article describes the results of autobiographical memory problem studying in the context of violations of the emotional sphere of an individual, namely in persons who have different levels of emotional stability during the full-scale war in Ukraine. The peculiarities of autobiographical memory were determined among three clusters of subjects: with high PTSD scores, elevated levels of depression, and without recorded disorders of the emotional sphere. According to the results of the empirical study, a significantly higher level of emotional coloring of the content of the recent past memories was recorded in subjects with high rates of PTSD and depression compared to subjects without disturbances of emotional stability. Persons with signs of post-traumatic stress disorder reproduce emotionally colored memories in the form of monosyllabic impersonal sentences, avoiding mental immersion in the details of events, while in persons with signs of depression, emotionally colored memories are accompanied by perceptual-image brightness of their content. Individuals with symptoms of PTSD and depression reproduce many emotions when recalling personal experiences, do not ignore personally significant negative and positive events of the past, but focus more on their own emotional experience. In general, in subjects with signs of emotional disorders, generalized, monosyllabic emotional memories prevail in number over perceptually colored ones and are characterized by the fragmentary nature of the content reproduced in them. Subjects without emotional disturbances tend to reproduce detailed and perceptually colored memories during arbitrary reproduction. Individuals without disorders of emotional stability also tend to accompany personal memories with their own reflections and figurative details. Emotionally colored memories are also presented among the subjects of this group, but in small numbers. The most negative memories of the stressful events of the war, which are also accompanied by the reproduction of a complete situation in the subjects without signs of emotional disorders, are distinguished by the emotional saturation of the content. In general, individuals in a state of emotional stability demonstrate acceptance of both positive and stressful life events, which is reflected in the mental coherence of the content of their memories and the integral structure of their autobiographical memory.

Keywords: *autobiographical memory; emotional memory; emotional disturbances; emotional stability; PTSD; depression.*

References

- Anderson, B, Goldin, P.R, Kurita, K, Gross, J.J. (2008). Self-representation in social anxiety disorder: linguistic analysis of autobiographical narratives. *Behav Res Ther.* 46(10):1119-25. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2008.07.001>.
- Berntsen, D., Hoyle, R. H., Rubin, D. C. (2019). The Autobiographical Recollection Test (ART): A measure of individual differences in autobiographical memory. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition.* 8(3). P. 305-318. <https://doi.org/10.1037/h0101839>
- Berntsen, D., Rubin, D. C., Siegler, I. C. (2011). Two versions of life: Emotionally negative and positive life events have different roles in the organization of life story and identity. *Emotion.* 11(5), 1190-1 201. <https://doi.org/10.1037/a0024940>
- Bezsheyko, V. G. (2018). Adaptation of the scale for clinical diagnosis of PTSD and the questionnaire "List of symptoms of PTSD" for the Ukrainian population. *NeuroNEWS.* 3. P. 30-31. <https://neuronews.com.ua/ua/archive/2018/3%2896%29/pages-30-31/adaptaciya-shkali-dlya-klinichnoyi-diagnostiki-ptsr-ta-opituvannika-perelik-simptomiv-ptsr-dlya-ukrayinskoyi-populyaciyi-#gsc.tab=0> [In Ukrainian].
- Boals, A, Rubin, D.C, Klein, K. (2008). Memory and coping with stress: the relationship between cognitive-emotional distinctiveness, memory valence, and distress. *Memory.*16(6):637-57. <https://doi.org/10.1080/09658210802083098>.
- Buchanan, T. W. (2007). Retrieval of emotional memories. *Psychol Bull.* 2133(5). P. 761-79. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.133.5.761>
- Conway, M.A., Singer, J.A., Tagini, A. (2004). The self and autobiographical memory: Correspondence and coherence. *Social Cognition.* 22 (5). P. 495-537.
- Hitchcock, C., Rodrigues, E., Rees, C., Gormley, S., Dritschel, B., & Dalgleish, T. (2019). Misremembrance of Things Past: Depression Is Associated With Difficulties in the Recollection of Both Specific and Categorical Autobiographical Memories. *Clinical Psychological Science,* 7(4), 693-700. <https://doi.org/10.1177/2167702619826967>.
- Holland, A.C, Kensinger, E.A. (2010). Emotion and autobiographical memory. *Phys Life Rev.* 7(1):88-131. <https://doi.org/10.1016/j.plrev.2010.01.006>.
- Kensinger, E.A. (2009). Remembering the Details: Effects of Emotion. *Emot Rev.* 1(2). P. 99-113. <https://doi.org/10.1177/1754073908100432>.
- Khan, S., Haque, S. (2022). Autobiographical memory and future episodic thinking among trauma-exposed Rohingya refugee people. *Applied Cognitive Psychology.* 36 (6). P. 1300-1311. <https://doi.org/10.1002/acp.4014>

-
- Kuznetsov, M.A. (2005). *Emotional memory*: monograph. Kharkiv: Krok. [In Ukrainian].
- Kuznetsov, M.A. Gender features of emotional and autobiographical memory. *Law and Security*. 2015. 1. P. 102-108. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2015_1_20 [In Ukrainian].
- Nelson, K., Fivush, R. (2020). The Development of Autobiographical Memory, Autobiographical Narratives, and Autobiographical Consciousness. *Psychological Reports*. 123(1):71-96. <https://doi.org/10.1177/0033294119852574>.
- Nevoenna, O.A. (2011). Comparison of emotional memory in representatives of different generations. *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series Psychology*, 48. P. 164-169. [In Ukrainian].
- Nevoenna, O. A., Yarosh, N. S. (2021). The relationship between emotional memory (memories) and protective mechanisms of youth. *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series Psychology*, 71. P. 43-49. <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/18189/16603> [In Ukrainian].
- Rubin, D. C. (2005). A Basic-Systems Approach to Autobiographical Memory. *Current Directions in Psychological Science*. 14(2). P. 79–83. <https://doi.org/10.1111/j.0963-7214.2005.00339.x>
- Zasiekina, L. (2016). Representation of Negative vs. Traumatic Events in Individual Memory. *Psychological Prospects Journal*. 28. P. 129–139. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2016-28-129-139>
- Zubovskiy, D. S., Osyodlo, V. I. (2015). Adaptation of the Ukrainian version of the "Depression Scale of the Center for Epidemiological Research". *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*. 3 (46). P. 232-236. [In Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 08.04.2024 (The article was received by the editors 08.04.2024)

Стаття рекомендована до друку 19.05.2024 (The article is recommended for printing 19.05.2024)

ПСИХОЛОГІЯ ЗДОРОВ'Я ТА КЛІНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

DOI 10.26565/2225-7756-2024-76-07

УДК 159.9-051:316.362.1-055.52]:355.4(477-651.2:470-651.1)"202"

Г.В. КУКУРУЗА (Ганна Володимирівна Кукуруза)
 докторка психологічних наук, завідувачка відділення психології розвитку
 ДУ «Інститут охорони здоров'я дітей та підлітків НАМН України»,
 пр. Ювілейний 52-А, Харків, Україна.
avkukuruzat62@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1776-4088>

О.О. БЛИЗНЮК (Олена Олексіївна Близнюк)
 молодша наукова співробітниця відділення психології розвитку
 ДУ «Інститут охорони здоров'я дітей та підлітків НАМН України», пр. Ювілейний 52-А, Харків, Україна.
elena.bliznyuk.kb@gmail.com

С.М.ЦИЛЮРИК (Сергій Миколайович Циліорик)
 науковий співробітник відділення психології розвитку
 ДУ «Інститут охорони здоров'я дітей та підлітків НАМН України»,
 пр. Ювілейний 52-А, Харків, Україна.
<https://orcid.org/0000-0001-9557-3407>

ПАРТИСИПАТИВНА ВЗАЄМОДІЯ ФАХІВЦІВ ТА БАТЬКІВ В РАНЬОМУ ВТРУЧАННІ ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ

В статті розглянуто життєву та професійну ситуацію, у якій опинилися фахівці раннього втручання на початку війни в Україні, їх потреби та особливості надання послуги раннього втручання сім'ям у воєнний час. Також було побудовано модель партисипативної взаємодії фахівців та родини в ранньому втручанні, на основі якої було створено чек-лист «Реалізація сімейного плану раннього втручання: зустріч з сім'єю». Було використано методи анкетування та моделювання. Залучено фахівців із Харківської, Закарпатської, Одеської, Львівської, Донецької, Луганської областей та м. Вінниця (N=76). 52,6 % анкетованих фахівців були змушені змінити місце проживання, виїхавши з території активних бойових дій. Серед тих, хто виїхав, 17,1 % фахівців перебували за кордоном. 81,6 % фахівців продовжували працювати, з них 74,19 % – надавати послугу РВ, незважаючи на війну та вимушене переселення. Результати анкетування стали підґрунтям для створення моделі партисипативної взаємодії та її операціоналізації у вигляді чек-листа, який складається з п'яти розділів, що відображують послідовність дій фахівців: трансдисциплінарна команда, підготовка до зустрічі з сім'єю, привітання, реалізація цілей та підтримка батьків, підсумовування та планування наступної зустрічі. Розроблений чек-лист базується на доказових практиках раннього втручання та дозволяє забезпечити вимірюваність партисипативної взаємодії, що забезпечує якість зустрічей при реалізації сімейного плану раннього втручання та їх відповідність рекомендованим практикам. У висновках було визначено структуру потреб фахівців РВ під час війни в Україні: отримання нових знань щодо супроводу сімей і дітей під час війни, знання про травму та роботу з нею, спілкування з колегами, фінансові й матеріальні потреби, потреба в емоційній підтримці для попередження емоційного вигорання; обґрунтовано та розроблено чек-лист «Реалізація сімейного плану раннього втручання: зустріч», який дозволяє операціоналізувати поняття партисипативної взаємодії в ранньому втручанні.

Ключові слова: батьки дітей з особливими потребами; раннє втручання; партисипативна взаємодія; операціоналізація.

Катастрофічні ситуації руйнують звичайний уклад життя, що змушує людину пристосовуватися до невизначених умов. Людина, яка опинилася в таких життєвих обставинах, знаходиться в особливому стані й потребує соціально-психологічної допомоги та підтримки (Р. Байяра та ін., 2017; П.Волошин, 2014; В.Лазаренко, 2017; М.Лахад, 2017; Б.Плескач, 2017; Т.Титаренко, 2020; А.Балабанова, А.Перелігіна, 2022 та ін.). Особливо це стосується сімей, які виховують дітей раннього віку (від народження до трьох з половиною років) з порушеннями психофізичного розвитку. В дослідженнях Г.Кукурузи (2013) та М.Гуральника (2011) показано, що в перші роки життя затримку або порушення розвитку виявляють у 13-18 % дітей. Такі

діти та їх сім'ї потребують послуги раннього втручання (РВ) – системи комплексної міждисциплінарної сімейно-центрованої допомоги, спрямованої на розвиток дитини, нормалізацію життя родини та профілактику інвалідизації дітей. Втручання спрямовані на підсилення батьків, використання ними навчальних можливостей щоденних активностей для сприяння розвитку дитини.

За даними Мінсоцполітики України (2022) майже 70 % дітей з сімей, охоплених послугою РВ, успішно почали соціалізацію, а 95 % з опитаних родин підтверджують позитивні результати для родини та дитини. Е. Пуерто Мартінес (2020), Т.Панченко та А.Заплатинська (2018) звертають увагу, що втручання в ранньому дитинстві базується на біомедичних,

поведінкових, соціальних та освітніх дослідженнях і вимагає участі фахівців з багатьох дисциплін та залучення членів родини дитини. Важливим стає питання способу організації взаємодії фахівця та членів родини. Аналіз наукової літератури дає підстави обрати партисипативну форму організації взаємодії як таку, що сприяє спільній участі фахівців та членів родини дитини у напрацюванні практичних рішень щодо розв'язання або зменшення гостроти наявних проблем.

С. Ріфкін і М. Канджер (2002) розкривають особливості партисипативної взаємодії на прикладі залучення людей з інвалідністю, хронічними захворюваннями до рішення їх проблем як споживачів медичних і соціальних послуг, коли вони не просто залучаються до взаємодії з фахівцями, а також спільно з ними працюють над плануванням і розвитком конкретної сфери послуг. На думку авторів існують різні форми партисипації: від пасивної, де людина виступає як споживач упроваджених якісних змін і дає свій відгук про ці зміни, до активної, де людина залучається у процес розроблення та запровадження змін, контролює активності.

Для О. Мінцер та колег (2019) важливим є комунікативний компонент партисипації в медицині, метою якого є інформування пацієнта про можливість у процесі лікування ухвалення зважених рішень щодо способів і методів лікування.

Г. Суріна (2017) наголошує, що партисипація є дієвою співпричетністю, наслідки якої можна розглядати на особистісному, організаційному та соціальному рівнях.

Партисипативність як підхід в РВ передбачає організацію допомоги таким чином, щоб вона працювала на підтримку усвідомленого вибору та участі сім'ї, посилювала здатність сім'ї розвиватися, позитивно впливала на її самоефективність та рівень контролю над власним життям. Партисипативність підвищує компетентність та розширює можливості сім'ї, а також сприяє мінімізації формування її залежності від спеціалістів та послуг.

Партисипативність проявляється у професійній поведінці фахівців РВ у залученні членів родини в процес свідомого прийняття рішень. В межах партисипативного підходу підкреслюється відповідальність тих, кому надається допомога за пошук рішень, за набуття знань та навичок для поліпшення умов свого життя, заохочується активна та значуща участь сім'ї у взаємовідносинах зі спеціалістами. Зміцнення співпраці між сім'ями та фахівцями включає практику, що надає сім'ям можливість обговорювати варіанти втручання, отримувати інформацію для здійснення вибору, діяти спільно та обмінюватися інформацією у процесі прийняття рішень, брати активну участь у здійсненні та виконанні прийнятих рішень. Реальність війни об'єднала фахівців та батьків наявністю спільного досвіду. Важливим ресурсом для фахівців у ситуації повномасштабної агресії стала підтримка батьків, що підвищило значення партисипативності як способу організації взаємодії між фахівцями та батьками в ранньому втручанні.

Партисипативність є стрижнем науково доказових практик в ранньому втручанні та надає їм унікального

характеру, підкреслює активну участь сім'ї у процесі досягнення своїх цілей та передбачає організацію роботи у партнерстві з сім'єю з метою виявлення потреб сім'ї та співробітництво в отриманні необхідних ресурсів, залучення сім'ї до процесу прийняття обґрунтованих рішень щодо ресурсів та підтримки, які найкраще задовольняють потреби, визначені сім'єю, надання можливості членам сімей брати участь у отриманні необхідних ресурсів та підтримки, підтримка та повага до рішень сім'ї, навіть якщо вони не збігаються з рішеннями фахівців.

Мета дослідження. Визначення особливостей партисипативної взаємодії фахівців та батьків в ранньому втручанні під час війни в Україні.

Характеристика вибірки. У дослідженні взяли участь 76 фахівців із Харківської, Закарпатської, Одеської, Львівської, Донецької, Луганської областей та м. Вінниця. 52,6 % фахівців були змушені змінити місце проживання. Переважно це ті, хто проживав на території активних бойових дій. Серед тих, хто виїхав, 17,1 % фахівців перебували за кордоном.

Методи дослідження: опитування та моделювання. Для проведення дослідження було розроблено опитувальник, який складався з питань, що дозволяли описати життєву та професійну ситуацію, у якій опинилися фахівці раннього втручання на початку війни, їх потреби та особливості надання послуги РВ сім'ям у воєнний час. Також було побудовано модель партисипативної взаємодії фахівців та батьків в ранньому втручанні, на основі якої було створено чек-лист «Реалізація сімейного плану раннього втручання: зустріч з сім'єю».

Результати. Анкетування фахівців раннього втручання показало, що 27,6 % опитаних на момент дослідження почувалися в безпеці. Вони перебували або в західній частині України, яка знаходилася далеко від кордонів з Росією, від вибухів, активних бойових дій або за кордоном. Відчуття безпеки давало «добре знайоме середовище, коли поруч ті, кого я знаю й відчуваю щодо них упевненість». 65,8 % фахівців зазначили, що відчувають себе в безпеці тільки частково, відзначали, що їх «лякають повітряні тривоги», «війна стосується всіх, хто знаходиться в Україні», «ракета може долетіти будь-куди». Для тих, хто перебував за межами України, важливою була фізична безпека, але тривогу та непевність викликало те, що в новій країні «нові умови, нові закони, мови не знаємо», «у вухах ще вибухи, прольоти літаків, стрілянина», «в іншій країні в безпеці, але в повній невизначеності».

Незважаючи на стрес та вимушену міграцію 81,6 % фахівців продовжували працювати, з них 74,19 % – надавати послугу РВ. Практично всі (91,8 %), навіть не працюючи в ранньому втручанні на момент опитування, хотіли б спілкуватися з колегами з інших команд РВ у вигляді регулярних онлайн зустрічей – семінарів та тренінгів (81,6 %), обговоренні випадків (69,7 %). Від такого спілкування фахівці очікували обмін досвідом, як працювати в нових умовах війни (74,19 %), та підтримки (17,18 %). 21 фахівець був готовий випробувувати нові форми співпраці з фахівцями інших команд, приєднавшись до них як члени команди для надання послуги РВ.

Серед причин, які не давали можливості фахівцям працювати в ранньому втручанні, були: вимушено перервана в результаті бойових дій робота організацій, особисті проблеми та відсутність емоційних ресурсів, технічні перешкоди й неможливість підтримувати зв'язок із командою, втрата зв'язку із сім'ями, які отримували послугу до війни, вимушене переселення. Повернення до надання послуги раннього втручання, на думку фахівців, потребувало вирішення організаційних та фінансових питань, стабілізації ситуації у власному житті, додаткового навчання, можливості мати підтримку тренерів раннього втручання, забезпечення контакту із сім'ями, які були в послугі і новими сім'ями.

Для тих, хто продовжував надавати послугу РВ, основними потребами були: отримання нових знань щодо супроводу сімей і дітей під час війни, знань щодо травми та роботи з нею (96,1 %), вирішення фінансових та матеріальних проблем (53,9 %), емоційна підтримка та попередження емоційного вигорання (40,8 %).

Фахівці перебували в стресовому стані. Ситуація вимушеного переселення й різних і непередбачуваних змін, пов'язаних із війною, виникла у фахівців: «Є власний емоційний стан, який впливає на роботу більше, ніж зазвичай». Для 92,1 % фахівців ресурсом у подоланні таких станів стала командна робота й спілкування з колегами з інших команд.

Також з'явилася нова реальність у роботі із сім'ями. Фахівці відчували: «Сім'ї стали більш відкритими, з'явилася партнерство, послуга раннього втручання виявилася для них зараз більш актуальною, ніж раніше»; «Батьки відчують нашу підтримку й участь, у свою чергу зараз підтримують спеціалістів»; «В умовах війни відчуваю сильну підтримку від сімей»; «У мирні часи відчувала, що сама більше надаю емоційну підтримку. Зараз це емоційний взаємобмін»; «Ми підтримуємо одне одного, сім'я – мене, я – її, бо всі опинилися в рівних умовах». «Під час війни партнерські відносини із сім'ями, що отримують послугу, виїшли на новий рівень довіри, тепер ми підтримуємо одне одного, – фахівці батьків, батьки – фахівців». Таким чином, ще одним важливим ресурсом для фахівців стала підтримка сімей.

Нові та непередбачувані умови потребували додаткових зусиль для налагодження роботи, створення гнучкого графіку зустрічей, використання телефону, листування, надання послуги в бомбосховищах, пошук можливості для придбання девайсів, які забезпечують більш стабільний зв'язок.

Отриманий під час пандемії Covid 19 досвід дозволив адаптувати послугу раннього втручання до надання в онлайн форматі з урахуванням специфіки та збереження базових принципів. Довоєнний досвід дав можливість не переривати послугу з початку війни, зберегти частоту, тривалість і структуру зустрічей. Збереження сетінгу давало відчуття передбачуваності й стабільних відносин. Послуга раннього втручання забезпечувала зв'язок із тим, що було до війни, наступність між минулим та теперішнім життям.

Серед ресурсів, які допомагали фахівцям упоратися із ситуацією та продовжувати надавати послугу, було спілкування з колегами. Таке спілкування надавало емоційну підтримку, відчуття професійної спільноти,

створювало можливості обміну інформацією й досвідом, напрацюваннями в наданні послуги в умовах війни, забезпечувало підтримку колег у подоланні можливих труднощів. Фахівці виявили готовність випробовувати нові формати міжкомандної співпраці, надавати послугу раннього втручання в складі інших команд. Це було відповіддю на ситуацію руйнування через війну деяких команд РВ. Фахівці вбачали в цьому розширення можливостей і збагачення, незважаючи на абсолютну новизну такого підходу й певні ризики.

За результатами анкетування було визначено важливість підтримки фахівців РВ у вигляді регулярного професійного спілкування, навчання, тренінгів, обговорення випадків і супервізій, а також організації та розробки такої форми взаємодії команд раннього втручання та батьків дітей, підґрунтям якої був би принцип партисипативності.

Наступним завданням було побудова моделі партисипативної взаємодії фахівців та батьків в ранньому втручанні під час війни в Україні за рахунок визначення основних практик фахівців та їх операціоналізації на кожному з етапів здійснення візитів до сім'ї під час реалізації сімейного плану раннього втручання. До рекомендованих практик, які за результатами досліджень визнані науково доказовими, відносяться сімейно-центроване втручання, засноване на повсякденних рутинних; втручання в природному контексті навчання; командна робота, переважно трансдисциплінарна; координація та інтеграція послуг і ресурсів.

Операціоналізація означає перетворення абстрактних понять на вимірювані спостереження. Операціоналізація дозволяє систематично збирати дані про процеси та явища, які не можна спостерігати безпосередньо. Для операціоналізації поняття партисипаторна взаємодія була розроблена процедура у вигляді чек листа «Реалізація сімейного плану раннього втручання: зустріч з сім'єю».

Чек лист «Реалізація сімейного плану раннього втручання» складається з п'яти розділів, в яких відображена послідовність дій фахівців: трансдисциплінарна команда, підготовка до зустрічі з сім'єю, привітання, реалізація цілей та підтримка батьків, підсумовування та планування наступної зустрічі.

Розділ «трансдисциплінарна команда» включає 6 контрольних пунктів, які описують діяльність команди раннього втручання та ключового фахівця (КФ) в трансдисциплінарній моделі. Розділ «підготовка до зустрічі з сім'єю» складається з 6 контрольних пунктів, «привітання» має 14 пунктів, «реалізація цілей та підтримка сім'ї – 20 пунктів, завершальний розділ «підсумовування та планування наступної зустрічі» - 8 контрольних пунктів. Один контрольний пункт дозволяє операціоналізувати декілька практик. Контрольний пункт може відображати бажану поведінку фахівця, тривалість етапу, необхідну документацію, орієнтовний перелік питань, якими користується КФ при зустрічі. Фахівцям рекомендується після проведення зустрічі провести оцінку, відмітивши відповідність контрольному пункту за допомогою бальної оцінки, де 1 бал означає так, а 0 балів – ні. Після підрахунку кількості балів в кожному розділі слід порівняти кількість

позитивних відповідей у кожному розділі із загальною кількістю питань. При наявності негативних відповідей слід проаналізувати та обговорити з членами команди

можливі причини розбіжностей. Результати операціоналізації поняття партисипативна взаємодія через рекомендовані практики наведені в таблиці 1.

Таблиця 1. Операціоналізація поняття партисипаторніс / Operationalization of the concept of participation

Поняття	Рекомендована практика	Кількість перевірючих питань	Приклад
Партисипативна взаємодія	Сімейно-центрованість	33	КФ заповнював «Наступні кроки» зі слів батьків та задавав їм питання: Що планують робити впродовж тижня до наступної зустрічі? Які ідеї та плани для наступної зустрічі?
	Транс дисциплінарність	3	КФ має регулярні зустрічі з фахівцями команди ведення сім'ї для обговорення питань роботи з сім'єю. Частота: 1 раз в місяць або частіше (за потребою)
	Робота в природному середовищі	12	КФ використовував природне середовище навчання як контекст втручання (іграшки, фізичний простір тощо)
	Координація та інтеграція послуг	3	В процесі роботи з цілями для сім'ї та цілями для батьків спирався на Екокарту

Модель партисипативної взаємодії батьків та ключового фахівця представлено на рис. 1.

Рисунок 1. Модель партисипативної взаємодії батьків та ключового фахівця/Model of participatory interaction between parents and a key specialist

Таким чином, розроблений чек лист базується на доказових практиках в ранньому втручанні та дозволяє забезпечити вимірюваність партисипативної взаємодії, що забезпечує якість зустрічей при реалізації сімейного плану раннього втручання та їх відповідність рекомендованим практикам.

Висновки.

- Визначено структуру потреб фахівців РВ під час війни в Україні: отримання нових знань щодо супроводу сімей і дітей під час війни, знання про травму та роботу з нею, спілкування з колегами, фінансові й матеріальні потреби, потреба в емоційній підтримці для попередженні емоційного вигорання.
- Обґрунтовано та розроблено чек лист «Реалізація сімейного плану раннього втручання: зустріч з сім'єю», який дозволяє операціоналізувати поняття партисипативної взаємодії в ранньому втручанні за

визначеними практиками та виміряти ці характеристики.

Перспективи подальшого дослідження пов'язані з задоволенням потреби в знаннях та навичках щодо проблем стресу та психічної травми за умов поглиблення, деталізації та отримання специфічних знань та вмінь з цієї тематики, що пов'язано з практичним досвідом фахівців та новими потребами сімей та дітей.

Список використаних джерел

- Байярд Р., Махашвілі Н., Джавахішвілі Дж. Приховані наслідки конфлікту. Проблеми психічного здоров'я та доступ до послуг серед внутрішньо переміщених осіб в Україні. Тбілісі: International Alert. 2017. 28с.
- Балабанова А.М., Перелігіна А.А. Технології відновлення соціально-психологічних ресурсів життєздатності особистості, яка переживає наслідки травматичних подій. Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології: монографія. / за зал ред. В. П. Садкового, О. В. Тімченка; НУЦЗУ. Х.: ФОП Панов А.М., 2022. С. 110-126. <http://repositc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/16640>
- Діагностика, терапія та профілактика медико-психологічних наслідків бойових дій в сучасних умовах: метод. рек. / П.В. Волошин та ін. Х.: ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України», 2014. 80с. <https://inpn.org.ua/uploads/files/>
- Кукуруза Г.В. Психологічна модель раннього втручання: допомога сім'ям, що виховують дітей раннього віку з порушенням розвитку: монографія. Х. 2013. 244 с.
- Лазаренко В.О. Наратив як засіб переосмислення життєвих подій у контексті проблеми адаптації особи до наслідків воєнного конфлікту. *Проблеми політичної психології*, 2017. № 5(19). С.25-32. <https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/7/>
- Мінсоцполітики: 70% дітей з сімей, охоплених раннім втручанням, успішно соціалізуються. 2022. URL.: <https://www.kmu.gov.ua/news/70-ditej-z-simej-ohopenih-rannim-vtruchannyam-uspishno-socializuyutsya>
- Мінцер О.П., Мироненко Н.В., Сінсько Н.О., Новик А.М. Партисипація пацієнтів як елемент забезпечення безпеки надання медичної допомоги: особливості дистанційного

- формату. *Медицина інформатика та інженерія*. 2019. 4. С. 76-79. <https://doi.org/10.11603/mic.1996-1960.2019.4.11024>
- Панченко Т.А., Заплатинська А.Б. Раннє втручання як система комплексної допомоги дітям раннього та дошкільного віку. *Народна освіта*. 2018. Вип. 3. С. 12-18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NarOsv_2018_3_4
- Плескач Б. В., Уркаєв В. С. Соціально-психологічні аспекти психотерапевтичної допомоги внутрішньо переміщеним особам. *Актуальні проблеми психології. Консультативна психологія і психотерапія*. 2017. Т.3 Вип. 13. С. 74 – 91. https://lib.iitta.gov.ua/711272/1/Pleskach_Urkaev2017.pdf
- Суріна А. Поняття “партципація”: генеза і актуальність. *Політологія. Вісник Дніпропетровського університету*, 2017. № 1. С. 55-63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2017_1_9
- Титаренко Т. М. *Посттравматичне життятворення: способи досягнення психологічного благополуччя*. монографія / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТА, 2020. 160 с.
- Guralnick M.J. Why Early Intervention Works: A Systems Perspective. *Infants Young Child*. 2011 Jan 1;24(1):6-28. <https://doi.org/10.1097/YC.0b013e3182002cfe>.
- Lahad M. From victim to victor: The development of the BASIC PH model of coping and resiliency. *Traumatology*, 2017. 23(1). P. 27–34. <https://doi.org/10.1037/trm0000105>
- Puerto Martínez E. Evolución histórica de la Atención temprana. *Aula de Encuentro*, 2020. V. 22 (1). P. 318-337. <https://doi.org/10.17561/ae.v22n1.12>
- Rifkin S.B., Kangere M. What is Participation? URL: https://www.researchgate.net/publication/311607512_What_is_Participation

H. KUKURUZA (Hanna Kukuruzka)

Doctor of Psychological Sciences,

Head of the Department of Developmental Psychology

GA "Institute for Children and Adolescents Health Care at the National Academy of Medical Sciences of Ukraine",

Kharkiv, Ukraine.

avkukuruzka62@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1776-4088>

O. BLIZNYUK (Olena Bliznyuk)

Junior Researcher at the Department of Developmental Psychology GA "Institute for Children and Adolescents Health Care at the National Academy of Medical Sciences of Ukraine", Kharkiv, Ukraine.

elena.bliznyuk.kb@gmail.com

S. TSYLYURYK (Serhiy Tsylyuryk)

Researcher at the Department of Developmental Psychology GA "Institute for Children and Adolescents Health Care at the National Academy of Medical Sciences of Ukraine", Kharkiv, Ukraine.

<https://orcid.org/0000-0001-9557-3407>

PARTICIPATIVE INTERACTION BETWEEN SPECIALISTS AND PARENTS IN EARLY INTERVENTION DURING THE WAR IN UKRAINE

The article examines the life and professional situation in which early intervention specialists found themselves at the beginning of the war in Ukraine, their needs and features of providing early intervention services to families during wartime. A model of participatory interaction between specialists and the family in early intervention was also built, on the basis of which the checklist "Implementation of the family plan of early intervention: meeting with the family" was created. Questionnaire and modeling methods were used. Specialists from Kharkiv, Zakarpattia, Odesa, Lviv, Donetsk, Luhansk regions and Vinnytsia were involved (N=76). 52.6% of the surveyed specialists were forced to change their place of residence after leaving the territory of active hostilities. Among those who left, 17.1% of specialists were abroad. 81.6% of specialists continued to work, of which 74.19% - provided RV service, despite the war and forced resettlement. The results of the questionnaire became the basis for creating a model of participatory interaction and its operationalization in the form of a checklist, which consists of five sections that reflect the sequence of actions of specialists: transdisciplinary team, preparation for a meeting with the family, greetings, implementation of goals and support of parents, summarizing and planning the next meeting. The developed checklist is based on evidence-based practices of early intervention and allows to ensure the measurability of participative interaction, which ensures the quality of meetings during the implementation of the family plan of early intervention and their compliance with recommended practices. In the conclusions, the structure of the needs of emergency personnel during the war in Ukraine was determined: obtaining new knowledge about accompanying families and children during the war, knowledge about trauma and work with it, communication with colleagues, financial and material needs, the need for emotional support to prevent emotional burnout; the checklist "Implementation of the family plan of early intervention: meeting" was substantiated and developed, which allows operationalizing the concept of participatory interaction in early intervention.

Keywords: *parents of children with special needs; early intervention; participatory interaction; operationalization.*

References

- Balabanova, L.M., Perelighina, L.A. (2022). Technologies for restoring the socio-psychological resources of the vitality of an individual who is experiencing the consequences of traumatic events. *Aktualni doslidzhennia v suchasni vitchyzniani ekstremalni ta kryzovi psykholohii* : monohrafiia. / za red. V.P. Sadkovo, O.V. Timchenka. X. : Panov L.M., P. 110-126. <http://repositc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/16640> [In Ukrainian]
- Bayard, R., Mahashvili, N., Javakishvili, J. (2017). *Hidden consequences of conflict. Mental health problems and access to services among internally displaced persons in Ukraine*. Tbilisi: International Alert. [In Ukrainian]
- Diagnosis, therapy and prevention of medical and psychological consequences of hostilities in modern conditions.* / P.V. Voloshyn et al. Kh.: State University "Institute of Neurology, Psychiatry and Narcology of the National Academy of Sciences of Ukraine", 2014. <https://inpn.org.ua/uploads/files/> [In Ukrainian]
- Guralnick, M.J. (2011). Why Early Intervention Works: A Systems Perspective. *Infants Young Child*. Jan 1;24(1):6-28. <https://doi.org/10.1097/YC.0b013e3182002cfe>.
- Kukuruzka, G.V. (2013). *A psychological model of early intervention: helping families raising young children with developmental disabilities*: monograph. Kharkiv. [In Ukrainian]

- Lahad, M. (2017). From victim to victor: The development of the BASIC PH model of coping and resiliency. *Traumatology*, 23(1). P. 27–34. <https://doi.org/10.1037/trm0000105>
- Lazarenko, V.O. (2017). Narrative as a means of reinterpreting life events in the context of the problem of a person's adaptation to the consequences of a military conflict. *Problemy politychnoi psykholohii*, 5(19). P.25-32. <https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/7/> [In Ukrainian]
- Ministry of Social Policy: 70% of children from families covered by early intervention are successfully socialized. 2022. URL.: <https://www.kmu.gov.ua/news/70-ditej-z-simej-ohopenih-rannim-vtruchannyam-uspishno-socializuyutsya> [In Ukrainian]
- Mintser, O.P., Myronenko, N.V., Sinyenko, N.O., Novyk, A.M. (2019). Patient participation as an element of ensuring the safety of medical care: features of the remote format. *Medical informatics and engineering*. 4. P. 76–79. <https://doi.org/10.11603/mie.1996-1960.2019.4.11024> [In Ukrainian]
- Panchenko, T.L., Zaplatinska, A.B. (2018). Early intervention as a system of comprehensive care for children of early and preschool age. *Narodna osvita*. 3. P. 12-18. URL.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NarOsv_2018_3_4 [In Ukrainian]
- Pleskach, B.V., Urkaev, V.S. (2017). Socio-psychological aspects of psychotherapeutic assistance to internally displaced persons. *Aktualni problemy psykholohii. Konsultatyvna psykholohiia i psykhoterapiia*. 3(13). P. 74 – 91. https://lib.iitta.gov.ua/711272/1/Pleskach_Urkaev2017.pdf [In Ukrainian]
- Puerto Martínez, E. (2020). Evolución histórica de la Atención temprana. *Aula de Encuentro*, V. 22 (1). P. 318-337. <https://doi.org/10.17561/ae.v22n1.12>
- Rifkin, S.B., Kangere, M. What is Participation? URL: https://www.researchgate.net/publication/311607512_What_is_Participation
- Surina, A. (2017). The concept of "participation": genesis and relevance. *Politolohiia. Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu*. 1. P. 55-63. URL.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2017_1_9 [In Ukrainian]
- Tytarenko, T. M. (2020). Post-traumatic life creation: methods of achieving psychological well-being: monograph / Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii. Kropyvnytskyi : Imeks-LTD. [In Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 08.04.2024 (The article was received by the editors 08.04.2024)

Стаття рекомендована до друку 21.05.2024 (The article is recommended for printing 21.05.2024)

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

DOI 10.26565/2225-7756-2024-76-08
УДК 159.9

О.В. Войтенко (Олена Василівна Войтенко)
кандидат психологічних наук, доцент,
докторант кафедри психології
Державного торговельно-економічного університету,
Київ, 19, м. Київ, 02156, Україна
helenmail73@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-9407-4574>

ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ЯК ПОСЕРЕДНИК У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МІЖ СТИЛЕМ
ЛІДЕРСТВА ТА ПРОФЕСІЙНИМ БЛАГОПОЛУЧЧЯМ

Розкриття нелінійних зв'язків між характеристиками лідерства та професійним благополуччям працівників сприяє глибшому розумінню психологічних детермінант цього феномену. Метою цього дослідження є емпірична перевірка медіаторної ролі психологічної безпеки у взаємозв'язку між характеристиками лідерства та професійним благополуччям. Відповідно до поставленої мети був застосований метод поперечного зрізу з використанням Шкали оцінки сприйманого лідерства «Багатофакторного опитувальника лідерства» (MLQ, форма 5X-Short) Басса та Аволіо, Анкети задоволення потреб (NSQ) Портера, Шкали задоволеності роботою (JSS) Спектора, Шкали психологічної безпеки Едмондсон. Учасниками опитування стали 170 викладачів вищої школи України. За результатами дослідження встановлено, що зв'язок між психологічною безпекою та професійним благополуччям працівників функціонує через задоволення їх психологічних потреб. Емпіричне дослідження дозволило підтвердити медіаторну роль психологічної безпеки у взаємозв'язку між стилем лідерства та професійним благополуччям. Встановлено, що відносний внесок психологічної безпеки у передбачення професійного благополуччя підвищується в міру зниження позитивного характеру лідерства. Виявлені нами посередницькі ефекти доповнюють існуючий обсяг знань про психологічні механізми формування професійного благополуччя працівників і відкривають нові перспективи підвищення його рівня та ефективної профілактики порушень.

Ключові слова: лідерство; психологічна безпека; професійне благополуччя особистості; аналіз посередництва.

Вступ та сучасний стан досліджуваної проблеми.

Активний дослідницький інтерес до проблеми професійного благополуччя в останні десятиліття пов'язаний з ідеєю про те, що краще розуміння цього феномена може сприяти підвищенню його рівня у працівників та покращенню організаційних результатів у цілому. З урахуванням неодноразово підтвердженого позитивного зв'язку між благополуччям і продуктивністю працівників (Almahri, & Abd Wahab, 2023; Krekel et al., 2019), пошук шляхів підтримки професійного благополуччя набуває актуальності, в першу чергу, в управлінській практиці. Дослідження в менеджменті доводять, що стиль лідерства може впливати на багато умов роботи в організації (Dahlan, et al., 2024; Iqbal et al., 2020), але визначення того, як саме лідери можуть сприяти професійному благополуччю працівників, залишається відносно новим напрямком наукових пошуків.

Теоретичний аналіз виявив достатньо підтверджень як позитивного, так і негативного впливу лідерства на задоволеність працівників роботою та їх професійне здоров'я. Існуючі розбіжності обумовлені, перш за все, специфікою лідерства. Доведений прямий вплив топичного лідерства на залученість працівників у робочі процеси, задоволеність роботою та ефективність працівників (Dahlan et al., 2024). Виявлено негативні

кореляції емоційного вигорання лідера з підтримуючою поведінкою лідера, що опосередковано збільшує вигорання працівників (ten Brummelhuis, et al., 2014). Інші автори аналізують лідерську поведінку як потенційний ресурс укріплення здоров'я працівників (Yao, 2021; Nielsen, and Taris, 2019). Існують свідчення про нелінійний характер зв'язку між характеристиками лідерства та різними аспектами професійного благополуччя. Показано, наприклад, що керівники можуть ефективно сприяти професійному здоров'ю працівників, демонструючи повагу через позитивний зворотний зв'язок, але за умов високого індексу індивідуальної дистанції влади, цей ефект знижується (Winkler, et al., 2014). Встановлений факт пояснюється тим, що висока дистанція влади з властивою їй жорсткістю ієрархії в групі, ускладнює обговорення з керівництвом питань, пов'язаних зі стресорами на робочому місці, такими як робоче перевантаження, несприятливе робоче середовище, дисбаланс між роботою й особистим життям, тим самим підвищуючи рівень стресу працівників (Oruh, & Dibia, 2020). Стресогенність робочого середовища, обумовлена управлінською практикою в організації, загрожує фрустрацією базових потреб працівників і, відповідно, знижує рівень їх професійного благополуччя (Voitenko et al., 2024). Отже, лідерська поведінка є

Як цитувати: Войтенко, О. В. (2024). Психологічна безпека як посередник у взаємозв'язку між стилем лідерства та професійним благополуччям. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, (76), 54-63. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2024-76-08>

In cites: Voitenko, O.V. (2024). Psychological safety as a mediator in the relationship between leadership style and professional well-being. *Visnyk of V.N. Karaz'in Kharkiv National University. Series Psychology*, (76), 54-63. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2024-76-08> [in Ukrainian]

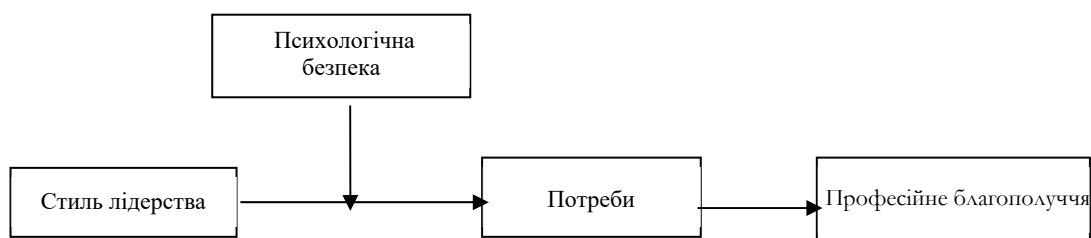
© Войтенко, О. В., 2024; CC BY 4.0 license

важливим попередником професійного благополуччя працівників, зв'язок між ними має нелінійний характер, але змінні-посередники наразі чітко не визначені і потребують додаткових досліджень.

Вірогідним кандидатом на висвітлення характеру зв'язку між специфікою лідерства та професійним благополуччям є психологічна безпека. У науковій літературі активно обговорюються аргументи на користь підтримки керівництвом атмосфери психологічної безпеки (Newman et al., 2017; Almahri, Abd Wahab, 2023; Hallam et al., 2023). Уільям Кан (1990), визначаючи психологічну безпеку як сприйняття людиною того, чи комфортно їй демонструвати та використовувати себе, не побоюючись негативних наслідків для самооцінки, статусу чи кар'єри, стверджував, що люди з більшою вірогідністю будуть почуватись безпечно у психологічному плані, коли в них є довірчі та підтримуючі міжособистісні стосунки з колегами по роботі. Психологічно безпечне робоче середовище розглядається як середовище, в якому працівники почувуються у безпеці, висловлюючи ідеї, охоче шукають і надають чесний зворотний зв'язок, співпрацюють, йдуть на ризик і експериментують (Edmondson, 2018). Показано, що психологічно безпечні робочі місця також сприяють психічному здоров'ю (Hallam, et al., 2023).

На сприйняття психологічної безпеки зазвичай впливають характеристики керівництва та команди. Підтримка керівництвом атмосфери психологічної безпеки широко обговорюється в науковій літературі. Лідерська поведінка вважається важливою передумовою для психологічної безпеки (Edmondson, & Bransby, 2023; Newman et al., 2017). Існують емпіричні докази посередницької ролі психологічної безпеки у взаємозв'язку між різними стилями лідерства та інноваційною поведінкою працівників. Показано, що психологічна безпека опосередковує вплив амбідекстерного лідерства на орієнтовану на зміни організаційну поведінку працівників (Iqbal, et al., 2020). Встановлено, що інклюзивне лідерство, пов'язане з

відкритістю та доступністю лідера, позитивно корелює з психологічною безпекою, яка, в свою чергу, сприяє «голосовій» поведінці працівників. (Lee S. & Dahinten, 2021). Неодноразово підкреслювалась роль трансформаційного лідерства у сприянні творчості та інноваціям через створення атмосфери психологічної безпеки. Трансформаційні лідери підтримують психологічну безпеку своїх співробітників і, відповідно, зменшують їх побоювання щодо негативного зворотного зв'язку, що у свою чергу сприяє ініціативній поведінці (Carmeli et al., 2014). Психологічна безпека, по суті, полягає з зниженні міжособистісного ризику, який обов'язково супроводжує певні інновації. Тобто, через посередництво атмосфери психологічної безпеки лідери надають працівникам можливість генерувати нові ідеї та діяти більш новаторські, відкрито висловлювати свою думку та критичні зауваження, не хвилюючись про негативні наслідки і, таким чином, сприяє задоволенню потреб у самоактуалізації і самоствердженні, підтримує особистісне зростання працівників, підвищує впевненість і ефективність. За рахунок створення психологічно безпечної атмосфери трансформаційні лідери формують довіру своїх співробітників, що дозволяє їм вчасно повідомляти про актуалізовані потреби і, очевидно, є передумовою благополуччя в професійному середовищі. Згідно з мотиваційно-ціннісною моделлю професійного благополуччя (Voitenko et al., 2024), яка представляє його як інтегрований стан, що формується у зв'язку з тим, наскільки у професійній діяльності реалізовано потреби особистості, з урахуванням індивідуальних цінностей і смислів, психологічна безпека сприяє задоволенню актуалізованих психологічних потреб працівника, а отже виступає як детермінанта його професійного благополуччя. Таким чином, відповідно до мотиваційно-ціннісної моделі професійного благополуччя (Voitenko et al., 2024), яка є концептуальною основою нашого дослідження, очікується наступний гіпотетичний взаємозв'язок (рис.1):

Рисунок 1. Посередницький вплив психологічної безпеки у взаємозв'язку між стилем лідерства та професійним благополуччям/The mediating effect of psychological safety in the relationship between leadership style and occupational well-being

На рисунку 1 відображено теоретичну основу нашого дослідження, відповідно до якої вплив характеристик лідерства на професійне благополуччя здійснюється через посередництво психологічної безпеки та задоволення актуалізованих психологічних потреб працівників, що дозволяє побудувати програму дослідження на основі низки гіпотез:

H1: Професійне благополуччя працівників пов'язане зі стилем лідерства

H2: Професійне благополуччя працівників корелює з рівнем їх психологічної безпеки

H3: Зв'язок психологічної безпеки з професійним благополуччям опосередкований задоволенням психологічних потреб працівників

H4: Психологічна безпека опосередковує вплив характеристик лідерства на професійне благополуччя працівників.

Отже, **метою** цього дослідження є визначення характеру взаємозв'язку між стилем лідерства, психологічною безпекою та професійним благополуччям особистості, і, зокрема, емпірична перевірка посередницької ролі психологічної безпеки у взаємозв'язку між характеристиками лідерства та професійним благополуччям працівника.

Методи дослідження. Мету цього дослідження було реалізовано за допомогою методу поперечного зрізу з використанням Шкали психологічної безпеки Едмондсон, Шкали сприйманого лідерства «Багатофакторного опитувальника лідерства» (MLQ, форма 5X-Short) Басса та Аволіо, Анкети задоволення потреб (NSQ) Портера, Шкали задоволення роботою (JSS) Спектора. Переклад оригінальних шкал з англійської мови на українську здійснювався методом зворотного перекладу. Для перевірки означених посередницьких ефектів було застосовано процедуру аналізу посередництва, описану Бароном і Кенні (Baron, & Kenny, 1986) з попередньою діагностикою всіх компонентів.

Для оцінки рівня психологічної безпеки в організації була застосована **Шкала психологічної безпеки** Е. Едмондсон (1999). Анкета призначена для вимірювання рівня психологічної безпеки в команді й є достатньо популярною у дослідницькій практиці завдяки своїй лаконічності та зручності у використанні. Оригінальна версія анкети складається із семи пунктів, кожен із яких оцінюється за п'ятибальною шкалою від «абсолютно не згоден» до «цілком згоден». Шкала психологічної безпеки характеризується надійністю психометричних властивостей, зокрема високим рівнем внутрішньої узгодженості (коефіцієнт альфа Кронбаха дорівнює 0,82) (Edmondson, 1999).

Для оцінки рівня задоволення потреб працівників була застосована **Анкета задоволення потреб** (NSQ) Л. Портера (1961) у модифікації Роя Пейна (Payne, 1970). Анкета містить вісім пунктів. Респондентам пропонується скласти три рейтинги за семибальною шкалою від 1 (мінімум) до 7 балів (максимум), відповідаючи на питання: (а) Наскільки зараз Ви задоволені даними аспектами Вашої роботи? (б) Який рівень Вашої задоволеності цими аспектами має бути в ідеалі? (в) Наскільки це важливо для Вас особисто? Анкета дозволяє розрахувати сприйманий дефіцит задоволення потреб (індекс невідповідності між ресурсами організації й особистими потребами) шляхом визначення абсолютної різниці між показниками наявного і бажаного стану задоволення потреб. Для кожного з восьми пунктів анкети розраховується загальний показник невідповідності та загальний показник важливості. Загальний індекс задоволення

потреб (NSI) отримують шляхом ділення загального показника невідповідності на загальну оцінку важливості. Номологічна достовірність шкали була доведена низкою дослідників (Cohen et al., 1997).

Опитувальник задоволеності роботою (Job Satisfaction Survey, JSS) Пола Спектора (Spector, 2022) був використаний для оцінки професійного благополуччя. Шкала дозволяє оцінити задоволеність працівника такими параметрами, як: заробітна плата, визнання (грошові та нематеріальні заохочення за трудові досягнення), колеги (задоволеність колективом), робочі умови (внутрішні правила, бюрократичні перешкоди), керівництво (безпосередній керівник), додаткові пільги, просування (можливість кар'єрного зростання), характер роботи (зміст виконуваних задач) і спілкування (інформування з робочих і загальних питань), а також отримати оцінку загальної задоволеності своїм положенням в організації. Кожен аспект оцінюється по чотирьох пунктах, і по всіх пунктах враховується загальна оцінка. Задоволеність визначається за шестибальною шкалою в діапазоні від «повністю не згоден» до «повністю згоден». Шкала задоволеності роботою призначена для різних типів організацій. Автором наведені високі показники психометричних властивостей шкали (Spector, 2022).

Діагностика стилю лідерства була здійснена за допомогою шкали оцінки сприйманого лідерства «Багатофакторного опитувальника лідерства» (MLQ, форма 5X-Short) Бернарда Басса та Брюса Аволіо (Bass, & Avolio, 1990). Дослідниками наведено достатньо емпіричних доказів високої факторної та конвергентної валідності MLQ-5X, а також внутрішньої узгодженості та надійності при тестуванні (Bajcar, & Babiak, 2022). Опитувальник містить 5 шкал для оцінки трансформаційного лідерства («поведінковий вплив», «особистісний вплив», «надихаюче мотивування», «інтелектуальне стимулювання», «індивідуальний підхід»), 4 шкали оцінки трансакційного лідерства («умовні винагороди», «активне управління за винятком», «пасивне управління за винятком»), «лідерство-невтручання») і 3 шкали самооцінки ефективності лідерства («додаткові зусилля», «задоволеність лідерством», «ефективність»). Ці елементи оцінюються за п'ятибальною шкалою від «ніколи» до «часто, якщо не завжди». Обробка результатів відбувається через групування елементів по шкалах відповідно до ключа і розрахунок середнього значення по кожній шкалі.

У дослідженні взяли участь 170 академічних працівників закладів вищої освіти України, відібраних методом випадкового відбору. Соціально-демографічні характеристики респондентів представлені у таблиці 1.

Таблиця 1. Загальна характеристика вибірки академічних працівників закладів вищої освіти (N=170) / General characteristics of the sample of academic workers institutions of higher education (N=170)

Вік	N	%	Стать	N	%	Статус	N	%
25-35	28	16	Чоловіки	48	28	Керівник підрозділу	22	13
36-45	60	35					Жінки	122
46-55	44	26	Старший викладач	18	11			
> 56	38	22	Допент	82	48			
			Професор	30	18			
Всього	170	100		170	100		170	100

Як видно за даними таблиці, у дослідженні представлені всі вікові категорії й академічні позиції респондентів, що підтверджує репрезентативність досліджуваної вибірки.

Для статистичної обробки даних було застосовано аналіз кореляцій та множинної лінійної регресії (MLR) методом вводу (Enter) без включення в рівняння константи. Сила та направленість зв'язку між змінними оцінювалися параметричним лінійним коефіцієнтом кореляції r -Пірсона. Для характеристики спостережень

Таблиця 2. Описова статистика та кореляції між змінними дослідження (N=170) / Descriptive statistics and correlations between study variables (N=170)

Характеристики лідерства	M	SD	S	K	Професійне благополуччя	Психологічна безпека
Поведінковий вплив (VI)	3,62	1,02	-,541	-,465	,511**	,349**
Особистісний вплив (AtI)	3,64	,93	-,632	-,149	,659**	,509**
Надихаюче мотивування (IM)	3,76	,97	-,476	-,709	,608**	,290**
Інтелектуальне стимулювання (IS)	3,31	,80	-,812	,829	,592**	,408**
Індивідуальний підхід (IC)	3,22	,87	-,288	-,678	,631**	,501**
Умовні винагороди (CR)	3,72	,91	-,581	-,370	,538**	,389**
Активне управління за винятком (MEA)	3,16	,69	-,033	,348	,178*	,099
Пасивне управління за винятком (MEP)	3,15	,69	,440	-,227	-,251**	-,247**
Лідерство-невтручання (LL)	2,39	,78	,789	-,033	-,462**	-,368**
Мобілізація колективу на надзусилля (ExE)	1,93	,88	-,638	,437	,546**	,545**
Задоволеність лідерством (Sat)	3,35	,84	-,554	,212	,597**	,470**
Ефективність (Ef)	3,72	1,04	-,687	-,277	,663**	,508**
Психологічна безпека	23,12	3,56	-,131	,079	,487**	1

Примітка: M – середні значення; SD – стандартне відхилення; S – асиметрія; K – ексцес;

** – кореляція статистично значуща на рівні 0,001 (2-стороння)

* – кореляція статистично значуща на рівні 0.05 (2-стороння)

Усі характеристики лідерства мають статистично значущі кореляції (Pearson Correlation) на рівні $p \leq 0,001$, крім показника Активне управління за винятком ($p \leq 0,05$). Тому всі досліджувані характеристики лідерства включено в подальший аналіз. Значення показників асиметрії та ексцесу всіх досліджуваних змінних перебувають у діапазоні від -1 до +1, що є свідченням відповідності емпіричних даних закону нормального розподілу.

Посередницький ефект задоволеності потреб у взаємозв'язку між психологічною безпекою та професійним благополуччям

Для перевірки припущення про те, що взаємозв'язок між психологічною безпекою та професійним благополуччям функціонує через посередництво показників задоволеності потреб особистості було здійснено аналіз трьох регресійних рівнянь відповідно до процедури медіаторного аналізу, описаної Бароном і Кенні (Baron, & Kenny, 1986): по-перше, регресія медіатора (показники задоволеності потреб) щодо незалежної змінної (психологічна безпека), по-друге, регресія залежної змінної (професійне благополуччя) щодо незалежної змінної (психологічна безпека), по-третє, регресія залежної змінної (професійне благополуччя) як по незалежній змінній (психологічна безпека), так і по медіатору (показники задоволеності потреб). Застосовано лінійну регресію методом Enter без включення в рівняння константи. Випробування на значимість проводились за допомогою F-тестів, t-тестів, скоригованого R^2 . Тест ANOVA підтвердив надійність побудованих моделей регресії, отже, ці моделі можуть бути змістовно інтерпретовані.

було розраховано описову статистику (середнє арифметичне значення, стандартне відхилення, асиметрія, ексцес). Здійснено перевірку вихідних даних змінних на предмет відповідності закону нормального розподілу. Розрахунки проводилися в SPSS Statistics 23.0.

Результати. Встановлено наявність лінійних зв'язків між усіма характеристиками лідерства та професійним благополуччям працівників, а також між рівнем психологічної безпеки та професійним благополуччям працівників (таблиця 2).

На першому кроці оцінено регресію медіатора (показники задоволеності потреб) щодо незалежної змінної (психологічна безпека) (таблиця 3). Регресійний аналіз підтвердив статистично значущий вплив психологічної безпеки (PS) на всі показники задоволеності потреб за Анкетой задоволення потреб (NSQ) Портера (1961): індекс задоволеності потреб (NSI) ($F=162,412$; $df=1$; $p<0,001$; $R^2=,490$), загальний показник невідповідності між бажаним і реальним станом задоволеності потреб (DS) ($F=158,620$; $df=1$; $p<0,001$; $R^2=,484$), загальний показник важливості потреб (IS) ($F=6554,826$; $df=1$; $p<0,001$; $R^2=,975$).

На другому кроці було оцінено регресію залежної змінної (професійне благополуччя) щодо незалежної змінної (психологічна безпека) (таблиця 3). Було підтверджено статистично значущий вплив психологічної безпеки (PS) на загальну задоволеність різними аспектами професійної діяльності (PWB) ($F=6084,616$; $df=1$; $p<0,001$; $R^2=,973$).

На третьому кроці для підтвердження впливу медіатора (показники задоволеності потреб) на залежну змінну (професійне благополуччя) під час контролю незалежної змінної (психологічна безпека) в регресійний аналіз, окрім показників задоволеності потреб, було включено показник психологічної безпеки для прогнозу професійного благополуччя (таблиця 3). Статистично підтверджено спільний вплив предиктора та медіатора на залежну змінну ($F=2584,919$; $df=4$; $p<0,001$; $R^2=,984$).

Таблиця 3. Посередницька роль задоволеності потреб у взаємозв'язку між психологічною безпекою та професійним благополуччям / The mediating role of need satisfaction in the relationship between psychological safety and occupational well-being *

Моделі регресії			Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
			B	Std. Error	Beta		
1	Індекс задоволеності потреб (NSI)	PS	,007	,001	,700	12,744	,000
	Загальний показник невідповідності (DS)	PS	,378	,030	,696	12,594	,000
	Загальний показник важливості (IS)	PS	2,102	,026	,987	80,962	,000
2	Професійне благополуччя (PWB)	PS	5,705	,073	,986	78,004	,000
		PS	2,858	,377	,494	7,581	,000
3	Професійне благополуччя (PWB)	DS	-4,643	1,277	-,436	-3,635	,000
		IS	1,605	,185	,591	8,677	,000
		NSI	163,953	64,472	,303	2,543	,012
		NSI	163,953	64,472	,303	2,543	,012

*Linear Regression through the Origin

Посередницький ефект психологічної безпеки у взаємозв'язку між характеристиками лідерства та професійним благополуччям

Для перевірки припущення про те, що взаємозв'язок між характеристиками лідерства та професійним благополуччям функціонує через посередництво психологічної безпеки було здійснено аналіз трьох регресійних рівнянь: по-перше, регресія медіатора (психологічна безпека) щодо незалежної змінної (характеристики лідерства), по-друге, регресія залежної змінної (професійне благополуччя) щодо незалежної змінної (характеристики лідерства), по-третє, регресія залежної змінної (професійне благополуччя) як по незалежній змінній (характеристики лідерства), так і по медіатору (психологічна безпека). Застосовано лінійну регресію методом Enter без включення в рівняння константи. Випробування на значимість проводились за допомогою F-тестів, t-тестів, скоригованого R². Тест ANOVA підтвердив надійність побудованих моделей регресії, отже, ці моделі можуть бути змістовно інтерпретовані.

На першому етапі оцінено регресію медіатора (психологічна безпека) щодо незалежної змінної

(характеристики лідерства) (таблиця 4). Аналіз підтвердив статистично значущий зв'язок характеристик лідерства з психологічною безпекою: поведінковий вплив (BI) (F=2777,679; df=1; p<0,001; R²=,943), особистісний вплив (AtI) (F=2943,675; df=1; p<0,001; R²=,946), надихаюче мотивування (IM) (F=2534,271; df=1; p<0,001; R²=,937), інтелектуальне стимулювання (IS) (F=3330,759; df=1; p<0,001; R²=,952), індивідуальний підхід (IC) (F=3171,234; df=1; p<0,001; R²=,949), умовні винагороди (CR) (F=3176,177; df=1; p<0,001; R²=,949), активне управління за винятком (MEA) (F=2635,782; df=1; p<0,001; R²=,940), пасивне управління за винятком (MEP) (F=1067,531; df=1; p<0,001; R²=,863), лідерство-невтручання (LL) (F=569,487; df=1; p<0,001; R²=,771), мобілізація колективу на надзусилля (ExE) (F=3935,735; df=1; p<0,001; R²=,959), задоволеність лідерством (Sat) (F=3384,368; df=1; p<0,001; R²=,952), ефективність (Ef) (F=3021,337; df=1; p<0,001; R²=,947).

Таблиця 4. Регресійний вплив стилю лідерства на психологічну безпеку / The regression effect of leadership style on psychological safety *

Моделі регресії		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	Поведінковий вплив (BI)	6,038	,115	,971	52,704	,000
2	Особистісний вплив (AtI)	6,043	,111	,972	54,256	,000
3	Надихаюче мотивування (IM)	5,839	,116	,968	50,342	,000
4	Інтелектуальне стимулювання (IS)	6,693	,116	,976	57,713	,000
5	Індивідуальний підхід (IC)	6,840	,121	,974	56,314	,000
6	Умовні винагороди (CR)	5,952	,106	,974	56,358	,000
7	Активне управління за винятком (MEA)	7,016	,137	,969	51,340	,000
8	Пасивне управління за винятком (MEP)	8,638	,264	,929	32,673	,000
9	Лідерство-невтручання (LL)	9,689	,406	,878	23,864	,000
10	Мобілізація колективу на надзусилля (ExE)	6,644	,106	,979	62,735	,000
11	Задоволеність лідерством (Sat)	6,261	,108	,976	58,175	,000
12	Ефективність (Ef)	5,900	,107	,973	54,967	,000

*Linear Regression through the Origin

На другому етапі було оцінено регресію залежної змінної (професійне благополуччя) щодо незалежної змінної (характеристики лідерства) (таблиця 5). Було підтверджено статистично значущий вплив характеристик лідерства на професійне благополуччя

працівників: поведінковий вплив (BI) (F=2777,679; df=1; p<0,001; R²=,943), особистісний вплив (AtI) (F=2943,675; df=1; p<0,001; R²=,946), надихаюче мотивування (IM) (F=2534,271; df=1; p<0,001; R²=,937), інтелектуальне стимулювання (IS) (F=3330,759; df=1;

$p < 0,001$; $R^2 = ,952$), індивідуальний підхід (IC) ($F = 3171,234$; $df = 1$; $p < 0,001$; $R^2 = ,949$), умовні винагороди (CR) ($F = 3176,177$; $df = 1$; $p < 0,001$; $R^2 = ,949$), активне управління за винятком (МЕА) ($F = 2635,782$; $df = 1$; $p < 0,001$; $R^2 = ,940$), пасивне управління за винятком (МЕР) ($F = 1067,531$; $df = 1$; $p < 0,001$; $R^2 = ,863$), лідерство-

невтручання (LL) ($F = 569,487$; $df = 1$; $p < 0,001$; $R^2 = ,771$), мобілізація колективу на надзусилля (ЕхЕ) ($F = 3935,735$; $df = 1$; $p < 0,001$; $R^2 = ,959$), задоволеність лідерством (Sat) ($F = 3384,368$; $df = 1$; $p < 0,001$; $R^2 = ,952$), ефективність (Еf) ($F = 3021,337$; $df = 1$; $p < 0,001$; $R^2 = ,947$).

Таблиця 5. Регресійний вплив стилю лідерства на професійне благополуччя / Regressive influence of leadership style on professional well-being *

Моделі регресії		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	Поведінковий вплив (BI)	6,038	,115	,971	52,704	,000
2	Особистісний вплив (AtI)	6,043	,111	,972	54,256	,000
3	Надихаюче мотивування (IM)	5,839	,116	,968	50,342	,000
4	Інтелектуальне стимулювання (IS)	6,693	,116	,976	57,713	,000
5	Індивідуальний підхід (IC)	6,840	,121	,974	56,314	,000
6	Умовні винагороди (CR)	5,952	,106	,974	56,358	,000
7	Активне управління за винятком (МЕА)	7,016	,137	,969	51,340	,000
8	Пасивне управління за винятком (МЕР)	8,638	,264	,929	32,673	,000
9	Лідерство-невтручання (LL)	9,689	,406	,878	23,864	,000
10	Мобілізація колективу на надзусилля (ЕхЕ)	6,644	,106	,979	62,735	,000
11	Задоволеність лідерством (Sat)	6,261	,108	,976	58,175	,000
12	Ефективність (Еf)	5,900	,107	,973	54,967	,000

*Linear Regression through the Origin

На третьому етапі для підтвердження впливу медіатора (психологічна безпека) на залежну змінну (професійне благополуччя) під час контролю незалежної змінної (характеристики лідерства) в регресійні моделі, окрім психологічної безпеки, включено характеристики лідерства для прогнозу професійного благополуччя працівників (таблиця 6). Статистично підтверджено спільний вплив психологічної безпеки (PS) та поведінкового впливу (BI) ($R^2 = ,979$; $F = 3914,589$; $df = 2$; $p < 0,001$), психологічної безпеки (PS) та особистісного впливу (AtI) ($R^2 = ,980$; $F = 4160,124$; $df = 2$; $p < 0,001$) психологічної безпеки (PS) та надихаючого мотивування (IM) ($R^2 = ,983$; $F = 4854,464$; $df = 2$; $p < 0,001$), психологічної безпеки (PS) та інтелектуального стимулювання (IS) ($R^2 = ,981$; $F = 4272,063$; $df = 2$; $p < 0,001$), психологічної безпеки (PS)

та індивідуального підходу (IC) ($R^2 = ,980$; $F = 4056,960$; $df = 2$; $p < 0,001$) психологічної безпеки (PS) та умовних винагород (CR) ($R^2 = ,979$; $F = 3979,289$; $df = 2$; $p < 0,001$), психологічної безпеки (PS) та активного управління за винятком (МЕА) ($R^2 = ,976$; $F = 3394,159$; $df = 2$; $p < 0,001$), психологічної безпеки (PS) та пасивного управління за винятком (МЕР) ($R^2 = ,973$; $F = 3073,733$; $df = 2$; $p < 0,001$), психологічної безпеки (PS) та лідерства-невтручання (LL) ($R^2 = ,973$; $F = 3024,772$; $df = 2$; $p < 0,001$), психологічної безпеки (PS) та мобілізації колективу на надзусилля (ЕхЕ) ($R^2 = ,977$; $F = 3559,599$; $df = 2$; $p < 0,001$), психологічної безпеки (PS) та задоволеності лідерством (Sat) ($R^2 = ,980$; $F = 4025,411$; $df = 2$; $p < 0,001$), психологічної безпеки (PS) та ефективності (Еf) ($R^2 = ,980$; $F = 4213,012$; $df = 2$; $p < 0,001$)

Таблиця 6. Регресійний вплив стилю лідерства й психологічної безпеки на професійне благополуччя / Regressive influence of leadership style on professional well-being *

Моделі		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	Поведінковий вплив (BI)	11,650	1,679	,324	6,937	,000
	Психологічна безпека (PS)	3,886	,270	,672	14,390	,000
2	Особистісний вплив (AtI)	13,116	1,674	,365	7,835	,000
	Психологічна безпека (PS)	3,652	,269	,631	13,556	,000
3	Надихаюче мотивування (IM)	13,959	1,404	,400	9,946	,000
	Психологічна безпека (PS)	3,463	,233	,599	14,881	,000
4	Інтелектуальне стимулювання (IS)	15,885	1,934	,400	8,212	,000
	Психологічна безпека (PS)	3,446	,282	,596	12,220	,000
5	Індивідуальний підхід (IC)	14,817	1,983	,365	7,471	,000
	Психологічна безпека (PS)	3,648	,283	,631	12,912	,000
6	Умовні винагороди (CR)	12,525	1,743	,355	7,184	,000
	Психологічна безпека (PS)	3,706	,285	,641	12,986	,000
7	Активне управління за винятком (МЕА)	9,141	2,044	,218	4,471	,000
	Психологічна безпека (PS)	4,480	,282	,775	15,860	,000
8	Пасивне управління за винятком (МЕР)	2,991	1,830	,056	1,634	,104
	Психологічна безпека (PS)	5,406	,197	,935	27,461	,000

Моделі		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
9	Лідерство-невтручання (LL)	-,268	1,692	-,004	-,159	,874
	Психологічна безпека (PS)	5,726	,153	,990	37,347	,000
11	Мобілізація колективу на надзусилля (ExE)	12,185	2,265	,311	5,379	,000
	Психологічна безпека (PS)	3,946	,334	,682	11,819	,000
12	Задоволеність лідерством (Sat)	13,803	1,876	,372	7,356	,000
	Психологічна безпека (PS)	3,605	,293	,623	12,323	,000
13	Ефективність (Ef)	13,172	1,643	,376	8,015	,000
	Психологічна безпека (PS)	3,590	,271	,621	13,246	,000

*Linear Regression through the Origin

Обговорення. Перевірка гіпотез опосередкування була проведена відповідно до критеріїв посередництва, визначених Бароном і Кенні (Baron, & Kenny, 1986). Ця логіка посередницького аналізу використовується в багатьох сучасних дослідженнях (Lee, S. & Dahinten, V.S., 2021; Iqbal et al., 2020), не зважаючи на її дещо застарілий характер, і вважається корисною та важливою для сучасних підходів. (Hayes, i Rockwood, 2017).

Медіаторний аналіз дозволив підтвердити гіпотезу про те, що взаємозв'язок між психологічною безпекою та професійним благополуччям функціонує через посередництво показників задоволеності потреб особистості. Результати показали, що взаємозв'язок між психологічною безпекою та професійним благополуччям залишався статистично значущим, коли показники задоволеності потреб були введені у дослідження як посередник. Це означає, що потреби опосередковують взаємозв'язок між психологічною безпекою та професійним благополуччям частково, але доля варіації професійного благополуччя пояснюється варіацією рівня психологічної безпеки та показників задоволеності потреб на 98% ($R^2=,984$) і лише 2% пояснюються іншими факторами. Порівняння коефіцієнтів регресії показує, що вплив психологічної безпеки на професійне благополуччя суттєво зменшився в третьому рівнянні ($\beta=,494$), ніж у другому ($\beta=,987$), після того, як були додані показники задоволеності потреб як медіатор. З теоретичної точки зору значне зниження впливу незалежної змінної на залежну доводить, що медіатор дійсно є потужним (Baron, & Kenny, 1986). Отже, можна зробити висновок, що зв'язок психологічної безпеки з професійним благополуччям працівників функціонує через задоволення їх психологічних потреб.

Результати медіаторного аналізу підтвердили гіпотезу про те, що атмосфера психологічної безпеки в організації опосередковує вплив стилю лідерства на професійне благополуччя працівників. Як видно за даними таблиці 6, статистично підтверджено спільний вплив психологічної безпеки та характеристик лідерства за Шкалою оцінки сприйманого лідерства «Багатофакторного опитувальника лідерства» (MLQ, форма 5X-Short) Басса та Аволіо (Bass, & Avolio, 1990). Порівняння β -коефіцієнтів у моделях регресії свідчить, що відносний внесок психологічної безпеки у передбачення професійного благополуччя підвищується в міру зниження позитивного характеру лідерства. Так, наприклад, відносний внесок психологічної безпеки у спільному впливі з Активним управлінням за винятком складає майже 78% ($\beta=,775$),

на відміну від, наприклад, моделі її спільного впливу з Надихаючим мотивуванням ($\beta=,599$) або в моделі її спільного впливу з Інтелектуальним стимулюванням ($\beta=,596$), де відносний внесок психологічної безпеки у передбачення професійного благополуччя складає близько 60%. Активне управління за винятком – це стиль управління, при якому лідер постійно бере безпосередню участь у справах своїх підлеглих, щоб уникнути помилок і певних відхилень від встановлених стандартів (Bajcar, & Babiak, 2022). Такий управлінський підхід заважає реалізації базових потреб особистості в автономії та компетентності (Ryan, & Deci, 2017), а отже і професійному благополуччю. Таким чином, можна стверджувати, що психологічна безпека пом'якшує вплив негативних характеристик лідерства на професійне благополуччя працівників, компенсуючи фрустрацію певних психологічних потреб працівників. За результатами медіаторного аналізу виявлено повне опосередкування у регресійних моделях спільного впливу психологічної безпеки та таких характеристик лідерства, як Пасивне управління за винятком ($\beta=,056$) і Лідерство-невтручання ($\beta=-,004$). Результати показали, що взаємозв'язок між цими характеристиками лідерства та професійним благополуччям втратив статистичну значущість ($p>0,05$), коли змінна «психологічна безпека» була введена у дослідження як посередник, що свідчить про існування єдиного домінуючого медіатора. Обидві ці характеристики лідерства асоціюються з невтручанням лідера в робочі процеси, наданням більшої свободи працівникам, ризиком виникнення хаосу та санкціями за порушення певних стандартів (Kiran et al., 2019). При пасивному управлінні за винятком керівники починають діяти в разі виникнення помилок з боку підлеглих: коли стандартна продуктивність не відповідає очікуваному критеріям, працівника карають за невідповідність. За такого підходу управління має характер «гасіння пожеж». Лідерство-невтручання характеризується відкладенням відповідей на термінові запитання, уникненням своєчасного прийняття будь-яких рішень (Kiran et al., 2019). Такі управлінські підходи не відповідають прагненням працівників до порядку, стабільності, створюють стресогенне середовище та заважають задоволенню потреби у безпеці, що є важливим аспектом благополуччя працівників (Voitenko et al., 2023). За таких умов, як показують одержані результати, для збереження професійного благополуччя працівників важлива атмосфера психологічної безпеки в організації, яка дає відчуття захищеності з точки зору підконтрольності життєдіяльності.

Висновки. За результатами дослідження встановлено, що зв'язок психологічної безпеки з професійним благополуччям працівників функціонує через задоволення їх психологічних потреб. Сприяння лідера задоволенню потреб працівників через створення атмосфери психологічної безпеки у професійному середовищі опосередковує вплив стилю лідерства на професійне благополуччя.

Емпіричне дослідження дозволило підтвердити медіаторну роль психологічної безпеки у взаємозв'язку між стилем лідерства та професійним благополуччям. Встановлено, що відносний внесок психологічної безпеки у передбачення професійного благополуччя підвищується в міру зниження позитивного характеру лідерства. Тобто, психологічна безпека пом'якшує вплив негативних характеристик лідерства на благополуччя працівників, компенсуючи фрустрацію певних психологічних потреб. За результатами медіаторного аналізу виявлено повне опосередкування у регресійних моделях спільного впливу психологічної безпеки та таких управлінських підходів, як Пасивне управління за винятком і Лідерство-невтручання, що не відповідають прагненням працівників до порядку, стабільності, створюють стресогенне середовище і, відповідно, заважають задоволенню потреби у безпеці, що є важливим аспектом благополуччя працівників.

Виявлені нами посередницькі ефекти у взаємозв'язку між досліджуваними змінними та професійним благополуччям доповнюють існуючий обсяг знань про психологічні механізми формування професійного благополуччя працівників і відкривають нові перспективи підвищення його рівня у академічних працівників та ефективної профілактики його порушень.

Список використаних джерел

- Almahri Kh. & Abd Wahab S. (2023). Effectiveness of Psychological Safety on Employees Productivity. *International Journal of Scientific and Management Research*. 6(10). 37-42. <https://doi.org/10.37502/IJSMR.2023.61004>
- Bajcar B., & Babiak J. (2022). Transformational and Transactional Leadership in the Polish Organizational Context: Validation of the Full and Short Forms of the Multifactor Leadership Questionnaire. *Frontiers in psychology*. 13, 908594. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.908594>
- Baron R. M., & Kenny D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*. 51(6). 1173–1182. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.51.6.1173>
- Bass B.M., & Avolio B.J. (1990). Transformational leadership development: Manual for the multifactor leadership questionnaire. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press. p. 65.
- Carmeli A., Sheaffer Z., Binyamin G., Reiter Palmon R., & Shimoni T. (2014). Transformational leadership and creative problem-solving: The mediating role of psychological safety and reflexivity. *The Journal of Creative Behavior*. 48(2), 115–135. <https://doi.org/10.1002/jocb.43>
- Cohen S.G., L. Chang and G.E. Ledford Jr. (1997). A hierarchical construct of self-management leadership and its relationship to quality of work life and perceived work group effectiveness. *Personnel Psychology*. 50, 275–308. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.1997.tb00909.x>
- Dahlan M., Omar R., & Kamarudin S. (2024). Influence of Toxic Leadership Behaviour on Employee Performance in Higher Educational Institutions in Saudi Arabia. *International Journal of Organizational Leadership*. 13(1). 79–101. <https://doi.org/10.33844/ijol.2024.60400>
- Edmondson A. (1999). Psychological Safety and Learning Behavior in Work Teams. *Administrative Science Quarterly*. 44(2). 350–383. <http://www.jstor.org/stable/2666999>
- Edmondson A.C. (2018). The fearless organization: Creating psychological safety in the workplace for learning, innovation, and growth. John Wiley & Sons. 256 p.
- Edmondson A.C., & Bransby D.P. (2023). Psychological safety comes of age: Observed themes in an established literature. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*. 10. 55–78. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-120920-055217>
- Hallam K.T., Popovic N., & Karimi L. (2023). Identifying the Key Elements of Psychologically Safe Workplaces in Healthcare Settings. *Brain sciences*. 13(10), 1450. <https://doi.org/10.3390/brainsci13101450>
- Hayes A.F., & Rockwood N.J. (2017). Regression-based statistical mediation and moderation analysis in clinical research: Observations, recommendations, and implementation. *Behaviour research and therapy*. 98, 39–57. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2016.11.001>
- Iqbal Z., Ghazanfar F., Hameed F., Mujtaba G., & Swati M.A. (2020). Ambidextrous leadership and change oriented organizational citizenship behavior: Mediating role of psychological safety. *Journal of Public Affairs*. 22(7). e2279. <https://doi.org/10.1002/pa.2279>
- Kahn W.A. (1990). Psychological conditions of personal engagement and disengagement at work. *Academy of Management Journal*, 33, 692–724. <https://doi.org/10.2307/256287>
- Kiran Gehani Hasija & Anukool M. Hyde & Vivek S. Kushwaha. (2019). A Study of Management by Exception: Active, Passive & Laissez-faire Leadership Style of Leaders in B School. V. XI. P. 151-161. <https://www.researchgate.net>
- Krekel C., Ward G., & De Neve J.-E. (2019). Employee Wellbeing, Productivity, and Firm Performance. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/doi:10.2139/ssrn.3356581>
- Lee S. E., & Dahinten V. S. (2021). Psychological Safety as a Mediator of the Relationship Between Inclusive Leadership and Nurse Voice Behaviors and Error Reporting. *Journal of nursing scholarship : an official publication of Sigma Theta Tau International Honor Society of Nursing*. 53(6). 737–745. <https://doi.org/10.1111/jnu.12689>
- Newman A., Donohue R., & Eva N. (2017). Psychological safety: A systematic review of the literature. *Human Resource Management Review*. 27(3). 521–535. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2017.01.001>
- Nielsen K., Taris T.W. (2019). Leading well: Challenges to researching leadership in occupational health psychology – and some ways forward. *Work and Stress*. 33(2), 107–118. <https://doi.org/10.1080/02678373.2019.1592263>
- Oruh E. S., & Dibia C. (2020). Employee stress and the implication of high-power distance culture: empirical evidence from Nigeria's employment terrain. *Employee Relations: The International Journal*. 42(6). 1381–1400. <https://doi.org/doi:10.1108/er-11-2019-0425>
- Payne R. (1970). Factor analysis of a maslow-type need satisfaction questionnaire. *Personnel Psychology*. 23(2). 251–268. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.1970.tb01654.x>
- Porter L.W. (1961). A study of perceived need satisfaction in bottom and middle management jobs. *Journal of Applied Psychology*. 45. 1–10. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/h0043121>

- Ryan R. M., & Deci E. L. (2017). *Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness*. New York, NY: Guilford Press. 756 p.
- Spector P. E. (2022). *Job satisfaction: From Assessment to Intervention*. New York City: Routledge. 2022. 166 p.
- Ten Brummelhuis L. L., Haar J. M., & Roche M. (2014). Does family life help to be a better leader? A closer look at crossover processes from leaders to followers. *Personnel Psychology*, 67(4), P. 917–949.
- Voitenko E., Myronets S., Timchenko O., Yakymchuk B., Skrypkina O. (2023). A cross-cultural comparison of perception of professional well-being by Iranian and Ukrainian academic staff. *International journal of organizational leadership*, 12 (First Special Issue-2023). 1-15. 4-17. <https://doi.org/10.33844/ijol.2023.60351>
- Voitenko E., Zazymko O., Myronets S., Staryk V., & Kushnirenko K. (2024). The mediating role of values in the relationship between needs and professional well-being of university academic staff. *International Journal of Organizational Leadership*, 13(1), 102-116. <https://doi.org/10.33844/ijol.2024.60401>
- Winkler E., Busch C., Clasen J., & Vowinkel J. (2014). Leadership behavior as a health-promoting resource for workers in low-skilled jobs and the moderating role of power distance orientation. *Zeitschrift Für Personalforschung / German Journal of Research in Human Resource Management*, 28(1/2), 96–116.
- Yao L., Li P., & Wildy H. (2021). Health-Promoting Leadership: Concept, Measurement, and Research Framework. *Frontiers in psychology*, 12, 602333. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.602333>

O. VOITENKO (Olena Voitenko)
 PhD (Psychology), Associate professor,
 Doctoral Student of the Department of Psychology,
 State University of Trade and Economics, 19, Kyoto str., Kyiv, Ukraine
 e-mail: helenmail73@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9407-4574>

PSYCHOLOGICAL SAFETY AS A MEDIATOR IN THE RELATIONSHIP BETWEEN LEADERSHIP STYLE AND PROFESSIONAL WELL-BEING

The disclosure of non-linear relationships between leadership characteristics and the professional well-being of employees contributes to the understanding of psychological determinants of this phenomenon and opens perspectives for effective prevention of its violations. The purpose of this study is to test empirically the mediating role of psychological safety in the relationship between leadership characteristics and occupational well-being of employees. To implement the purpose of this study, a cross-sectional method was applied using the Scale of Perceived Leadership of Multifactor Leadership Questionnaire (MLQ, 5X-Short form) Bass and Avolio, Porter's Need Satisfaction Questionnaire (NSQ), Spector's Job Satisfaction Scale (JSS), Scale of psychological safety of Edmondson. The participants of the study were 170 teachers at higher schools of Ukraine. Mathematical and statistical analysis included mediation analysis, correlation analysis. According to the results of the study, it was established that the connection between psychological safety and the professional well-being of employees function through the satisfaction of their psychological needs. Empirical research also confirmed the mediating role of psychological safety in the relationship between leadership style and professional well-being. It was established that the relative contribution of psychological safety in predicting professional well-being increases with a decrease in the positive nature of leadership. Thus, psychological safety moderates the impact of negative leadership characteristics on employee well-being by compensating for the frustration of certain psychological needs. The mediating effects identified by us complement the existing knowledge about the psychological mechanisms of the professional well-being formation in employees and open new perspectives for increasing its level and effective prevention of violations.

Key words: *leadership, psychological safety, professional well-being of an individual, mediation analysis*

References

- Almahri, Kh. & Abd Wahab, S. (2023). Effectiveness of Psychological Safety on Employees Productivity. *International Journal of Scientific and Management Research*, 6(10), 37-42. <https://doi.org/10.37502/IJSMR.2023.61004>
- Bajcar, B., & Babiak, J. (2022). Transformational and Transactional Leadership in the Polish Organizational Context: Validation of the Full and Short Forms of the Multifactor Leadership Questionnaire. *Frontiers in psychology*, 13, 908594. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.908594>
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173–1182. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.51.6.1173>
- Bass, B. M., & Avolio, B. J. (1990). *Transformational leadership development: Manual for the multifactor leadership questionnaire*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press
- Carmeli, A., Sheaffer, Z., Binyamin, G., Reiter Palmon, R., & Shimoni, T. (2014). Transformational leadership and creative problem-solving: The mediating role of psychological safety and reflexivity. *The Journal of Creative Behavior*, 48(2), 115–135. <https://doi.org/10.1002/jocb.43>
- Cohen, S.G., L. Chang and G.E. Ledford, Jr. (1997). A hierarchical construct of self-management leadership and its relationship to quality of work life and perceived work group effectiveness. *Personnel Psychology*, 50, 275–308. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.1997.tb00909.x>
- Dahlan, M., Omar, R., & Kamarudin, S. (2024). Influence of Toxic Leadership Behaviour on Employee Performance in Higher Educational Institutions in Saudi Arabia. *International Journal of Organizational Leadership*, 13(1), 79-101. <https://doi.org/10.33844/ijol.2024.60400>
- Edmondson A. (1999). Psychological Safety and Learning Behavior in Work Teams. *Administrative Science Quarterly*, 44(2), 350-383 URL: <http://www.jstor.org/stable/2666999>
- Edmondson, A. C. (2018). *The fearless organization: Creating psychological safety in the workplace for learning, innovation, and growth*. John Wiley & Sons.
- Edmondson, A. C., & Bransby, D. P. (2023). Psychological safety comes of age: Observed themes in an established literature. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 10, 55–78. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-120920-055217>
- Hallam, K. T., Popovic, N., & Karimi, L. (2023). Identifying the Key Elements of Psychologically Safe Workplaces in Healthcare Settings. *Brain sciences*, 13(10), 1450. <https://doi.org/10.3390/brainsci13101450>
- Hayes, A. F., & Rockwood, N. J. (2017). Regression-based statistical mediation and moderation analysis in clinical research: Observations, recommendations, and implementation. *Behaviour research and therapy*, 98, 39–57. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2016.11.001>

- Iqbal, Z., Ghazanfar, F., Hameed, F., Mujtaba, G., & Swati, M.A. (2020). Ambidextrous leadership and change-oriented organizational citizenship behavior: Mediating role of psychological safety. *Journal of Public Affairs*, 22(7) e2279. <https://doi.org/10.1002/pa.2279>
- Kahn, W. A. (1990). Psychological conditions of personal engagement and disengagement at work. *Academy of Management Journal*, 33, 692–724. <https://doi.org/10.2307/256287>
- Kiran Gehani Hasija & Anukool M. Hyde & Vivek S. Kushwaha. (2019). A Study of Management by Exception: Active, Passive & Laissez-faire Leadership Style of Leaders in B School. XI. 151-161. <https://www.researchgate.net>
- Krekel, C., Ward, G., & De Neve, J.-E. (2019). Employee Wellbeing, Productivity, and Firm Performance. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/doi:10.2139/ssrn.3356581>
- Lee, S. E., & Dahinten, V. S. (2021). Psychological Safety as a Mediator of the Relationship Between Inclusive Leadership and Nurse Voice Behaviors and Error Reporting. *Journal of nursing scholarship : an official publication of Sigma Theta Tau International Honor Society of Nursing*, 53(6), 737–745. <https://doi.org/10.1111/jnu.12689>
- Newman, A., Donohue, R., & Eva, N. (2017). Psychological safety: A systematic review of the literature. *Human Resource Management Review*, 27(3), 521–535. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2017.01.001>
- Nielsen, K. and Taris, T.W. (2019) Leading well: Challenges to researching leadership in occupational health psychology – and some ways forward. *Work and Stress*, 33 (2), 107-118. <https://doi.org/10.1080/02678373.2019.1592263>
- Oruh, E. S., & Dibia, C. (2020). Employee stress and the implication of high-power distance culture: empirical evidence from Nigeria's employment terrain. *Employee Relations: The International Journal*, 42(6), 1381–1400. <https://doi.org/doi:10.1108/er-11-2019-0425>
- Payne R. (1970). Factor analysis of a maslow-type need satisfaction questionnaire. *Personnel Psychology*, 23(2), 251–268. <https://doi:10.1111/j.1744-6570.1970.tb01654.x>
- Porter, L.W. (1961). A study of perceived need satisfaction in bottom and middle management jobs, *Journal of Applied Psychology*, 45, 1–10. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/h0043121>
- Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2017). *Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness*. Guilford Press
- Spector, P. E. (2022). *Job satisfaction: From Assessment to Intervention*. New York City: Routledge.
- Ten Brummelhuis, L. L., Haar, J. M., & Roche, M. (2014). Does family life help to be a better leader? A closer look at crossover processes from leaders to followers. *Personnel Psychology*, 67(4), 917–949. <https://doi.org/10.1111/peps.12057>
- Voitenko, E., Myronets, S., Timchenko O., Yakymchuk B., Skrypkin O. (2023). A cross-cultural comparison of perception of professional well-being by Iranian and Ukrainian academic staff. *International journal of organizational leadership*. 12 (First Special Issue-2023). 1-15. <https://doi:10.33844/ijol.2023.60351>
- Voitenko, E., Zazymko, O., Myronets, S., Staryk, V., & Kushnirenko, K. (2024). The mediating role of values in the relationship between needs and professional well-being of university academic staff. *International Journal of Organizational Leadership*, 13(1), 102-116. <https://doi.org/10.33844/ijol.2024.60401>
- Winkler, E., Busch, C., Clasen, J., & Vowinkel, J. (2014). Leadership behavior as a health-promoting resource for workers in low-skilled jobs and the moderating role of power distance orientation. *Zeitschrift Für Personalforschung / German Journal of Research in Human Resource Management*, 28(1/2), 96–116. <http://www.jstor.org/stable/24332804>
- Yao, L., Li, P., & Wildy, H. (2021). Health-Promoting Leadership: Concept, Measurement, and Research Framework. *Frontiers in psychology*, 12, 602333. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.602333>

Стаття надійшла до редакції 07.04.2024 (The article was received by the editors 07.04.2024)

Стаття рекомендована до друку 15.05.2024 (The article is recommended for printing 15.05.2024)

DOI 10.26565/2225-7756-2024-76-09
УДК 159.923.2:316.47-053.68

М. А. КЛИМЕНКО (Марина Алі Клименко)
студентка факультету психології
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
пл. Свободи, 4, Харків, Україна.
e-mail: marina.ali.klimenko0@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0008-1467-0538>

В. В. ПЛОХІХ (Віктор Володимирович Плохих)
доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри загальної психології,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
пл. Свободи, 4, Харків, Україна.
e-mail: plokhibikh_v@ukr.net,
<http://orcid.org/0000-0001-7897-3417>

САМООЦІНКА В ОРГАНІЗАЦІЇ МІЖСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ОСІБ МОЛОДОГО ТА ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

Проблематика організації міжособистісної взаємодії у зв'язку з формуванням самооцінки в осіб молодого та юнацького віку, що приймають життєвизначальні рішення в обтяжуючих умовах військового конфлікту, є актуальною. Метою дослідження є визначення особливостей самооцінки у відповідності до різних типів міжособистісної прив'язаності в осіб молодого та юнацького віку. Досліджуваними були 68 осіб молодого та юнацького віку. Для отримання емпіричних даних застосовані наступні методики: С. Будассі (для визначення самооцінки), Е. Чен (для визначення типу міжособистісної прив'язаності); Г. Лйзенка (для визначення неадаптивних психічних станів). Результати. Не встановлено прямих лінійних статистичних зв'язків самооцінки і міжособистісної прив'язаності досліджуваних. Співвідношення самооцінки і прив'язаності визначалося з застосуванням кластерного аналізу у двох варіантах: по параметру «самооцінка»; одночасно по параметрам «безпе́чність прив'язаності» і «ненадійність прив'язаності». В обох варіантах з окремими відмінностями було виокремлено одну групу з високою адекватною самооцінкою, з низькою ненадійністю прив'язаності, підвищеними значеннями по безпе́чності прив'язаності і іншу групу з протилежними результатами. Групи суттєво відрізняються по рівню самооцінки ($U = .00$ при $p < .001$ і $U = 386.50$ при $p = .036$), по ненадійності прив'язаності ($U = 297.00$ при $p = .009$ і $U = 15.00$ при $p < .001$) і в одному варіанті – по безпе́чності прив'язаності ($U = 409.50$ при $p = .261$ і $U = 266.50$ при $p < .001$). Виявлено, що у досліджуваних групи з високою адекватною самооцінкою, порівняно з іншими, виразність неадаптивних психічних станів нижча: тривожність ($U = 345.00$ при $p = .048$ і $U = 262.00$ при $p < .001$); фрустрація ($U = 327.00$ при $p = .027$ і $U = 295.50$ при $p = .001$); агресивність ($U = 365.00$ при $p < .086$ і $U = 356.00$ при $p = .013$); ригідність ($U = 145.50$ при $p < .001$ і $U = 269.50$ при $p < .001$). Висновки. Встановлено, що висока адекватна самооцінка відповідає виразній спроможності особистості щодо організації конструктивної взаємодії з безпечним типом міжособистісної прив'язаності та при низькому рівні вразливості по відношенню до деструктивних впливів актуальної ситуації. Знижена самооцінка досліджуваних пов'язана з підвищенням їх вразливості щодо деструктивних впливів та ненадійності міжособистісної прив'язаності. Неадаптивні психічні стани в осіб молодого та юнацького віку пов'язані зі зниженням самооцінки і зі збільшенням ненадійності міжособистісної прив'язаності.

Ключові слова: самооцінка; особистість; міжособистісна взаємодія; міжособистісна прив'язаність; психічний стан; соціальний інтелект; юнацький вік; молодий вік.

У критичних життєвих обставинах для людини саме виживання, забезпечення психічного і фізичного здоров'я значною мірою зумовлюється як енергійною адекватною об'єктивним вимогам реалізацією власних зусиль, так і плідною взаємодопомогою в значущому соціальному оточенні. Необхідною передумовою зазначеного виступає оцінка особистістю власних можливостей щодо вирішення актуальних гострих протиріч, а також її здатність до організації ефективної міжособистісної взаємодії в критичних ситуаціях. З урахуванням, з одного боку, суттєво обмеженого життєвого досвіду і, з іншого боку, необхідності прийняття самостійних відповідальних рішень проблема адекватності і повноти самооцінки і оцінки соціального оточення в загрозованих обставинах набуває особливого

значення для осіб молодого та юнацького віку. Останнє чітко відбивається на життєдіяльності багатьох молодих людей під впливом повномасштабних військових дій (Плохих, Чіпіленко, 2023; Plokhikh et al., 2024).

Самооцінка розглядається як ключова складова в структурі особистості в теоретичних розбудовах, що стосуються «Я-концепції» (Чайка, 2016). Вона виконує функції, пов'язані з адаптацією до природної та соціальної дійсності, має фундаментальне значення для самовдосконалення та розвитку особистості (Orth, Robins, 2022). Сучасні дослідження свідчать, що самооцінка прямо або опосередковано суттєво впливає на різні сфери організації життєдіяльності людини. Встановлено, що у процесі дорослішання родинні проблеми дітей та підлітків корелюють з їх

Як цитувати: Клименко, М. А., Плохих, В. В. (2024). Самооцінка в організації міжособистісної взаємодії осіб молодого та юнацького віку. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, (76), 64-71. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2023-76-09>

In cites: Klymenko, M., Plokhikh, V. (2024). V.Self-esteem in the organization of interpersonal interaction among youth and adolescence age people. *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series Psychology*, (76), 64-71. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2023-76-09> [in Ukrainian]

© Клименко, М. А., Плохих, В. В. 2024; CC BY 4.0 license

самооцінками, поряд з чим сформована висока адекватна самооцінка корелює із здібностями відстоювати і відновлювати відчуття власної гідності (Brown et al., 2001; Monteiro et al., 2022; Schmidt, Padilla, 2003; Stavropoulos et al., 2015). В аспекті здатностей особистості до вирішення навчальних і професійних задач отримані дані показують, що самооцінка корелює з здобуттям якісного кінцевого результату діяльності, а висока самооцінка сприяє наполегливості у вирішенні завдань і, особливо, після попередніх невдалих спроб і помилок (Baumeister et al., 2003; Krauss, Orth, 2022). Було доведено, що низька самооцінка спостерігається разом з прогресуванням процесів професійного вигорання (Kursecwicz, Jóźwik, 2020). С позицій загального процесу становлення особистості авторами відзначається, що висока самооцінка поєднується з приємними відчуттями і задоволеністю життям, а низька самооцінка часто супроводжує стан депресії і при певних обставинах може сприяти антисоціальним проявам і правопорушенням (Baumeister et al., 2003; Kuck et al., 2021; Stavropoulos et al., 2015).

На підставі аналізу численного емпіричного матеріалу можливо дійти висновків, що низька самооцінка суттєвим чином пов'язана з проблемними аспектами в організації і проявах особистості. Разом із цим прямі і опосередковані через певні конфігурації активованих компонентів структури особистості функціональні реалізації високої самооцінки нерідко важко без обмовлень віднести до позитивних, а у деяких випадках вони вочевидь негативні. Так завищена самооцінка може спонукати до формування надмірної самовпевненості, марнославства і нарцизму, що призводить до порушень у процесах вирішення академічних і виробничих завдань, сприяє конфліктності у міжособистісних стосунках. Поряд із цим багато суперечливих даних щодо внеску самооцінки в академічну успішність, в додання стресу, в правильність вибору соціальних установок і життєвих орієнтирів (Baumeister et al., 2003; Schmidt, Padilla, 2003; Tus, 2020). Відповідно до останнього також правомірно піднімається питання про безумовну доцільність зусиль щодо заходів по інтенсивному цілеспрямованому підвищенню самооцінки у дітей, підлітків, юнацтва. Таким чином, в аспекті пошуку орієнтирів щодо оптимального рівня розвитку самооцінки постає проблема визначення її адекватності дійсності, тобто її реалістичності.

Адекватність самооцінки особистості доцільно розглядати в аспекті визначення самою особистістю відповідності своїх можливостей, розуміння обставин і конкретних дій запитам і конкретним проявам об'єктивної дійсності. В означеній конфігурації складових оціночних співставлень встановлення особистістю своїх можливостей видається непростою задачею самопізнання і самовдосконалення (Frankl, 1992). Разом із цим виокремлення суттєвих вимог об'єктивної дійсності в багатьох ситуаціях виявляються виключно складною проблемою і такою, яка у обмежено раціональному вимірі без врахування динаміки суб'єктивних переживань і інтуїтивних прозрень принципово не вирішується. Звісно, що у вихованні, у навчальній і професійній діяльності, у спорті, в

соціально-правових відносинах і культурних традиціях вимоги для особистості від відповідного оточення більш-менш чітко сформульовані. Але існують більш глибокі і масштабні у своїх реалізаціях виміри дійсності, запити і смислові визначення від яких є імперативними, а конкретні прояви у ключових ознаках – неочевидними. В останньому варіанті в екзистенційному аспекті попереднє чітке і повне формулювання вимог дійсності до особистості і, особливо, в критичних ситуаціях життєдіяльності стає практично неможливим (Plokhikh et al., 2024). І в будь-якому варіанті головним критерієм адекватності реалізації особистості залишається практика і її закономірні короткострокові і довгострокові наслідки.

У межах теоретичних розбудов «Я-концепції» принципова складність формулювання життєвих вимог до особистості в аспекті забезпечення адекватності реальній ситуації її очікувань і поведінки була частково вирішена через включення в оціночний процес змістовних характеристик ідеалу «Я» (Чайка, 2016). Основи «Я-ідеального» закладаються в дитинстві через засвоєння дитиною, підлітками, юнацтвом кращих, за мірками соціального оточення і з досвіду попередніх поколінь, прикладів поведінки, ціннісних орієнтирів, правил і принципів, але при суттєво обмежених можливостях реальної перевірки істинності того, що пропонується. Як наслідок останнього немало дитячих ідеалів, і навіть з наступними віковими перетвореннями, є гіперболізованими, фрагментарними, фантастичними і такими, які при детальному розгляді виявляються принципово суперечливими і відірваними від реальності. Разом із цим у первинному наближенні визначення самооцінки через співставлення «Я-реального» і «Я-ідеального» в аспекті організації соціальної взаємодії може представлятися продуктивним.

Як для формування «Я-концепції» і самооцінки, так і для розвитку спроможності до організації соціальних взаємин змістовна психологічна основа закладається в ранньому дитинстві. Вказана спроможність в найбільш узагальненому вигляді передбачає і можливість самостійного доцільного налагодження її підтримки міжособистісної взаємодії, і адекватну оцінку і врахування у поведінці актуального соціального середовища. В системному вимірі організація міжособистісної взаємодії розглядається і узагальнюється в тематиці соціального інтелекту через узгоджені визначення відповідних принципів, установок, пізнавальних здібностей, когнітивних моделей і схем (Ковальова, 2015). Базові структури соціалізації особистості створюються у відповідності до змісту, спрямованості, конструктивності, безпечності стосунків дитини з батьками і іншими значущими дорослими. Такі стосунки для дитини зумовлюють розвиток здібностей і засвоєння способів і підходів для налагодження життєво важливих зв'язків з близьким і віддаленим соціальним оточенням, сприяють формуванню захисних механізмів психіки щодо спротиву негативним впливам з боку інших осіб і поточної ситуації в цілому.

Базові особистісні новоутворення в організації взаємодії дітей з батьками в теоретичних розбудовах Д. Боулбі визначаються як певні прив'язаності, як типові

когнітивні структури, моделі, що складаються з ментальних уявлень, переконань про себе і соціальне оточення (Bretherton, 1992; Hazan, Shaver, 2017). На етапах дорослішання разом з випробуваннями об'єктивною реальністю і набуттям життєвого досвіду дитячі прив'язаності особистості у чомусь закріплюються, руйнуються, перетворюються (Ammaniti et al., 2000). В реалізації соціальної взаємодії в сприятливих і несприятливих умовах людина навчається досягати поставлених цілей, набуває здатності протистояння соціальній деструкції. Розвиток в особистості безпечних моделей прив'язаності пов'язано з психічним здоров'ям, позитивним емоційним настроєм, прихильністю до конструктивних перетворень і справедливості. Поряд із цим в сучасних умовах ненадійність міжособистісної прив'язаності, нестійкість особистості до соціального тиску збільшується внаслідок негативних стосунків, через надмірне використання соціальних мереж, через загострення соціальних конфліктів (Alfasi, 2022; Hainlen et al., 2016; Hazan, Shaver, 2017). Особливо ж закріплені в дитинстві моделі і способи соціальної взаємодії зазнають суттєвих випробувань в критичних обставинах життєдіяльності і, зокрема, при переході особистості від умов зовнішньої опіки в дитинстві і отроцтві у період юності та молодості. Дослідження свідчать, що безпечність та надійність міжособистісної прив'язаності в дитячому і підлітковому віці певною мірою пов'язані з самооцінкою особистості (Alfasi, 2022; Wilkinson, 2004). У критичні періоди життя при обтяженні стресогенними обставинами особи юнацького і молодого віку зазнають значних випробувань, через що змінюється за рівнем і ступенем адекватності їх самооцінка, змінюється і характер їх міжособистісних прив'язаностей. При цьому вказані зміни в цілісній структурі особистості можуть певним чином узгоджуватися, а можливо – і суперечити одне одному.

Мета дослідження – визначення особливостей самооцінки у відповідності до різних типів прив'язаності в осіб молодого та юнацького віку.

Гіпотеза дослідження. Особи молодого та юнацького віку із безпечним типом прив'язаності мають більш високу і адекватну самооцінку, порівняно з особами, у яких наявний ненадійний тип прив'язаності.

Методи дослідження

В емпіричному дослідженні прийняли участь 68 осіб (студентів) молодого та юнацького віку (вік в роках: $M_e = 19$; $\min = 18$; $\max = 29$). Вибірка досліджуваних формувалася випадковим чином. Досліджуваним пропонувалася для опрацювання низка стандартизованих тестових методик (Періг, 2017; Чен, 2023). Дослідження проводилося з використанням індивідуального роздатного матеріалу. В дослідженні визначалася самооцінка і діагностувалися психічні стани досліджуваних. Поряд із цим визначалися можливості досліджуваних щодо формування конструктивних міжособистісних відносин і їх вразливість по відношенню до деструктивних зовнішніх соціальних впливів.

Визначення самооцінки досліджуваних відбувалося з застосуванням методики С. Будассі. Встановлювався рівень узгодженості між “Я-реальним” та “Я-ідеальним”.

Результуюче значення коефіцієнта рангової кореляції від $+0,38$ до $+1$ інтерпретувалося в аспекті адекватної високої (коефіцієнт рангової кореляції: $0,4 - 0,6$) або завищеної самооцінки. Коефіцієнт рангової кореляції в діапазоні від $-0,37$ і до $+0,37$ віднесено до недиференційованого уявлення досліджуваного про своє ідеальне та реальне «Я» з відповідною нечіткою самооцінкою. Значення коефіцієнта рангової кореляції менше за $-0,38$ розглядалося в аспекті заниженої самооцінки.

Здатність особистості до доцільної організації міжособистісної взаємодії операціоналізована у вигляді показника безпечної прив'язаності. Вразливість особистості щодо несприятливих соціальних умов операціоналізовано через показник ненадійності прив'язаності. Тип прив'язаності («безпечний» та «ненадійний») у досліджуваних визначався за методикою Е. Чен. Отримані емпіричні значення показників прив'язаності відносилися або до низького рівня («безпечна» – $0 - 8$; «ненадійна» $1 - 6$), або до середнього рівня («безпечна» – $9 - 17$; «ненадійна» – $7 - 13$), або до високого рівня («безпечна» – $18 - 24$; «ненадійна» – $14 - 24$).

В якості дестабілізуючих детермінантів щодо можливостей досліджуваних в організації міжособистісної взаємодії розглядалися проблемні неадаптивні стани особистості. Виразність неадаптивних психічних станів (тривожність, фрустрація, агресивність, ригідність) у досліджуваних діагностувалася за методикою Г. Айзенка. Пропоновані рівні виразності діагностованих психічних станів: низький ($0 - 7$); середній ($8 - 14$); високий ($15 - 20$).

Для кількісного аналізу емпіричних даних використовувалася статистичний пакет IBM SPSS Statistics 20. Було застосовано: кластерний аналіз (метод k-середніх), кореляційний аналіз за Спірменом (r_s), для порівняння даних вибірок застосовувалася U-критерій Манна-Уїтні. Застосування кластерного аналізу дозволило виокремити у загальній вибірці групи досліджуваних, які відрізняються за показником «самооцінка» (дві групи: $n = 47$; $n = 21$) та одночасно по двом показникам: «безпечна прив'язаність»; «ненадійна прив'язаність» (дві групи: $n = 41$; $n = 27$). Процедура дослідження передбачала порівняння результатів підгруп за значущими показниками.

Результати дослідження

Визначено статистичні показники виразності самооцінки у досліджуваних загальної групи ($M_e = .40$; $\min = -.68$; $\max = .93$). Встановлено статистичний зв'язок між показниками організації соціальної взаємодії: «безпечна прив'язаність» і «ненадійна прив'язаність» ($r_s = -.287$; $p = .018$). Поряд із цим не виявлено статистичного зв'язку між самооцінкою і означеними показниками організації соціальної взаємодії ($r_s = .182$ при $p = .138$; $r_s = -.193$ при $p = .114$).

Для підвищення надійності дослідницьких узагальнень розглядався перетин двох напрямків аналізу емпіричних даних. В одному варіанті аналіз відштовхувався від розподілу вибіркового даних по параметру «самооцінка», а в іншому – одразу по двом параметрам: «безпечна прив'язаність» і «ненадійна прив'язаність».

Через застосування кластерного аналізу (метод k-середніх) по показнику «самооцінка» було виділено дві групи: з більш високою самооцінкою (n = 47) і менш високою самооцінкою (n = 21). Групи статистично

порівнювалися за показниками виразності психічних станів, самооцінки, безпечності та ненадійності прив'язаності (табл. 1).

Таблиця 1. Статистичне порівняння (U- критерій Манна-Уїтні) виразності психічних станів, самооцінки, рівня безпечності та ненадійності прив'язаності в групах досліджуваних з більш високою самооцінкою (n = 47) і менш високою самооцінкою (n = 21) / Statistical comparison (Mann-Whitney U test) of expressiveness of mental states, self-esteem, level of security and unreliability of attachment in groups of subjects with higher self-esteem (n = 47) and less high self-esteem (n = 21)

Група	Статистичний параметр	Показники виразності психічних станів, самооцінки і прив'язаності						
		T	Ф	А	Р	С	Нн	Б
n=47	Me	8.00	6.00	9.00	8.00	.57	8.00	16.00
	min	3.00	0.00	3.00	4.00	.29	3.00	9.00
	max	19.00	17.00	18.00	15.00	.93	22.00	21.00
n=21	Me	9.00	10.00	10.00	13.00	.05	12.00	16.00
	min	5.00	3.00	5.00	8.00	-.68	5.00	9.00
	max	17.00	19.00	19.00	18.00	.24	21.00	21.00
	U	345.00	327.00	365.00	145.50	0.00	297.00	409.50
	p	.048	.027	.086	.000	.000	.009	.261

Примітка: T – тривожність; Ф – фрустрація; А – агресивність; Р – ригідність; С – самооцінка; Нн – ненадійність прив'язаності; Б – безпечність прив'язаності.

З застосуванням кластерного аналізу (метод k-середніх) по показникам «безпечна прив'язаність» і «ненадійна прив'язаність» було виділено дві групи: з більш конструктивною організацією спілкування (n = 41) і менш

конструктивною організацією спілкування (n = 27). Виділені групи також статистично порівнювалися за показниками виразності психічних станів, самооцінки, безпечності та ненадійності прив'язаності (табл. 2).

Таблиця 2. Статистичне порівняння (U- критерій Манна-Уїтні) виразності психічних станів, самооцінки, рівня безпечності та ненадійності прив'язаності в групах досліджуваних з більш конструктивною (n = 41) і менш конструктивною організацією спілкування (n = 27) / Statistical comparison (Mann-Whitney U test) of expressiveness of mental states, self-esteem, level of safety and unreliability of attachment in groups of subjects with more constructive (n = 41) and less constructive organization of communication (n = 27)

Група	Статистичний параметр	Показники виразності психічних станів, самооцінки і прив'язаності						
		T	Ф	А	Р	С	Нн	Б
n=41	Me	8.00	5.00	9.00	9.00	.45	7.00	17.00
	min	3.00	0.00	3.00	4.00	-.68	3.00	12.00
	max	19.00	17.00	16.00	16.00	.91	11.00	21.00
n=27	Me	11.00	10.00	11.00	12.00	.23	15.00	14.00
	min	5.00	4.00	4.00	4.00	-.39	10.00	9.00
	max	17.00	19.00	19.00	18.00	.93	22.00	21.00
	U	262.00	295.50	356.00	269.50	386.50	15.00	266.50
	p	.000	.001	.013	.000	.036	.000	.000

Примітка: T – тривожність; Ф – фрустрація; А – агресивність; Р – ригідність; С – самооцінка; Нн – ненадійність прив'язаності; Б – безпечність прив'язаності.

З урахуванням суттєвих статистичних розбіжностей між виділеними групами (див. табл. 1 і 2) по показникам виразності психічних станів було визначено описові

характеристики та кореляційні зв'язки щодо цих показників (табл. 3 і табл. 4).

Таблиця 3. Статистичні параметри рівня виразності психічних станів у досліджуваних загальної групи (n=68 / Statistical parameters of the level of expressiveness of mental states in the subjects of the general group (n=68))

Статистичний параметр	Тривожність	Фрустрація	Агресивність	Ригідність
Me	9.00	7.00	10.00	10.00
min	3.00	0.00	3.00	4.00
max	19.00	19.00	19.00	18.00

Таблиця 4. Кореляційні зв'язки (за Спірменом) показників виразності психічних станів у досліджуваних загальної групи (n=68) / Correlations (according to Spearman) of indicators of expressiveness of mental states in subjects of the general group (n=68)

Стани особистості	Статистичний параметр	Стани особистості			
		Тривожність	Фрустрація	Агресивність	Ригідність
Тривожність	rs	1.000			
	p				
Фрустрація	rs	.696**	1.000		
	p	.000			
Агресивність	rs	.232	.193	1.000	
	p				

Стани особистості	Статистичний параметр	Стани особистості			
		Тривожність	Фрустрація	Агресивність	Ригідність
	r	.057	.115		
Ригідність	rs	.453**	.429**	.378**	1.000
	p	.000	1.000	.001	

Примітка: * – $p < .050$; ** – $p < .001$.

Визначалися статистичні зв'язки показників виразності психічних станів з показниками самооцінки і показниками можливостей організації міжособистісних відносин у досліджуваних загальної групи (табл. 5 і табл. 6).

Таблиця 5. Кореляційні зв'язки (за Спірменом) показників виразності психічних станів з самооцінкою досліджуваних загальної групи (n=68) / Correlations (according to Spearman) of indicators of expressiveness of mental states with self-esteem of the subjects of the general group (n=68)

Показник	Статистичний параметр	Стани особистості			
		Тривожність	Фрустрація	Агресивність	Ригідність
Самооцінка	rs	-.201	-.238	-.147	-.519**
	p	.100	.051	.232	.000

Примітка: * – $p < .050$; ** – $p < .001$.

Таблиця 6. Кореляційні зв'язки (за Спірменом) показників виразності психічних станів з показниками типу прив'язаності у досліджуваних загальної групи (n=68) / Correlations (according to Spearman) of indicators of the expressiveness of mental states with indicators of the type of attachment in the subjects of the general group (n=68)

Тип прив'язаності	Статистичний параметр	Стани особистості			
		Тривожність	Фрустрація	Агресивність	Ригідність
Ненадійна	rs	.465**	.387**	.272*	.392**
	p	.000	.001	.025	.001
Безпечна	rs	-.081	-.050	.041	-.008
	p	.511	.688	.742	.951

Примітка: * – $p < .050$; ** – $p < .001$.

Обговорення результатів дослідження

Як показано вище, представлені через параметри «безпеки прив'язаності» і «ненадійності прив'язаності» складові спроможності досліджуваних до налагодження соціальних взаємин і подолання несприятливих для таких взаємин обставин статистично пов'язані одне з одним. І такий зв'язок можна вважати помірним. Означені складові в організації міжособистісної взаємодії хоча і відносяться до узгоджених реалізацій соціального інтелекту, але стосуються різних його складових (Ковальова, 2015). Установки, способи, когнітивні моделі, уміння та навички щодо вибудовування соціальних взаємин можуть формуватися і бути повністю прийнятними у певних сприятливих умовах. Однак під тиском нових і, тим більше, деструктивних обставин при суттєво обмеженій здатності особистості до реалістичної оцінки поточної ситуації, до адекватної самооцінки власних ресурсів і відповідної саморегуляції раніше здобутий досвід в організації соціальних контактів може видатись марним, а через нав'язливу стереотипізацію він може бути і шкідливим. І такі варіації в реалізаціях соціального інтелекту в осіб молодого та юнацького віку через своєрідність проявів міжособистісної прив'язаності простежуються в результатах нашого дослідження.

Лінійних статистичних зв'язків щодо показників прив'язаності і самооцінки не встановлено. Однак перехресне визначення узгодженості змін в означених показниках з опором в одному варіанті на кластеризацію по рівням виразності самооцінки, а в іншому – на рівні проявів прив'язаності, показало стверджуючий результат (див. табл. 1 і табл. 2). Тобто розвиненість самооцінки має суттєве значення для

плідності зусиль досліджуваних в міжособистісній взаємодії. При цьому, як видно з кількісних результатів, достатньо вдосконалені в безпечній прив'язаності організаційні можливості досліджуваних (практично на межі високих значень) і наближена до низького рівня їх вразливість до деструктивних впливів в соціальних відносинах в обох розглянутих варіантах аналітичних співставлень відповідають високій, але адекватній, самооцінці (див. табл. 1 і табл. 2). Наведене співвідношення в достатній мірі узгоджується з висновками R. F. Vaumeister із співавторами про суттєве, але часто неочевидне і суперечливе значення самооцінки для поведінки, діяльності та саморегуляції станів особистості (Vaumeister et al., 2003). В підтвердження останнього у варіанті кластеризації по параметру «самооцінка» суттєві розбіжності у прив'язаності між групами виявилися тільки по параметру «ненадійність прив'язаності», тоді як в іншому варіанті групи розрізняються по обох параметрах прив'язаності. Наведений результат також свідчить і про те, що самооцінка має первинне значення для стійкості системи соціальної взаємодії досліджуваних. В узагальненому вигляді підсилення означеної стійкості особистості в організації міжособистісної взаємодії власне і виводить на згадуваний в літературі вплив самооцінки на суб'єктні можливості захисту і ствердження особистісної честі і гідності (Brown et al., 2001; Monteiro et al., 2022).

У дослідженні в якості обтяжуючого супроводу для самооцінки і прив'язаності виступили неадаптивні психічні стани. Взагалі можна констатувати, що у досліджуваних виразність станів тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності знаходиться на

середньому рівні (див. табл. 3). Однак, якщо розглядати результати у відокремлених через кластеризацію групах, то можна помітити виразну стійку тенденцію. Відповідно до цієї тенденції у досліджуваних з високою адекватною самооцінкою і кращими результатами щодо безпечності і стійкості міжособистісної прив'язаності виразність неадаптивних психічних станів є суттєво нижчою, порівняно з іншими (див. табл. 1 і табл. 2). Фрустрація у групі з високою самооцінкою взагалі на низькому рівні, тоді як виразність ригідності в іншій групі наближається до значень високого рівня. Разом із цим саме показники фрустрації та ригідності явно обернено корелюють в загальній вибірці досліджуваних з показником «самооцінка» (див. табл. 5). Схожа тенденція спостерігається і у випадку стану тривожності. Такий результат також узгоджується і з літературними даними щодо зв'язку низької самооцінки з різноманітними виразними негативними переживаннями особистості (Kuck et al., 2021; Kursecwicz, Jóźwik, 2020; Stavropoulos et al., 2015).

Практично усі неадаптивні психічні стани, що розглядаються, статистично пов'язані між собою (див. табл. 4). В узагальненому варіанті ці стани у разі своєї підвищеної виразності формують в особистості негативний обтяжливий емоційний фон життєдіяльності. У наших досліджуваних підсилення негативних переживань на етапі життєвого самовизначення відбувається ще й під впливом загальної трагічної ситуації в їх країні (Plokhikh et al., 2024).

Що стосується показників прив'язаності, то їх статистичний зв'язок з неадаптивними психічними станами складніший, порівняно з ситуацією з самооцінкою. Виразність розглянутих психічних станів статистично прямо пов'язана з ненадійністю прив'язаності (див. табл. 6). В осіб молодого та юнацького віку стійкість організації міжособистісної взаємодії на фоні сталих негативних переживань виявляється зниженою. Аналогічний ефект був також відзначений Y. Alfasi по відношенню до емоційно обтяжуючого надмірного використання дорослими особами соціальних інформаційних мереж (Alfasi, 2022). В узагальненому варіанті отримані свідчення щодо ненадійності прив'язаності у зв'язку з негативним емоційним фоном спілкування узгоджуються і з висновками R. L. Hainlen і співавторів (2016).

В цілому результати дослідження висвітлюють складні безпосередні, але часто неочевидні, і опосередковані через вплив психічних станів зв'язки самооцінки і здатностей до плідної організації міжособистісної взаємодії в осіб молодого та юнацького віку. Така складність може бути наслідком складності самих узгоджуваних психічних утворень. В залежності від ситуаційного контексту акцентовано активуються необхідні складові структури організації соціальної взаємодії і самооцінки. В нашому випадку достатньо висока і при цьому адекватна самооцінка досліджуваних очевидно узгоджується перш за все зі стійкістю прив'язаності, при низькій загрозі з боку її ненадійності.

В конкретних життєвих обставинах самооцінка, ненадійність прив'язаності й негативні переживання можуть поєднуватися. В залежності від ситуативних акцентів психічні утворення в означеній тріаді можуть

виступати і в якості сторін головного відношення, і в якості медіаторів. Особливо це стосується крайніх значень виразності психологічних параметрів у критичних ситуаціях. Медіація з боку психічного утворення, як це засвідчено результатами Y. Alfasi і висновками R. V. Wilkinson стосовно опосередкованого самооцінкою відношення прив'язаності та психологічного здоров'я юнаків, у складних обставинах може відігравати роль «пом'якшуючого» фактора (Alfasi, 2022; Wilkinson, 2004). До того ж адекватне застосування зорієнтованих на соціальну підтримку копінг-стратегій, для осіб підліткового та юнацького віку стає позитивним посередником в адаптаційному процесі і у подоланні негативних переживань, і для збереження цілісності та дієздатності особистісної організації (Deerthi et al., 2022; Frydenberg, Lewis, 2000). Згідно з результатами нашого дослідження адекватна висока самооцінка виявляє себе в якості позитивного посередника для організації особами молодого та юнацького віку міжособистісної взаємодії в тривалих стресогенних обставинах життя. Останнє у поглибленому науковому розгляді і може бути перспективним для подальших емпіричних досліджень.

Висновки

1. Самооцінка осіб молодого та юнацького віку має суттєве значення для організації конструктивних міжособистісних взаємин. Висока адекватна самооцінка відповідає виразній спроможності особистості щодо самостійної організації конструктивної міжособистісної взаємодії і безпечному типу прив'язаності при низькому рівні вразливості по відношенню до деструктивних впливів актуальної ситуації.

2. При заниженій самооцінці в осіб молодого та юнацького віку з великою ймовірністю суттєво збільшується вразливість щодо деструктивних впливів, підвищується ненадійність міжособистісної прив'язаності.

3. Опосередкований обтяжуючий зв'язок самооцінки і можливостей організації міжособистісної взаємодії у осіб молодого та юнацького віку реалізується через підвищену інтенсивність наступних проблемних психічних станів: тривожність, фрустрація, ригідність. При посиленні в особистості означених психічних станів самооцінка має тенденцію до зниження, а вразливість щодо деструктивних зовнішніх соціальних впливів і прогресування ненадійності міжособистісної прив'язаності суттєво підвищується.

Список літературних джерел

- Ковальова О.А. Проблема визначення поняття «соціальний інтелект» у психологічній науці. *Освіта та розвиток обдарованості особистості*. 2015. № 10 (41). С. 10-14.
- Плохих В., Чіплєнко О. Прояви психічного здоров'я в організації часової перспективи вимушено переміщених осіб. *Наука і освіта*, № 4, 2023. С. 54-62 <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2023-4-8>
- Практикум з психології : психодіагностичні методики для самопізнання / упорядник Періг І.М. Тернопіль : СМП «Тайп», 2017. 116 с.
- Чайка Г. В. Я-концепція як структурно-динамічний аспект поняття «Я» в працях українських і зарубіжних дослідників. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. Праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Психологія особистості*.

- Психологічна допомога особистості. 2016. Т. XI. Вип.14. С.215-226. <https://core.ac.uk/download/pdf/132487864.pdf>
- Чен Е. Теорія прив'язаності. Ефективні практики, які допоможуть побудувати міцні та стабільні стосунки. К.: Науковий світ, 2023. 192 с.
- Alfasi Y. Attachment style and social media fatigue: The role of usage-related stressors, self-esteem, and self-concept clarity. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 16(2), 2022. <https://doi.org/10.5817/CP2022-2-2>
- Ammaniti M., Van Ijzendoorn M. H., Speranza A. M., & Tambelli R. Internal working models of attachment during late childhood and early adolescence: An exploration of stability and change. *Attachment & Human Development*, 2000. 2(3), 328-346. <https://doi.org/10.1080/14616730010001587>
- Baumeister R. F., Campbell J. D., Krueger J. I., & Vohs K. D. Does high self-esteem cause better performance, interpersonal success, happiness, or healthier lifestyles? *Psychological science in the public interest*, 2003. 4(1), 1-44. <https://doi.org/10.1111/1529-1006.01431>
- Bretherton I. The Origins of Attachment Theory: John Bowlby and Mary Ainsworth. *Developmental Psychology*, 1992, 28(5). 759-775. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.28.5.759>
- Brown J. D., Dutton K. A., Cook K. E. From the top down: Self-esteem and self-evaluation. *Cognition and emotion*, 2001. 15(5). С. 615-631. <http://faculty.washington.edu/jdb/articles/Top.pdf>
- Deepthi D. P., Jeyavel S., Subhasree G., & Jojo C. E. Proactive coping and social-emotional adjustment among students with and without learning disabilities in Kerala, India. *Front Psychol. Oct 6;13:949708*. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.949708>
- Frydenberg E., & Lewis R. Teaching Coping to Adolescents: When and to Whom? *American Educational Research Journal*, 2000. 37(3). P. 727-745. <https://doi.org/10.2307/1163487>
- Frankl V. E. Man's search for meaning: An introduction to logotherapy (4th ed.) (I. Lasch, Trans.). 1992. Beacon Press <https://psycnet.apa.org/record/1992-98457-000>
- Hainlen R. L., Jankowski P. J., Paine D. R., & Sandage S. J. Adult attachment and well-being: Dimensions of differentiation of self as mediators. *Contemporary Family Therapy: An International Journal*, 2016. 38(2), 172-183. <https://doi.org/10.1007/s10591-015-9359-1>
- Hazan C., Shaver P. Romantic love conceptualized as an attachment process. *J Pers Soc Psychol*. 1987 Mar;52(3):511-24. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.52.3.511>
- Krauss S., Orth U. Work experiences and self-esteem development: A meta-analysis of longitudinal studies. *European Journal of Personality*. 2022. 36(6). P. 849-869. <https://doi.org/10.1177/08902070211027142>
- Kuck N., Cafitz L., Bürkner P.-C., Hoppen L., Wilhelm S., & Buhlmann U. Body dysmorphic disorder and self-esteem: a meta-analysis. *BMC Psychiatry*, 2021. 21(1), 310. <https://doi.org/10.1186/s12888-021-03185-3>
- Kupcewicz E., & Józwick M. Association of burnout syndrome and global self-esteem among Polish nurses. *Archives of Medical Science*, 2020. 16(1), 135-145. <https://doi.org/10.5114/aoms.2019.88626>
- Monteiro R. P, Coelho G., Hanel P., Medeiros E. D, Gomes da Silva, & Dyamond Ph. The Efficient Assessment of Self-Esteem: Proposing the Brief Rosenberg Self-Esteem Scale. *Applied Research in Quality of Life*, 2022. 17 (2). P. 931-947. <https://doi.org/10.1007/s11482-021-09936-4>
- Orth, U., Richard W. Robins. Is high self-esteem beneficial? Revisiting a classic question. *Am Psychol*. 2022, 77(1):5-17. <https://doi.org/10.1037/amp0000922>
- Plokhikh V., Kireieva Z., & Skoromna M. Emotional Accompaniment of the Organization of Time Perspective of Forced Ukrainian Migrants Staying Abroad. *Insight: the psychological dimensions of society*, 2024. 11, 15-37. <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2024-11-2>
- Schmidt J. A., & Padilla B. Self-esteem and family challenge: An investigation of their effects on achievement. *Journal of Youth and Adolescence*, 2003. 32(1), 37-46. <https://doi.org/10.1023/A:1021080323230>
- Stavropoulos V., Lazaratou H., Marini E., & Dikeos D. Low family satisfaction and depression in adolescence: The role of self-esteem. *Australian Journal of Educational and Developmental Psychology*, 2015. 5(2), 109-118. <https://doi.org/10.5539/jedp.v5n2p109>
- Tus J. Self-concept, self-esteem, self-efficacy and academic performance of the senior high school students. *International Journal of Research Culture Society*. 2020. T. 4. №. 10. С. 45-59. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.13174991.v1>
- Wilkinson R. B. The role of parental and peer attachment in the psychological health and self-esteem of adolescents. *Journal of youth and adolescence*. 2004. 33(6), 479-493. <https://doi.org/10.1023/B:JOYO.0000048063.59425.20>

M. KLYMENKO (Maryna Klymenko)
Student of the Faculty of Psychology
V. N. Karaz'in Kharkiv National University,
Svobody sq., 4, Kharkiv, Ukraine.

e-mail: marina.ali.klymenko0@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0008-1467-0538>

V. PLOKHIKH (Viktor Plokhikh)
Doctor of Psychological Sciences, Full Professor,
Department of General Psychology,
V. N. Karaz'in Kharkiv National University,
Svobody sq., 4, Kharkiv, Ukraine.

e-mail: plokhikh_v@ukr.net,
<http://orcid.org/0000-0001-7897-3417>

SELF-ESTEEM IN THE ORGANIZATION OF INTERPERSONAL INTERACTION AMONG YOUTH AND ADOLESCENCE AGE PEOPLE

The issue of organizing interpersonal interaction in relation to the formation of self-esteem in youth and adolescence age people, especially those making life-defining decisions under the burdening conditions of a military conflict, is highly relevant. The aim of the study is to identify the characteristics of self-esteem in accordance with different types of interpersonal attachment in young adults. The sample consisted of 68 young adults. The following methods were used to obtain empirical data: S. Budassi's method (for determining self-esteem), E. Chen's method (for determining the type of interpersonal attachment), and H. Eysenck's method (for identifying maladaptive psychological states). Results: No direct linear statistical relationships were found between the self-esteem and interpersonal attachment of the subjects. The relationship between self-esteem and attachment was determined using cluster analysis in two variants: by the parameter "self-esteem" and simultaneously by the parameters "secure attachment" and "insecure attachment." In both variants, with some differences, one group with high adequate self-esteem, low insecurity of attachment, and elevated secure attachment values was identified, and another

group with opposite results was found. The groups significantly differed in terms of self-esteem ($U = .00$, $p < .001$ and $U = 386.50$, $p = .036$), insecure attachment ($U = 297.00$, $p = .009$ and $U = 15.00$, $p < .001$), and in one variant by secure attachment ($U = 409.50$, $p = .261$ and $U = 266.50$, $p < .001$). It was found that individuals in the group with high adequate self-esteem, compared to others, had lower expressions of maladaptive psychological states: anxiety ($U = 345.00$, $p = .048$ and $U = 262.00$, $p < .001$), frustration ($U = 327.00$, $p = .027$ and $U = 295.50$, $p = .001$), aggression ($U = 365.00$, $p = .086$ and $U = 356.00$, $p = .013$), and rigidity ($U = 145.50$, $p < .001$ and $U = 269.50$, $p < .001$). Conclusions: It has been established that high adequate self-esteem corresponds to a pronounced ability of the individual to organize constructive interaction with a secure type of interpersonal attachment and a low level of vulnerability to the destructive influences of the current situation. Lower self-esteem of the subjects is associated with increased vulnerability to destructive influences and insecure interpersonal attachment. Maladaptive psychological states in young adults are linked to lower self-esteem and increased insecurity of interpersonal attachment.

Keywords: *self-esteem, personality, interpersonal interaction, interpersonal attachment, mental state, social intelligence, young adults.*

References

- Alfasi, Y. (2022). Attachment style and social media fatigue: The role of usage-related stressors, self-esteem, and self-concept clarity. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 16(2). <https://doi.org/10.5817/cp2022-2-2>
- Ammaniti, M., Van Ijzendoorn, M. H., Speranza, A. M., & Tambelli, R. (2000). Internal working models of attachment during late childhood and early adolescence: An exploration of stability and change. *Attachment & Human Development*, 2(3), 328–346. <https://doi.org/10.1080/14616730010001587>
- Baumeister, R. F., Campbell, J. D., Krueger, J. I., & Vohs, K. D. (2003). Does high self-esteem cause better performance, interpersonal success, happiness, or healthier lifestyles? *Psychological Science in the Public Interest*, 4(1), 1–44. <https://doi.org/10.1111/1529-1006.01431>
- Bretherton, I. (1992). The origins of attachment theory: John bowlby and mary ainsworth. *Developmental Psychology*, 28(5), 759–775. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.28.5.759>
- Brown, J. D., Dutton, K. A., & Cook, K. E. (2001). From the top down: Self-esteem and self-evaluation. *Cognition and Emotion*, 15(5), 615–631. <https://doi.org/10.1080/02699930126063>
- Chaika, H. V. (2016). The self-concept as a structural and dynamic aspect of the concept of "I" in the works of Ukrainian and foreign researchers. *Aktualni problemy psykholohii: Zb. nauk. prats in-tu psykholohii imeni H.S. kostiuka. NAPN ukrainy*, 6(14), 215–226. <https://core.ac.uk/download/pdf/132487864.pdf> [in Ukrainian]
- Chen, E. (2023). *Attachment theory. Effective practices that will help build strong and stable relationships*. Naukovyi svit. [in Ukrainian]
- Deepthi, D. P., Jeyavel, S., Subhasree, G., & Jojo, C. E. (2022). Proactive coping and social-emotional adjustment among students with and without learning disabilities in Kerala, India. *Frontiers in Psychology*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.949708>
- Frankl, V. E. (1992). *Man's search for meaning: An introduction to logotherapy* (I. Lasch, Per.; 4-te vyd.). Beacon Press. <https://psycnet.apa.org/record/1992-98457-000>
- Frydenberg, E., & Lewis, R. (2000). Teaching coping to adolescents: When and to whom? *American Educational Research Journal*, 37(3), 727–745. <https://doi.org/10.3102/00028312037003727>
- Hainlen, R. L., Jankowski, P. J., Paine, D. R., & Sandage, S. J. (2016). Adult attachment and well-being: Dimensions of differentiation of self as mediators. *Contemporary Family Therapy*, 38(2), 172–183. <https://doi.org/10.1007/s10591-015-9359-1>
- Hazan, C., & Shaver, P. (2017). Romantic love conceptualized as an attachment process. *U Interpersonal development*. 283–296. <https://doi.org/10.4324/9781351153683-17>
- Kovalova, O. (2015). The problem of defining the concept of "social intelligence" in psychological science. *Osvita ta rozvytok obdaranosti osobystosti*, 10(41), 10–14. [in Ukrainian]
- Krauss, S., & Orth, U. (2021). Work experiences and self-esteem development: A meta-analysis of longitudinal studies. *European Journal of Personality*, <https://doi.org/10.1177/08902070211027142>
- Kuck, N., Cafitz, L., Bürkner, P.-C., Hoppen, L., Wilhelm, S., & Buhlmann, U. (2021). Body dysmorphic disorder and self-esteem: A meta-analysis. *BMC Psychiatry*, 21(1). <https://doi.org/10.1186/s12888-021-03185-3>
- Kupcewicz, E., & Jóźwik, M. (2020). Association of burnout syndrome and global self-esteem among Polish nurses. *Archives of Medical Science*, 16(1), 135–145. <https://doi.org/10.5114/aoms.2019.88626>
- Monteiro, R. P., Coelho, G. L. d. H., Hanel, P. H. P., de Medeiros, E. D., & da Silva, P.D.G. (2021). The efficient assessment of self-esteem: Proposing the brief rosenberg self-esteem scale. *Applied Research in Quality of Life*. <https://doi.org/10.1007/s11482-021-09936-4>
- Orth, U., Richard, W., & Robins, R. (2022). Is high self-esteem beneficial? Revisiting a classic question. *American Psychologist*, 77(1), 5–17. <https://doi.org/10.1037/amp0000922>
- Perih, I. (Uporiad.). (2017). *Psychology workshop: psychodiagnostic techniques for self-discovery*. Ternopil: «Taip». [in Ukrainian]
- Plokhikh, V., & Chipilenko, O. (2023). Mental health manifestations in time perspective organization of forced migrants. *Science and Education*, (4), 54–62. <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2023-4-8> [in Ukrainian]
- Plokhikh, V., Kireieva, Z., & Skoromna, M. (2024). Emotional accompaniment of the organization of time perspective of forced ukrainian migrants staying abroad. *Insight: The Psychological Dimensions of Society*, (11), 15–37. <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2024-11-2> [in Ukrainian]
- Schmidt, J. A., & Padilla, B. (2003). Self-Esteem and family challenge: An investigation of their effects on achievement. *Journal of Youth and Adolescence*, 32(1), 37–46. <https://doi.org/10.1023/a:1021080323230>
- Stavropoulos, V., Lazaratou, H., Marini, E., & Dikeos, D. (2015). Low family satisfaction and depression in adolescence: The role of self-esteem. *Journal of Educational and Developmental Psychology*, 5(2). <https://doi.org/10.5539/jedp.v5n2p109>
- Tus, J. (2020). Self-concept, self-esteem, self-efficacy and academic performance of the senior high school students. *International Journal of Research Culture Society*, 4(10), 45–59. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.13174991.v1>
- Wilkinson, R. B. (2004). The role of parental and peer attachment in the psychological health and self-esteem of adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 33(6), 479–493. <https://doi.org/10.1023/b:joyo.0000048063.5942520>

Стаття надійшла до редакції 18.03.2024 (The article was received by the editors 18.03.2024)

Стаття рекомендована до друку 17.05.2024 (The article is recommended for printing 17.05.2024)

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ І ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

DOI 10.26565/2225-7756-2024-76-10

УДК 330.163.11+330.567.2]:334.722-051(477)"364"

A. PUGACHOV (Artem Pugachov)

*business consultant**e-mail: apugachov@gmail.com*

L. LYUTA (Lesya Lyuta)

*Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor,**Associate Professor of Social Work Department**Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine**https://orcid.org/0000-0002-9140-905X**e-mail: lyuta.lesya2015@gmail.com*

S. YANOVSKAYA (Svitlana Yanovskaya)

*Candidate of Psychological Sciences (PhD)**Associate Professor of the Applied Psychology Department**V. N. Karazhin Kharkiv National University**4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine**E-mail: sgyanovskaya@karazhin.ua**e-mail: https://orcid.org/0000-0002-5439-5269*

SUBJECTIVE ECONOMIC WELL-BEING OF ENTREPRENEURS DURING THE WAR IN UKRAINE

The purpose of the work is to determine the characteristics of the subjective economic well-being of entrepreneurs during the war in Ukraine. Ukrainian entrepreneurs have been working in conditions of full-scale war for more than two years. A catastrophic situation of uncertainty hinders the conduct of business, but despite this, specialists determine an increase in economic activity. Entrepreneurs working in Ukraine (N=50), aged 23 to 55, were involved in the study. The experience of entrepreneurial activity ranged from 7 to 22 years. Areas of business activity: trade, sale and lease of real estate, agronomy, construction, freight transportation, furniture production. Questionnaires, the method of incomplete sentences (modified by us), the questionnaire of subjective economic well-being (V.A. Khashchenko) and the methods of mathematical statistics were chosen as research methods. It was determined that the subjective economic well-being of the studied entrepreneurs has a moderate level of expressiveness. At the same time, there is a noticeable tendency for men to grow in negative experiences caused by a lack of finances. And for women, a positive assessment of the current well-being of the family is characteristic. It should also be said that women entrepreneurs, compared to men, experience significantly higher economic optimism, current family well-being, and overall economic well-being. Economic optimism is higher among entrepreneurs with higher education than among those with only secondary education. Not married entrepreneurs evaluate the current well-being of their own family more positively than married ones; but no differences were found in the level of subjective economic well-being depending on the presence of children, as well as depending on objective indicators and their subjective assessment by entrepreneurs of the amount of financial profit.

Keywords: *entrepreneurs; subjective economic well-being; economic optimism; the current well-being of the family*

The war in Ukraine raises questions every day, the solution of which brings closer the peace and victory of our country. The battle on the economic front is very important. Entrepreneurs are that segment of population, thanks to which the budget of the country and communities is filled, the money from which goes not only to their development, but also to help the army, support the population, and liquidate the consequences of the invasion.

For more than two years now, Ukrainian entrepreneurs have been working in conditions of full-scale war, but despite numerous problems, they persevered and even began to develop their business in 2023. According to the Ministry of Statistics, there are currently more than 2 million FOPs working in the country, and this fact is important for the continuation of entrepreneurship research and the creation of socio-psychological programs for its development and support.

According to domestic researchers, entrepreneurship includes many aspects that can be solved thanks to individual human activity, such as increased uncertainty, responsibility, time pressure, flexibility and insecurity (G.V. Gnuskina, 2014; I.S. Horbal, 2016; A.S. Dyadin, 2017; S.D. Maksymenko, L.M. Karamushka, 2015; Yu.V. Krasnylova, 2004; T.P. Chernyavska, 2013; Yu.M. Shvalb, O.V. Dancheva, 1998). The development of small and medium-sized businesses takes place thanks to the resilience and ingenuity of Ukrainian entrepreneurs, but the issue of their economic well-being needs urgent determination in order to understand the directions of support for this economic stratum during the war in Ukraine.

The purpose of the study is to determine the characteristics of the subjective economic well-being of entrepreneurs during the war in Ukraine.

Як цитувати: Pugachov, A., Lyuta, L., Yanovskaya, S. (2024). Subjective economic well-being of entrepreneurs during the war in Ukraine. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, (76), 72-77. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2024-76-10>

In cites: Pugachov, A., Lyuta, L., Yanovskaya, S. (2024). Subjective economic well-being of entrepreneurs during the war in Ukraine. *Visnyk of V.N. Karazhin Kharkiv National University. Series Psychology*, (76), 72-77. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2024-76-10>

© Pugachov, A., Lyuta, L., Yanovskaya, S., 2024; CC BY 4.0 license

Study sample: 50 entrepreneurs, aged 23 to 55 years, the percentage of men is 62%, women 38% - residents of Kharkiv, Poltava and Kyiv regions. Fields of business activity in which the respondents work: 35% of respondents work in the trade sector, 30% in the real estate sector, 15% work in the field of agronomy, 10% in construction, 5% are engaged in freight transportation, and 5% in furniture production. The experience of entrepreneurial activity ranged from 7 to 22 years.

Research methods: questionnaire method, method of incomplete sentences (modified by us), questionnaire of subjective economic well-being (V.A. Khashchenko) and methods of mathematical statistics (primary mathematical analysis), correlation analysis (Spearman criterion), comparative analysis (criterion U- Mann-Whitney).

According to Frijters P., Haisken-DeNew J.P., Shields M.A. (2004) material well-being is related to subjective economic well-being (SEW), which is defined as the result of a social comparison of the actual economic status of an individual, depending on his desires, needs and subjective perception of his material condition or the material position of similar society of individuals.

For Hsee C.K., Yang Y., Li N., Shen L. (2009), subjective economic well-being is a sign of the general subjective well-being of an individual, or a subjective perception of the quality of life, which is related to material condition and income. V. Khashchenko (2005) believes that among the

components of SEB, an important predictor of life satisfaction is the assessment of income satisfaction. However, there is still no clear explanation of this effect.

Subjective economic well-being is a person's perception of his own economic situation (income, savings, property, work, housing, recreation conditions), which is mediated by a system of values and goals of a person, individual standards of well-being adopted by him, self-esteem as an economic subject and the development degree of the society. In countries where the economic situation is stable and developed, the impact of SEB on the quality of life is smaller, compared to countries that have not yet achieved economic stability.

Ukraine is a country economy of which is at the stage of transformation, the military actions that have continued on its territory for more than a year hinder the stable work of Ukrainian entrepreneurship, reduce the level of material income, make it impossible to work in occupied places and where hostilities are going on.

Therefore, all the listed factors must be taken into account in the study of the peculiarities of the subjective economic well-being of entrepreneurs during the war in Ukraine.

Let's look at the descriptive statistics obtained from the results of the diagnosis of subjective economic well-being and its components (table 1).

Table 1. The results of subjective economic well-being and its components in entrepreneurs

Indicator	Women	Men	Total by group
	$\bar{x} \pm \sigma$	$\bar{x} \pm \sigma$	$\bar{x} \pm \sigma$
Economic optimism	19.32±3.64	16.05±4.87	17.59±4.29
Current family well-being	14.58±2.54	12.79±2.59	14.81±2.78
Financial deprivation	15.77±2.85	15.00±2.43	15.04±2.92
Subjective adequacy of profit	9.74±2.49	10.37±2.54	9.88±2.65
Economic anxiety	23.48±2.68	23.58±2.91	23.51±3.87
Economic well-being	82.90±7.09	77.79±9.53	80.92±8.54

Analyzing the obtained results according to the integral scale of subjective economic well-being and relying on normative indicators (for women 78.81 ± 11.98 ; for men 80.06 ± 12.01), we see that for both sexes under investigation the level of subjective economic well-being is within the normal range, manifesting itself in general on the samples at a moderate level. Regarding economic optimism, i.e., an indicator of the degree of positivity of the assessment of the financial component in the future, it can be observed that it should also be stated that it falls within the normal range (for women 19.46 ± 3.82 ; for men 19.61 ± 4.25). But, first, for women, the result falls on a point sufficiently close to the lower limit of the spread of the standard deviation in relation to the average, which also gives grounds to assume a certain tendency to decrease economic optimism in this category of subjects.

The moderation or compliance with the norm of the obtained results in men should also be determined by the scale of assessment of the current well-being of the family (norm for women 10.88 ± 2.74 ; for men 10.74 ± 3.28). But in women it is higher than the norm, which we necessarily associate with the fact that women, given their repeatedly proven greater emotionality compared to men, can make a larger correction for the negative factor of military service in

the assessment of the current well-being of the family state, - due to which the subjective assessment of the specified parameter increases somewhat. Men have a lower-than-normal indicator of financial deprivation (norm for women 17.43 ± 3.48 ; for men 18.26 ± 3.00), i.e., they have a noticeable tendency to increase negative experiences caused by a lack of finances. In our opinion, here we can also rely on the assumption mentioned above that men are not as skilled as women (in whom, by the way, in this aspect the indicator corresponds to the norm) able to make a correction for the negative factor of the military state in the assessment of their current economic well-being; therefore, the impact on men's emotions of the assessment of possible financial deterioration (which, as we have established above, really does take place) should be more pronounced.

According to the scales of subjective adequacy of income (norm for women 10.72 ± 2.88 ; for men 10.59 ± 3.07) and economic anxiety (norm for women 20.47 ± 4.69 ; for men 21.23 ± 4.54) obtained indicators in both sexes fit within the normal limits, therefore, they are moderate.

For a more thorough study of subjective economic well-being and its components, we will consider this phenomenon against the background of possible gender differences, as well as in the context of the factors that we investigated

within the framework of the application of the questionnaire method (level of education, marital status, presence of children and relative income).

The results of a comparative analysis of the level of subjective economic well-being in men and women using the Mann-Whitney method are presented in Table 2.

Table 2. Results of a comparative analysis of the level of subjective economic well-being in men and women

Indicator	Group	N	Avg. rank	U	W	Z	P (2-cr)
Economic optimism	Women	21	29.72	164.5	354.5	-2.606	0.01
	Men	29	18.59				
Current family well-being	Women	21	29.11	183.0	373.0	-2.250	0.02
	Men	29	19.59				
Financial deprivation	Women	21	27.22	240.5	430.5	-1.088	0.25
	Men	29	22.59				
Subjective adequacy of profit	Women	21	23.93	247.5	743.5	-0.951	0.37
	Men	29	27.96				
Economic anxiety	Women	21	25.65	291.0	481.0	-0.071	0.95
	Men	29	25.34				
Economic well-being	Women	21	29.64	167.0	357.0	-2.552	0.01
	Men	29	18.81				

According to the results of the comparative analysis, compared to men, women entrepreneurs experience significantly higher economic optimism, current family well-being, and overall economic well-being. If we turn to similar comparisons within the framework of studies similar to ours, in particular, to the approbation results of V. Khashchenko (2005), then, even in the absence of a statement of reliability, they clearly show a trend of an inverse relationship, which

demonstrates a tendency towards greater positivity of the specified indicators in women

Table 3 presents the results of a comparative analysis of SEB indicators depending on the level of education of entrepreneurs. Only one statistically significant indicator was established for entrepreneurs with higher education: economic optimism is significantly higher.

Table 3. The results of a comparative analysis of the level of subjective economic well-being depending on the level of education

Indicator	Group	N	Avg. rank	U	W	Z	P (2nd class)
Economic optimism	Average	8	14.29	78.5	114.5	-2.375	0.03
	Higher	42	27.72				
Current family well-being	Average	8	19.15	116.5	152.5	-1.376	0.15
	Higher	42	26.81				
Financial deprivation	Average	8	22.77	146.0	182.0	-0.587	0.57
	Higher	42	26.13				
Subjective adequacy of profit	Average	8	31.05	124.0	1027.0	-1.179	0.26
	Higher	42	24.15				
Economic anxiety	Average	8	25.04	164.5	200.5	-0.093	0.91
	Higher	42	25.49				
Economic well-being	Average	8	17.67	106.0	142.0	-1.643	0.11
	Higher	42	26.87				

We can assume that higher education, even without taking into account specialization, can give entrepreneurs a greater sense of confidence in their own competence and ability to solve complex economic issues in situations of uncertainty.

The following table presents the results of the comparison of the investigated indicators by the family status

factor (see table. 4). Significant differences were determined according to the indicator of the current well-being of the family, which is quite natural, since it was the family aspect that participated in the distribution of the sample for the specified comparison. As we can see, this indicator is significantly lower among married people.

Table 4. Results of a comparative analysis of the level of subjective economic well-being depending on marital status

Indicator	Group	N	Avg. rank	U	W	Z	P (2nd class)
Economic optimism	Married	15	26.86	226.5	856.5	-0.764	0.42
	Unmarried	35	23.42				
Current family well-being	Married	15	32.23	161.0	791.0	-2.169	0.03
	Unmarried	35	22.54				
Financial deprivation	Married	15	28.91	212.0	842.0	-1.078	0.29
	Unmarried	35	24.23				
Subjective adequacy of profit	Married	15	24.13	240.5	360.5	-0.472	0.65
	Unmarried	35	26.34				
Economic anxiety	Married	15	26.58	246.0	876.0	-0.352	0.71
	Unmarried	35	25.12				

Indicator	Group	N	Avg. rank	U	W	Z	P (2nd class)
Economic well-being	Married	15	30.10	194.0	824.0	-1.452	0.16
	Unmarried	35	23.52				

The explanation of this result, in our opinion, can be that the presence of their own family encourages entrepreneurs to increase responsibility for the economic well-being of their family. This can lead to an increase in demands for well-being criteria. And, as a result, under the same economic conditions, married entrepreneurs can evaluate the current well-being of the family as less favorable than not married ones.

In light of this, the result is surprising, according to which no differences were found in the perception of the current well-being of the family (as well as in the rest of the components of subjective economic well-being) depending on the presence of children (table 5).

If we talk about the above-mentioned expansion of responsibility, it is obvious that it should be clearly enough for entrepreneurs who have children. However, this was not found, and we tend to explain it by the fact that, in terms of economic support, children, compared to the whole family, can be perceived by entrepreneurs as a less expensive component - hence there may be somewhat lower requirements for the criteria for determining well-being than in the case of married subjects. As a result, the expansion of responsibility does not lead to an underestimation of the family current well-being.

Table 5. Results of a comparative analysis of the level of subjective economic well-being depending on the presence of children

Indicator	Group	N	Avg. rank	U	W	Z	P (2nd class)
Economic optimism	No children	18	23.94	254.0	407.0	-0.544	0.61
	There are children	32	26.30				
Current family well-being	No children	18	29.00	221.0	782.0	-1.230	0.25
	There are children	32	23.70				
Financial deprivation	No children	18	24.50	263.5	416.5	-0.351	0.78
	There are children	32	26.02				
Subjective adequacy of profit	No children	18	26.00	272.0	833.0	-0.176	0.82
	There are children	32	25.24				
Economic anxiety	No children	18	26.26	267.5	828.5	-0.269	0.76
	There are children	32	25.11				
Economic well-being	No children	18	25.32	277.5	430.5	-0.062	0.94
	There are children	32	25.59				

It can be assumed otherwise - ensuring the well-being of children for entrepreneur-parents is a priority (which is the norm for all parents in general), - therefore, it is carried out in priority order. In turn, the sense of duty fulfilled to children regarding their provision does not allow the extended responsibility of entrepreneurs-parents to increase the requirements for the criteria for determining well-being and, as a result, to have a less positive perception of the current well-being of the family than those who do not have children.

Table 6 presents the results of a comparative analysis of the level of subjective economic well-being depending on the

subjective assessment of the level of financial profit by the subjects. As we can see, no differences in the level of subjective economic well-being depending on financial profit were found, which, in our opinion, should be associated with the sufficiently well-developed ability of entrepreneurs to take into account and rationally evaluate factors that affect the objective indicators of their financial income. In this case, the lack of differences among the subjects with different levels of income according to the scale of the adequacy of its perception is quite indicative.

Table 6. The results of a comparative analysis of the level of subjective economic well-being depending on the financial profit

Indicator	Group (profit per year)	N	Avg. rank	Xi	P (2nd class)
Economic optimism	Up to 100,000 UAH	14	28.14	3.630	0.30
	100,000-500,000 UAH	14	19.54		
	More than 500,000 UAH	16	26.50		
	Not determined	6	30.58		
Current family well-being	Up to 100,000 UAH	14	29.54	2.390	0.50
	100,000-500,000 UAH	14	21.36		
	More than 500,000 UAH	16	26.28		
	Not determined	6	23.67		
Financial deprivation	Up to 100,000 UAH	14	29.71	6.302	0.10
	100,000-500,000 UAH	14	19.82		

Indicator	Group (profit per year)	N	Avg. rank	Xi	P (2nd class)
Subjective adequacy of profit	More than 500,000 UAH	16	29.63	4,645	0,20
	Not determined	6	17.92		
	Up to 100,000 UAH	14	21.64		
	100,000-500,000 UAH	14	32.21		
	More than 500,000 UAH	16	22.75		
Economic anxiety	Not determined	6	26.17	2.043	0.56
	Up to 100,000 UAH	14	27.32		
	100,000-500,000 UAH	14	24.32		
	More than 500,000 UAH	16	22.63		
Economic well-being	Not determined	6	31.67	1.657	0.65
	Up to 100,000 UAH	14	28.21		
	100,000-500,000 UAH	14	21.50		
	More than 500,000 UAH	16	26.72		
	Not determined	6	25.25		

Considering what has been said, let's assume that the subjective perception of profit by entrepreneurs could show a similar picture, and, as we see below, this is indeed the case: neither the integral indicator of subjective economic well-being nor its components revealed any reliable differences.

An analysis of the continuation of incomplete sentences identified the following. The assessment of the opportunities provided to entrepreneurs by their material condition does not affect the preference for material or spiritual values. At the same time, the general current life satisfaction and business opportunities are mostly evaluated by entrepreneurs in a more negative light, compared to the pre-war period.

Conclusions

Subjective economic well-being is a person's perception of his own economic situation, which is mediated by a person's system of values and goals, individual well-being standards adopted by him, self-esteem as an economic subject, and the degree of development of the society. Ukraine is a country the economy of which is at the stage of transformation, the military actions that have continued on its territory for more than two years hinder the stable work of Ukrainian entrepreneurship, reduce the level of material income, and affect the sense of human well-being.

It was determined that the subjective economic well-being of the studied entrepreneurs has a moderate level of expressiveness. At the same time, there is a noticeable tendency for men to grow in negative experiences caused by a lack of finances. And for women, a positive assessment of the current well-being of the family is characteristic. It should also be said that women entrepreneurs, compared to men, experience significantly higher economic optimism, current family well-being, and overall economic well-being. Economic optimism is higher among entrepreneurs with higher education than among those with only secondary education. Not married entrepreneurs evaluate the current well-being of their own family more positively than married ones; but no differences were found in the level of subjective economic well-being depending on the presence of children, as well as depending on objective indicators and their subjective assessment by entrepreneurs of the amount of financial profit.

References

Chernyavskaya, T.P. (2013). *Personality in business*. Donetsk: Donbass. [in Ukrainian].

Dyadin, A.S. (2017). Definition of the category "entrepreneurial activity". *Ekonomichna stratehiia i perspektyvy rozvytku sfery torivni ta poslub.* 1(25). P. 62–72. URL: <http://elib.hduht.edu.ua/bitstream/123456789/1808/1/%5Bn%20Ukrainian%5D>.

Frijters, P., Haiksen-DeNew, J.P., Shields, M.A. (2004). Money does matter! Evidence from increasing real income and life satisfaction in East Germany following reunification. *American Economic review.* V. 94. P. 730–740.

Gnuskina, H.V. (2014). Professional burnout in entrepreneurs: the relationship between the level of severity and meso-level factors. *Aktualni problemy psykholohii.* 1(41). P. 122–125. http://nbuv.gov.ua/UJRN/appsuh_2014_1_41_25. [in Ukrainian].

Hashchenko, V.A. (2005). A model of subjective economic well-being. *Psykholohycheskyi zhurnal.* 26(3). P. 38–50.

Horbal, I.S. (2016). *Socio-psychological factors of subjective well-being of pensioners*. (Candidate thesis). Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv. <https://ispp.org.ua/2020/05/05/socialno-psixologichni-chinniki-subyektivnogo-blagopoluchchya-pensioneriv/> [in Ukrainian].

Hsee, C.K., Yang, Y., Li, N., Shen, L. (2009). Wealth, Warmth and Well-Being: Whether Happiness Is Relative or Absolute Depends on Whether It Is About Money, Acquisition, or Consumption. *Journal of marketing research.* V. 46. P. 396–409.

Karamushka, L.M., Khudyakova, N.Yu. (2011). *Motivation of entrepreneurial activity*. Kyiv — Lviv: Spolom. <https://www.academia.edu/51137691/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%> [in Ukrainian].

Krasylova, Yu.V. (2004). *Psychological factors of an individual's entrepreneurial activity*. (Candidate thesis). Taras Shevchenko Kyiv National University. Kyiv. [in Ukrainian].

Kyndt, E., & Baert, H.(2015). Entrepreneurial competencies: Assessment and predictive value for entrepreneurship. *Journal of Vocational Behavior,* V.90, 13–25. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2015.07.002>

Maksymenko, S.D., Karamushka, L.M., Kredentser, O.V., Ivkin, V.M. (2015). Economic psychology in Ukraine: challenges, trends, prospects. *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia.* 3. P. 7-15. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/704495/1/Maksymenko3.pdf>

Pylypenko, V., Shevel, I. (1997). *Sociology of entrepreneurship*. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].

Shvalb, Yu.M., Dancheva, O.V. (1998). *Practical psychology in economics and business*. K.: Libra. [in Ukrainian].

Yanovska, S.G. (2013). Socio-economic and psychological signs of entrepreneurship. *Problemy suchasnoi psykholohii.* 21. P. 799–809. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2013-21> [in Ukrainian].

А.І. ПУГАЧОВ (Пугачов Артем Ігоревич)

бізнес консультант

e-mail: apugachov@gmail.com

Л.П. ЛЮТА (Люта Леся Петрівна)

кандидат соціологічних наук, доцентка,

доцентка ЗВО кафедри соціальної роботи

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-9140-905X>

e-mail: lyuta.lesya2015@gmail.com

С.Г. ЯНОВСЬКА (Яновська Світлана Германівна)

кандидат психологічних наук, доцентка ЗВО кафедри прикладної психології

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи, 4, м. Харків, Україна

e-mail: sgyanovskaya@karazin.ua

<https://orcid.org/0000-0002-5439-5269>

СУБ'ЄКТИВНЕ ЕКОНОМІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ПІДПРИЄМЦІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Метою роботи є визначення особливостей суб'єктивного економічного благополуччя підприємців під час війни в Україні. Українські підприємці вже понад два роки працюють в умовах повномасштабної війни. Катастрофічна ситуація невизначеності перешкоджає веденню бізнесу, але попри це спеціалісти визначають збільшення економічної активності. До дослідження було залучено підприємців, які працюють в Україні (N=50), у віці від 23 до 55 років. Стаж підприємницької діяльності коливався від 7 до 22 років. Сфери підприємницької діяльності: торгівля, продаж та оренда нерухомості, агрономія, будівництво, вантажоперевезення, виробництво меблів. В якості методів дослідження було обрано анкетування, метод незавершених речень (модифікований нами), опитувальник суб'єктивного економічного благополуччя (В.А.Хашенка) та методи математичної статистики. Було визначено, що суб'єктивне економічне благополуччя досліджуваних підприємців має помірний рівень виразності. При цьому, у чоловіків відзначається помітна тенденція до зростання негативних переживань, спричинених нестачею фінансів. А для жінок характерною є позитивна оцінка поточного добробуту сім'ї. Також слід сказати, що жінки-підприємці у порівнянні з чоловіками відчувають достовірно вищий економічний оптимізм, поточний добробут сім'ї та загалом економічне благополуччя. Економічний оптимізм є більш високим серед підприємців, які мають вищу освіту, ніж в тих, хто має лише середню освіту. Неодружені підприємці більш позитивно оцінюють поточний добробут власної сім'ї, ніж одружені; але відмінностей у рівні суб'єктивного економічного благополуччя в залежності від наявності дітей не виявлено, - так само як і в залежності від об'єктивних показників та їхньої суб'єктивної оцінки підприємцями розміру фінансового прибутку.

Ключові слова: підприємці; суб'єктивне економічне благополуччя; економічний оптимізм; поточний добробут сім'ї.

Список використаних джерел

- Гнускіна Г. В. Професійне вигорання у підприємств: зв'язок між рівнем вираженості та чинниками мезорівня. *Актуальні проблеми психології*. 2014. Т. 1, Вип. 41. С. 122–125. http://nbuv.gov.ua/UJRN/appsuh_2014_1_41_25.
- Горбаль І.С. Соціально-психологічні чинники суб'єктивного благополуччя пенсіонерів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 ; Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України Київ, 2016. 20 с. <https://ispp.org.ua/2020/05/05/socialno-psixologichni-chinniki-subyektivnogo-blagopoluchchya-pensioneriv/>
- Дядін А.С. Дефініція категорії «підприємницька діяльність». *Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг*. 2017. Вип. 1 (25). С. 62–72. URL:<http://elibrary.hduht.edu.ua/bitstream/123456789/1808/1/>
- Карамушка А.М., Худякова Н.Ю. Мотивація підприємницької діяльності : монографія. Київ—Львів : СПОЛОМ, 2011. 208 с. <https://www.academia.edu/51137691/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%>
- Красилова Ю.В. Психологічні чинники підприємницької активності особистості : автореф. дис.... канд. психол. наук : 19.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. 16 с.
- Максименко С.Д., Карамушка А.М., Креденцер О.В., Івкін В.М. Economic psychology in Ukraine: challenges, trends, prospects. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2015. № 3. С. 7-15. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/704495/1/Maksymenko3.pdf>
- Пилипенко В., Шевель І. Соціологія підприємництва. Київ : Стило, 1997. 104 с.
- Nashchenko, V.A. (2005). A model of subjective economic well-being. *Психологический журнал*. 2005. Т. 26. № 3. С. 38-50.
- Чернявська Т.П. Особистість у бізнесі: навч.-метод. посіб. Донецьк : Донбас, 2013. 40 с.
- Швалб Ю.М., Данчева О.В. Практична психологія в економіці і бізнесі. К.: Лібра. 1998.
- Яновська С.Г. Соціально-економічні та психологічні ознаки підприємництва. *Проблеми сучасної психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2013. Вип. 21. С. 799–809. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2013-21>
- Frijters P., Haisken-DeNew J.P., Shields M.A. money does matter! Evidence from increasing real income and life satisfaction in East Germany following reunification. *American Economic review*. 2004. V. 94. P. 730–740.
- Hsee C.K., Yang Y., Li N., Shen L. Wealth, Warmth and Well-Being: Whether Happiness Is Relative or Absolute Depends on Whether It Is About Money, Acquisition, or Consumption. *Journal of marketing research*. 2009. V. 46. P. 396–409.
- Kyndt E., & Baert H. Entrepreneurial competencies: Assessment and predictive value for entrepreneurship. *Journal of Vocational Behavior*, 2015. V.90, 13–25. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2015.07.002>

Стаття надійшла до редакції 15.03.2024 (The article was received by the editors 15.03.2024)

Стаття рекомендована до друку 12.05.2024 (The article is recommended for printing 12.05.2024)

DOI 10.26565/2225-7756-2024-76-11
 VAK 316.6:005.523(477)

M. SELIVERST (Maxim Seliverst)
*finance and credit specialist,
 master's degree in personnel management and psychology in business
 Opole Academy of Management, Poland
 e-mail: mseliverst@gmail.com*

R. TURENKO (Rimma Turenko)
*Senior Lecturer the Department of English Language
 V. N. Karazhin Kharkiv National University
 6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine
 e-mail: tyrenco@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6948-4339>*

PROFESSIONAL SELF-EFFICIENCY AND SUBJECTIVE SUCCESS OF MANAGERS AT DIFFERENT LEVELS

The purpose of our work was to determine the characteristics of the relationship between professional self-efficacy and subjective success in managers of different levels who work in Ukrainian companies during the war in Ukraine. Managers of different levels (N=58) participated in the study, who were involved in the study through various online platforms. Among the subjects - 43 men and 15 women aged 27 to 56 years. Research methods: questionnaire, numerical scaling, questionnaire of professional self-efficacy ("Short occupational self-efficacy scale"), "Who am I?" method M. Kuhn and T. McPartland. The managers under study have a high level of subjective success, which is moderately high and indicates the satisfaction of the subjects with their own achievements and behavior. The professional self-efficacy of the managers under study has a moderately high value. Managers clearly formulate goals in their work and feel motivated to overcome all obstacles that stand on the way to a certain result. The identity of different levels managers researched is presented as follows: in the first place there is the professional role position (leader, entrepreneur, manager and specialist), then - family affiliation and roles in the family (husband, father, son, brother), personal qualities (reliability, stability, justice, sincerity, diligence), characteristics of activity ("study an interesting topic", "make your friends happy") complete the list of friendship criteria, existential self, self-assessment of social skills, description of your physical data, citizenship, ethnic and gender identity. Managers who have a larger number of subordinates, are close to the head of the company, and have a high level of professional self-efficacy, are more likely to consider themselves completely successful.

Keywords: *professional self-efficacy; progress; head; personal identity; small and medium business.*

Introduction. The full-scale invasion of Russia dealt a blow to our country's economy. According to the Ministry of Statistics, in the first year of the war, the losses of small and medium-sized businesses alone amounted to more than 83 billion US dollars. A year later, the situation began to change: many companies returned to the market, and now they not only adapt to new conditions, but also make development plans, think about improving the success of organizational management, and the effective work of employees.

In modern society, successful leadership is associated with the ability to influence the team and organize its activities to achieve common goals. The work of the head of the organization requires the ability to make decisions, take responsibility for mistakes and use them for personal growth. Self-efficacy is one of the main characteristics of an individual that increases the efficiency of professional activity. Professional self-efficacy is defined as a person's confidence in the ability to successfully perform work tasks. The concept of "professional self-efficacy" is related to the

research of A. Bandura (1977), who noted that the task a person solves is important in assessing self-efficacy.

The current state of the researched problem. It can be noted that the study of professional self-efficacy is very extensive. O. Muzyka (2020) studied professional self-efficacy in the context of professional training of students. In her opinion, the development of professional self-efficacy of students is possible in the conditions of gaining valuable experience in the development and evaluation of professional competences and in the presence of interaction of all subjects of the educational process.

O. Krevska (2018) defined professional self-efficacy as the perceived ability of specialists and heads of organizations to solve complex professional situations. Competencies and abilities that model the behavior of a specialist in accordance with the organization requirements are necessary for its successful implementation. Two main components of professional self-efficacy are distinguished: personal (feeling of self-respect, self-worth and real competence) and effective, which makes a person effective according to certain indicators

Як цитувати: Seliverst, M., Turenko, R. (2024). Professional self-efficacy and subjective success of managers at different levels. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, (76), 78-82. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2024-76-11>

In cites: Seliverst, M., Turenko, R. (2024). Professional self-efficacy and subjective success of managers at different levels. *Visnyk of V.N. Karazhin Kharkiv National University. Series Psychology*, (76), 78-82. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2024-76-11>

© Павленко, Г.В., Зверева, А.М., 2024; Павленко, Г.В., Зверева, А.М., 2024; CC BY 4.0 license

of professional conditions of activity. The success of the organization managers is related to the success of an individual and motivational standards of professional self-efficacy.

For O. Kredentser (2021), the main psychological indicators that correlate with professional self-efficacy are: at the personal level – emotional intelligence, leadership qualities, innovativeness, readiness for change, self-esteem, mental health; at the organizational level – organizational commitment, career, motivation, job satisfaction, involvement in work, psychological characteristics of work tasks. Experience in a specific position helps to increase confidence in the ability to successfully perform work-related tasks. In large (by the number of employees) educational organizations, the level of professional self-efficacy is lower than in few organizations.

S. Kazakova (2018) determined the insufficient level of professional self-efficacy of heads of vocational and technical education institutions and its dependence on the type, location and region of the educational institution.

In the study of N. Lapteva (2020), the professional self-efficacy of managers and employees of the organization was determined and the methodology "Professional Self-Efficacy Scale" was adapted, which is a reliable and convenient tool for studying this characteristic.

In the study of C. Guarnaccia et al. (2018) professional self-efficacy was defined as a person's confidence in the ability to successfully perform work tasks. R. Alon, R.G. Cinamon & D. Aram (2021) note that professional self-efficacy is considered as a person's belief in his ability to successfully perform contextual tasks in his work, as the ability to work hard and cope with challenges and difficulties that arise in the work process.

Individuals with high professional self-efficacy set higher work-related goals, invest more effort in their careers, and are more persistent in solving success-related tasks (A. Abele & D. Spurr 2009). The content and content of self-efficacy must be specified depending on the specific type of professional activity. One of these types of self-efficacy, according to T. Rigotti, V. Schyns (2008), is "professional self-efficacy".

V. Schyns (2004) studied professional self-efficacy in connection with readiness for professional changes and leadership. Three factors affecting professional self-efficacy were identified: mastery experience, additional training, and verbal persuasion of managers. Professional self-efficacy and its role at three stages of organizational changes are analyzed.

Therefore, there is a sufficient number of works in which various aspects of professional self-efficacy are considered, but it is appropriate to study the connection between professional self-efficacy and the feeling of subjective success of the heads of organizations during the war in Ukraine.

Aim: to determine the characteristics of the relationship between professional self-efficacy and subjective success in managers of different levels.

Characteristics of the sample. Managers of various levels in small and medium-sized business organizations working in Ukraine during the war took part in the study. A total of 58 people participated in the study through various online platforms: social networks, e-mails, messengers, etc.

Among the subjects - 43 men and 15 women aged 27 to 56 years. During the division of the sample of managers into subgroups, managers with work experience of up to 2

years - 8 persons from 2 to 4 years - 16 persons were obtained; from 5 to 10 - 10 people and over 10 years - 24 people. According to the number of subordinates of these managers, the following distribution was obtained: up to 5 subordinates - 10 managers; from 6 to 10 – 22 managers; from 11 to 30 - 20 managers; from 51 to 100 – 2 and from 101 to 500 – 2 managers.

Research methods: questionnaire method for determining the socio-demographic characteristics of the subjects and analysis of the managers' experience; numerical scaling method for determining the level of the manager's subjective success on a numerical scale from 1 – completely unsuccessful to 5 – completely successful; questionnaire of professional self-efficacy (short version) ("Short occupational self-efficacy scale" T. Rigotti, B. Schyns, G. Mohr) (adapted by O. V. Kredentser) to determine the level of professional self-efficacy of the manager; "Who am I?" technique M. Kuhn and T. McPartland to reveal meaningful characteristics of professional and other types of identity of the researched.

Based on the results of the questionnaire, the socio-demographic characteristics of the investigated managers, distribution by length of service and number of subordinates were determined. The questionnaire also included questions about the manager's attitude to his environment in the company, ideas about his own abilities, behavior as a manager, etc.

The first question of the questionnaire was aimed at determining the managers' perception of their environment. Most of the surveyed managers (62%) are satisfied with their environment and believe that the resources they have (people, material base, budget) can ensure the effective functioning of their division and company. However, 38% of respondents expressed dissatisfaction with the current situation and emphasize that the current environment is not sufficient for fulfilling their duties as a manager.

The next two questions of the questionnaire were aimed at determining the characteristics of the investigated managers' behavior in relation to subordinates in their performance of work tasks. Most of the managers under investigation demand from their subordinates to perform their tasks well and check the degree of comprehensibility of the task for subordinates.

The fourth and fifth questions revealed the perceptions of the investigated managers regarding their managerial abilities. The analysis of the ability to allocate time and people to perform tasks determining the manager's critical attitude towards themselves: 38% of the respondents indicated insufficient development of this skill, 62% believe that this ability is rather developed. Less critical results regarding the presentation of the ability to determine the amount of control for each employee: 70% believe that they rather have this ability.

The next three questions were aimed at determining the beliefs, guidelines and values of the managers under investigation. The sixth question was related to the attitude towards the possibility of delegating authority to subordinates: half of the surveyed managers have hope for high-quality work of subordinates, but the other half are confident in the value and flawlessness of only their own work. The next belief is related to ideas about the competence of the head of the unit: all the respondents

believe that both the head and subordinates should be equally competent, that is the only way the organization can work effectively. The researchers also noted that a manager, like everyone else, has the right to make a mistake.

Further analysis was carried out based on the results of numerical scaling, which was used to measure the level of subjective success and the method of determining the level of professional self-efficacy of managers.

Table 1. Indicators of subjective success and professional efficiency of managers

Indicators	Mean value	Mean squared deviation
Subjective success rate	3.59	± 0.86
Professional self-efficacy	28.05	± 5.34

The professional self-efficacy of the managers under study also has a moderately high value. Such results indicate that managers of different levels remain calm when faced with difficulties at work, are confident in their abilities to find several solutions and cope with all work issues. They clearly formulate goals in their work and feel motivated to overcome all obstacles that stand on the way to a certain result.

Determining their own identity according to T. Kuhn's method, the heads of organizational divisions named the largest number of statements according to the criterion of "professional role position" (50.07% among all statements). According to this criterion, they most often mentioned the position of a leader, an entrepreneur, a manager, and a

specialist. At the same time, these characteristics occupied the first positions in the lists. In the second place in terms of the number of statements there were concepts describing family affiliation and roles in the family (11.83%). Most often: husband, father, son, brother. Next comes the category of personal qualities (11.79), among which reliability, stability, fairness, sincerity, hard work were indicated.

The fourth criterion of "activity" demonstrated a tendency to various actions inherent in our subjects. They are ready to "study an interesting topic", "make their friends happy", "buy new things", "listen to people", "study history", "travel", "help", "ride a motorcycle" and others. See table 2.

The fourth criterion of "activity" demonstrated a tendency to various actions inherent in our subjects. They are ready to "study an interesting topic", "make their friends happy", "buy new things", "listen to people", "study history", "travel", "help", "ride a motorcycle" and others. See table 2.

Table 2. Indicators according to the method "Who am I?" M. Kuhn and T. McPartland

№	Identity determination criteria	Weight (in%)
1	Professional role position	50.07
2	Family affiliation	11.83
3	Personal qualities	11.79
4	Activity	7.20
5	Friendship	6.42
6	Citizenship	6.42
7	Self-assessment of social skills	3.40
8	Role identity	1.23
9	Subjective description of one's physical data	0.82
10	Ethnic identity	0.82

The fifth and sixth places were scored by the criteria of friendship and citizenship. All the subjects mentioned at least once that they are friends, residents of planet Earth and have Ukrainian citizenship. The following criteria were very rarely found in the lists of subjects. These are words describing self-assessment of social skills, description of physical data, ethnic and gender identity. As for gender-role identity, only the studied women wrote that they are women. None of the

men studied indicated that he had a male gender, but all lists contained words related to family affiliation.

We conducted a comparative analysis of the studied indicators according to several criteria. First, we learned about the significant difference between the subjects in relation to the level of subjective success determined by them. Managers who have a larger number of subordinates and have a high level of professional self-efficacy more often consider themselves completely successful (Table 3).

Table 3. The results of a comparative analysis of the studied indicators according to the criteria of gender, subjective success experience

Indicator	Criterion of comparison		
	Subjective success (p)	Experience as a manager (p)	Gender (p)
Number of subordinates	0.005	0.03	
Subjective success rate		0.033	0.47
Professional self-efficacy	0.007	0.000	0.000

As a result of the comparison of the researched according to the criterion of the manager work experience in the organization, significant differences in the number of

subordinates, subjective success and professional self-efficacy were determined. The subjective success of managers is significantly higher in persons who have worked

as a manager for up to two and more than ten years. Those who have work experience from two to ten years define themselves as less successful. Professional self-efficacy is significantly higher in managers with experience up to two years and lowest in those who have worked as a manager for five to ten years. A comparative analysis by gender determined that male respondents consider themselves more subjectively successful and have higher professional self-efficacy compared to female managers.

Conclusions.

1. The managers under study have a high level of subjective success, which is moderately high, that indicates the satisfaction of the subjects with their own achievements and behavior. The professional self-efficacy of the managers under study has a moderately high value. Managers clearly formulate goals in their work and feel motivated to overcome all obstacles that stand on the way to a certain result.

2. The identity of the researched managers of different levels is presented as follows: in the first place there is the professional role position (leader, entrepreneur, manager and specialist), then - family affiliation and roles in the family (husband, father, son, brother), the list is completed by a description of their physical data, ethnic and gender identity.

3. Managers who have a larger number of subordinates and have a high level of professional self-efficacy are more likely to consider themselves completely successful.

4. Subjective success is significantly higher in persons who have experience as a manager for up to two and more than ten years. Professional self-efficacy is significantly higher in managers with experience up to two years and the lowest in those who have worked as a manager for five to ten years.

References

- Abele, A. E., & Spurk, D. (2009). The longitudinal impact of self-efficacy and career goals on objective and subjective career success. *Journal of Vocational Behavior*, 74(1), 53–62. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2008.10.005>
- Alon, R., Cinamon, R.G., & Aram, D. (2021). Working adults' future occupational plans: the contribution of role characteristics, social support, and occupational self-efficacy. *Int. J. Educ. Vocat. Guid.* 24. 1-21. <https://doi.org/10.1007/s10775-021-09496-x>
- М. А. СЕЛІВЕРСТ (Максим Анатолійович Селіверст)
фахівець з фінансів та кредиту,
магістрант з управління персоналом та психології в бізнесі
Одеська Академія менеджменту, Польща
e-mail: mseleverst@gmail.com
- Р.Л. ТУРЕНКО (Туренко Римма Леонардівна)
старший викладач ЗВО кафедри англійської мови
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, м. Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-6948-4339>
e-mail: tyrenco@gmail.com
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*.
- Guarnaccia, C., Scrima, F., Civilleri, A. et al. (2018). The Role of Occupational Self-Efficacy in Mediating the Effect of Job Insecurity on Work Engagement, Satisfaction and General Health. *Current Psychology*. 37(3). 488–497. <https://doi.org/10.1007/s11888-018-0834-4>
- Kazakova, S.V. (2018). Peculiarities of self-efficacy of heads of vocational and technical education institutions as a psychological factor in the success of their professional activities. *Visnyk pishliadyplomnoi osvity. Seriya: Sotsialni ta povedinkovi nauky*. 6. P. 65-77. [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2018-6\(35\)-65-77](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2018-6(35)-65-77) [in Ukrainian]
- Kredentser, O. (2021). Professional self-efficacy of personnel of educational organizations: theoretical analysis and empirical research. *Organizational psychology. Economic psychology*. 2-3(23). 64-76. <https://doi.org/10.31108/2.2021.2.23.7> [in Ukrainian]
- Krevska, O. (2018). *Motivational factors of professional self-efficacy of an individual*. (Candidate dissertation). Skhidnoievropeiskiy nats. un-t im L. Ukrainy. Lutsk. <http://repository.ldufk.edu.ua/handle/34606048/27635> [in Ukrainian]
- Lapteva, N. (2020). Psychometric analysis of the Ukrainian version of the professional self-efficacy scale. *Psycholohichnyi zurnal*. 6(2). 164-172. <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.2.15> [in Ukrainian]
- Muzyka, O.O. (2020). *Psychological method "Professional self-efficacy profile of students (PPSS)"* (Author's certificate № 100028). Ministry of Economy. [in Ukrainian]
- Rigotti, T., Schyns, B. & Mohr, G. (2008). A Short Version of the Occupational Self-Efficacy Scale: Structural and Construct Validity Across Five Countries. *Journal of Career Assessment*. 16(2). 238–255. <https://doi.org/10.1177/1069072707305763>
- Schyns, B. (2004). The Influence of Occupational Self-Efficacy on the Relationship of Leadership Behavior and Preparedness for Occupational Change. *Journal of Career Development*. 30(4). P. 247–261. <https://doi.org/10.1023/B:JOC.0000025114.45945.08>
- Shanock, L.R. et al. (2019). Treating employees well: The value of organizational support theory in human resource management. *The Psychologist-Manager Journal*. 22(3-4). P. 168-191. <https://doi.org/10.1037/MGR0000088>
- Zhao, X., Bon-Gang, H., Jane, L. (2020). Job satisfaction of project managers in green construction projects: Constituents, barriers, and improvement strategies. *Journal of Cleaner Production*. 246. P. 118-168. <https://doi.org/10.1108/ECAM-10-2018-0451>

ПРОФЕСІЙНА САМОЕФЕКТИВНІСТЬ ТА СУБ'ЄКТИВНА УСПІШНІСТЬ КЕРІВНИКІВ РІЗНОГО РІВНЯ

Метою нашої роботи було визначення особливостей зв'язку професійної самоефективності та суб'єктивної успішності у керівників різного рівня, які працюють в українських компаніях під час війни в Україні. В дослідженні приймали участь керівники різного рівня (N=58) осіб: 43 особи чоловічої і 15 – жіночої статі, у віці від 27 до 56 років. Методи дослідження: анкетування, числове шкалювання, опитувальник професійної самоефективності («Short occupational self-efficacy scale»), методика "Хто я?" М. Куна і Т. Макпартленда. Досліджуваним керівникам притаманний помірно високий рівень суб'єктивної успішності та професійної самоефективності, що вказує на задоволеність досліджуваних власними досягненнями та поведінкою. Керівники чітко формулюють цілі в своїй роботі та відчують насагу щодо подолання усіх перешкод, які стоять на шляху до визначеного

результату. Досліджувані керівники різних рівнів ідентифікують себе з такими характеристиками: на першому місці професійно-рольова позиція (керівник, підприємець, менеджер та фахівець), далі - сімейна приналежність та ролі в родині (чоловік, батько, син, брат), особистісні якості (надійність, стабільність, справедливість, щирість, працьовитість), характеристики діяльності («вивчати цікаву тему», «робити своїх друзів радісними») завершують список критерії дружби, екзистенціального Я, самооцінка соціальних навичок, опис своїх фізичних даних, громадянство, етнічна та полорольова ідентичність.

Керівники, які мають більшу кількість підлеглих, наближені до голови компанії та мають високий рівень професійної самоефективності, частіше вважають себе повністю успішними.

Ключові слова: професійна самоефективність; успішність; керівник; ідентичність особистості; малий та середній бізнес.

Список використаних джерел

- Казакова С. В. Особливості самоефективності керівників закладів професійно-технічної освіти як психологічного чинника успішності їхньої професійної діяльності. *Вісник післядипломної освіти. Серія: Соціальні та поведінкові науки*. 2018. 6. С. 65-77. [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2018-6\(35\)-65-77](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2018-6(35)-65-77)
- Кревська О. Мотиваційні чинники професійної самоефективності особистості. дис... канд. психол. наук. Східноєвропейський нац. ун-т ім. Л. Українки. Луцьк. 2018. 134 с. <http://repository.ldufk.edu.ua/handle/34606048/27635>
- Креденцер О. Професійна самоефективність персоналу освітніх організацій: теоретичний аналіз та емпіричне дослідження. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. № 2-3 (23). 2021. С. 64-76. <https://doi.org/10.31108/2.2021.2.23.7>
- Лаптева Н. Психометричний аналіз української версії Шкали професійної самоефективності. *Психологічний журнал*. 2020. 6(2). 164-172. <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.2.15>
- Музика О. О. Психологічна методика «Профіль професійної самоефективності студентів (ППСС)» (Авторське свідоцтво № 100028). Міннекономіки. 2020.
- Abele, A. E. & Spurk, D. The longitudinal impact of self-efficacy and career goals on objective and subjective career success. *Journal of Vocational Behavior*. 2009. 74. 53-62. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2008.10.005>
- Alon R., Cinamon R.G., & Aram D. Working adults' future occupational plans: the contribution of role characteristics, social support, and occupational self-efficacy. *Int. J. Educ. Vocat. Guid.* 2021. 24. 1-21. <https://doi.org/10.1007/s10775-021-09496-x>
- Bandura, A. Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*. 1977. 84. 191-215.
- Guarnaccia C., Scrima F., Civilleri A. et al. The Role of Occupational Self-Efficacy in Mediating the Effect of Job Insecurity on Work Engagement, Satisfaction and General Health. *Current Psychology*. 2018. 37. 488-497. [hal-01989834](https://doi.org/10.1007/s11888-018-09834-4)
- Rigotti T., Schyns B., & Mohr G. A Short Version of the Occupational Self-Efficacy Scale: Structural and Construct Validity Across Five Countries. *Journal of Career Assessment*. 2008. 16(2). 238-255. <https://doi.org/10.1177/1069072707305763>
- Schyns B. The Influence of Occupational Self-Efficacy on the Relationship of Leadership Behavior and Preparedness for Occupational Change. *Journal of Career Development*. 2004. 30(4). P. 247-261. <https://doi.org/10.1023/B:JOC.0000025114.45945.08>
- Shanock L. R. et al. Treating employees well: The value of organizational support theory in human resource management. *The Psychologist-Manager Journal*. 22(3-4). 2019. P 168-191. <https://doi.org/10.1037/MGR0000088>
- Zhao X., Bon-Gang H., Jane L. Job satisfaction of project managers in green construction projects: Constituents, barriers, and improvement strategies. *Journal of Cleaner Production*. 2020. 246. P. 118-168. <https://doi.org/10.1108/ECAM-10-2018-0451>

Стаття надійшла до редакції 16.03.2024 (The article was received by the editors 16.03.2024)

Стаття рекомендована до друку 17.05.2024 (The article is recommended for printing 17.05.2024)

**Правила оформлення статей для фахового збірника
«Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Психологія» (категорія Б)**

Вельмишановні автори!

Політику журналу на сучасному етапі зосереджено на необхідності підвищення академічного статусу завдяки новим вимогам до публікацій, що відповідають кращим міжнародним стандартам. При цьому мета такої політики спрямована на спрощення підготовки рукописів авторами та рецензування ревізерами.

Основними напрямками профільності журналу залишається друк оригінальних (раніше не опублікованих) завершених наукових досліджень з різних галузей **психологічних наук**: теоретико-методологічних проблем психології, психофізіології, нейропсихології, психології особистості, соціальної психології, когнітивної психології, психології індивідуальних відмінностей, педагогічної психології, вікової психології, медичної психології, політичної психології, юридичної психології, організаційної психології, психології емоцій, історії психології, психології спорту.

Редакція приймає до друку виключно оригінальні, раніше неопубліковані матеріали, що не містять ознак плагіату (з вересня 2017 року згідно із Законом України "Про вищу освіту" не допускається використання даних, які було представлено у захищених дисертаційних дослідженнях). За умови наявності у роботі плагіату/самоплагіату повторно така стаття не розглядатиметься.

Переклад засобами онлайн-сервісів (типу Google Translate, Yandex перекладач, Prompt, тощо) є неприпустимим.

До редакції подаються паперова та електронна версії статті. Обсяг статті: від 10 (без урахування списків літератури та резюме) до 30 сторінок.

Електронна версія подається до редакції у форматах *.doc, або *.rtf, яку необхідно надіслати на адресу: psychology_series@karazin.ua. Шрифт Times New Roman, 14 кегль, через півтора інтервали. Поля: зверху – 2,5 см; знизу – 2,5 см; ліворуч – 2 см; праворуч – 2 см. Папір – А4.

В тексті статті забороняється використовувати об'єкти Word Art, автофігури, кольорові діаграми та графіки, кольорові фотографії. Усі схеми мають бути у форматі jpg. Ілюстрації та таблиці нумеруються арабськими цифрами та супроводжуються пояснювальними підписами, таблиці – тематичними назвами; на кожну ілюстрацію та таблицю потрібно посилатися в тексті публікації та зазначати їх порядковими номерами, наприклад: (рис.2), (табл.1). Підписи під рисунками у статтях, що опубліковані українською мовою необхідно надати також англійською мовою.

Увага! Просимо звернути увагу на те, що посилання у тексті оформлюються не як раніше (наприклад, [1], [2, с. 3]), а за АРА стилем: у круглих дужках прізвище автора - кома - рік видання роботи - (Іваненко, 2010). Якщо потрібно посилатися на декілька джерел, варто перелічувати їх через крапку з комою - (Іваненко, 2010; Петрова, 2007; Сидоров, 2015).

Структура статті:

1. Номер УДК.
2. Ініціали та прізвище (Ім'я та По батькові (повністю), Прізвище_____), наукова ступінь, вчене звання, посада, назва організації, повна поштова адреса організації. (курсив) (інформація розміщена ліворуч).
3. e-mail
4. ORCID
5. Назва статті (ВЕРХНІЙ РЕГІСТР). **Важливо! Назва роботи може містити не більше 10 слів, має розкривати сутність проблеми та бути цікавою широкому загалу науковців. Слід уникати скорочень.**
6. Анотація і ключові слова (курсив) мовою статті з такими обов'язковими елементами: актуальність проблеми, мета, методи та результати дослідження (від 500 знаків (без пробілів) та 5-10 ключових слів (через крапку)).
7. Текст статті, де присутні такі необхідні елементи:

Вступ та сучасний стан досліджуваної проблеми / Introduction and the current state of the research problem (15% обсягу статті) постановка проблеми, її актуальність для теорії і практики.

Важливо у вступній частині чітко сформулювати понятійний апарат, щоб уникнути його неоднозначного трактування. У вступі також викладаються особливості сучасного стану дослідження проблеми. Окрім цього, редакція підтримує статті, в яких аналізуються результати досліджень наукових шкіл Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна з посиланням на них.

Мета / Aim.

Мета статті має чітко показувати предмет дослідження та бути конкретною (мета має бути одна!)__

Методи дослідження / Research methods (30% обсягу статті) (що можуть бути викладені в результатах дослідження).

Методи дослідження передбачають описання їх основного змісту, характеристик і показників, які вони фіксують, та одиниць вимірювання. **Увага!** Сюди також входить інформація щодо організації дослідження, якісних та кількісних характеристик вибірки тощо. Якщо Ви досліджуєте, наприклад, рівні сформованості певного явища, обов'язково тут необхідно подати його характеристику. Цей пункт має містити ВИЧЕРПНУ інформацію щодо процедури організації та проведення Вашого дослідження.

Результати / Research results (40% обсягу статті) (можуть мати як теоретичну, так й емпіричну частину).

Виклад основного матеріалу дослідження відповідно задач з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Опис емпіричних результатів повинен містити конкретні дані, що підтверджують статистичну достовірність отриманих результатів. Останні можуть бути представлені у вигляді таблиць, графіків, діаграм (**приймаються у**

чорно-білому кольорі; можна використовувати «штриховку» та «узори») з подальшою інтерпретацією. У статті має бути представлений кількісний та якісний аналіз літературних джерел із проблеми.

Обговорення / Discussion (10% обсягу статті).

Обов'язковим є пункт «Обговорення», де автор окрім детального інтерпретування та пояснення отриманих даних, має презентувати їх порівняльний аналіз з науковими результатами як вітчизняних, так і зарубіжних учених за схожою проблематикою з посиланням на них, обґрунтувати наукову цінність та напрями практичного використання отриманих результатів. Цей пункт обов'язково має містити обґрунтування наукової новизни отриманих даних.

Висновки / Conclusion (5% обсягу статті).

Висновки з дослідження, які стисло висвітлюють сутність отриманих результатів згідно з поставленими у роботі завданнями. **Важливо! У висновках не повинно бути даних, яких немає у змісті статті!**

8. **Список використаних джерел** оформлюється відповідно до вимог «ДСТУ 8302:2015.

Бібліографічне посилання» (за алфавітом: спочатку кирилиця, потім латиниця).

9. **References.** Література в романському алфавіті в APA стилі. Більш детальну інформацію можна знайти: American Psychological Association. (2010). Publication manual of the American Psychological Association (6th ed.). Washington D.C.: Author. (<https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/paper-format/professional-annotated.pdf>)

* імена, прізвища транслітеруються, назви статей та решта інформації перекладаються. При транслітерації слід дотримуватись вимог постанови Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 р. №55.

Для транслітерації з української мови можна скористатися сервісом <http://ukrlit.org/transliteratsiia> та з російської – <http://ru.translit.net/?account=mvd>

У списку використаної літератури рекомендується не більше 50% вітчизняних джерел, інші – зарубіжні виключно із БД Web of Science чи Scopus. При узагальненні літературних даних бажано посилатися на роботи, опубліковані протягом останніх 10 років. Перед тим, як формувати текст статті, автор аналізує кількісно та якісно роботи на момент написання статті є у WOS чи Scopus з проблеми, включаючи надання інформації про кількість джерел за кожним її типом (монографії, статті, тези тощо). Після цього робиться якісний аналіз джерел, на основі якого автор виділяє в тексті статті основні тенденції або напрями у пізнанні явища, що вивчається. Посилання на конкретних авторів в аналізі літератури допускається лише у випадку, якщо отримані ними дані суперечать точці зору автора статті або є основоположними для цього дослідження, по тексту – за умов цитування.

10. Інформація українською чи англійською мовою (відмінною від мови статті):

- ПІБ автора, інформація про автора (науковий ступінь, вчене звання, назва та адреса організації, в якій працює автор).

- Назва статті.

- Авторське резюме (актуальність, мета, методи, результати дослідження та висновки) обсягом від 1800 знаків і ключові слова.

Приклад оформлення статті для подання до фахового збірника «Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Психологія»

DOI

УДК 159.9.072.432

I. I. ІВАНЕНКО (Іван Іванович Іваненко)

к. психол. н., доцент,

доцент кафедри прикладної психології,

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, пл. Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна.

e-mail

<https://orcid.org/>

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ВІДКРИТОСТІ ДОСВІДУ ТА СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ У СТУДЕНТІВ

У статті розглянуто поняття відкритості досвіду в рамках моделі Великої п'ятірки. і ... (продовження тексту анотації не менш, ніж 500 знаків(без пробілів)).

Ключові слова: індивідуальний досвід, особистісний компонент індивідуального досвіду, відкритість досвіду, смисложиттєві орієнтації, студенти.

В даний час інтерес _____ Продовження тексту публікації _____

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Перевозна Т. О., Харчій О. М. До питання дослідження особливостей системи значущих сфер життєдіяльності особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Психологія.*

2015. Вип. 58. С.33-36. <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/5431/4976>

2. Ajzen I. The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes.* 1991. Vol.50 (2). P. 179-211.

3. Dobewall H, Tark R, Aavik T. Health as a value and its association with health- related quality of life, mental health, physical health, and subjective well-being. *Applied Research In Quality Of Life*. 2018. Vol. 13(4). P.859-872. <https://doi.org/10.1007/s11482-017-9563-2>

I. IVANENKO (Ivan Ivanenko)

PhD (Psychology), Associate professor,
Associate Professor of Department of Applied Psychology,
V. N. Karazin Kharkiv National University, Svobody sq., 4, Kharkiv, 61022 Ukraine.
e-mail
<https://orcid.org/>

**THE RELATIONSHIP OF OPENNESS OF EXPERIENCE AND LIFE-SENSE ORIENTATIONS
OF STUDENTS**

The article considers the concept of openness of experience within the framework of the model of the Great Five. The phenomenon of sense-orientation of the personality is analyzed; the role of openness of experience and ... (не менш, ніж 1800 знаків).

Keywords: individual experience, personal component of individual experience, openness of experience, sense-life orientation, students.

References

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179-211.
- Dobewall, H., Tark, R., Aavik, T. (2018). Health as a value and its association with health- related quality of life, mental health, physical health, and subjective well-being. *Applied Research In Quality Of Life*, 13(4), 859-872. <https://doi.org/10.1007/s11482-017-9563-2>
- Perevozna, T.O., Khartsii, O.M. (2015). To the question of research of features of system of significant spheres of vital activity of the person. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo. universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya Psykholohiia*, 58, 33-36. <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/5431/4976> [in Ukrainian].
-

Наукове видання

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
імені В.Н. Каразіна
Серія “Психологія”

Випуск 76

Збірник наукових праць

Українською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання: Гірник С.А.

Підписано до друку 27.05.2024 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 10,71. Обл-вид. арк. 13,38.
Наклад 50 пр. Зам. № 15/24. Ціна договірна.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3367 від 13.01.2009.

Видавництво Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
тел. +380-057-705-24-32